

317287

MULTIKULTURALIZMUS

KÉK

Kultúra és Közösség

művelődéselméleti folyóirat

III. évfolyam, II. szám, 1998. Ára 250 Ft

KÉK

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

III. folyam II. évfolyam 1998. II. szám Ára 250 Ft

K É K

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

III. évfolyam 1998. II. szám Ára 250 Ft

Lapunk szerkesztősége
az MTA Szociológiai Intézetének
Kultúrakutató Műhelyében működik.

Főszerkesztő Vitányi Iván
Felelős szerkesztő Tibori Tímea

Felelős kiadó Németh István

Lapterv Fekete Valér
Szövegrögzítés Csörgő Judit
Fotó Zátonyi Tibor

Szerkesztőségünk címe:
MTA Szociológiai Intézete
1014 Budapest, Úri u. 49. tel./fax: 224-0797

A kiadó címe:
Új Mandátum Lap- és Könyvkiadó
1132 Budapest, Kresz Géza u. 26.
tel./fax: 339-4664, 359-6338

Nyomás, kötés Főnix Kft
Felelős vezető Soskóné Müller Judith

A szerkesztésben Szakértői Testület támogatja a KÉK munkatársait.

Kérjük az 1997-es szám térítésére vonatkozó 400.- Ft-os,
illetve az 1998. évi négy szám 1000 Ft-os előfizetési díjáról szóló átutalásukat
az alábbi bankszámla számon teljesíteni: 10032000-01731172-00000000

A szám megjelenését
Nemzeti Kulturális Alap Folyóiratkiadási Kollégiuma támogatta.

ISSN 0133-2597

TARTALOM

LOSONCZI

Erdélyi Ágnes: Nyújtsd harcos kezéd testvér	5
Kornai János: Érzések és gondolatok Losonczi Ágnesről	7
Lányi András: Losonczi Ágnes tényleg hetven éves?	9
Szilágyi Zsóka: Kedves Ági!	11
S. Nagy Katalin: Az életút, a hétköznapi élet a mindennapok fontossága	13

MULTIKULTURALIZMUS

Jakab Márta: Észak- Amerikai indiánok az illúziók és sztereotípiák tükrében	17
Veres Emese-Gyöngyvér: A tavaszi ünnepkör a barcasági csángóknál	25
Pálinkás János: Barlang-rajzok	43
Guba Péter: A média szerepe a Második Öböl Háború idején	53

BRÜSSZELI 12

Szilágyi Erzsébet: A történetiség jelenidejűsége	101
A brüsszeli tizenkettő	111

Portrait of an elderly woman with short, wavy white hair, wearing a dark, high-collared garment.

Születésnapra

Szerkesztőségünk tisztelettel és szeretettel köszönti Losonczi Ágnes születésnapján, aki iskolateremtője a magyar életmód és egészségzociológiának. Egyik alapítója az MTA Szociológiai Kutató Intézetének. Fáradhatatlan közösségteljesítő egyénisége, érzékenysége, érdeklődése az emberi és a társadalmi problémák iránt valamennyiünk számára mintaadó.

További sok sikert és jó egészséget kívánunk Erdélyi Ágnes versének szellemében:

Erdélyi Ágnes

Nyújtsd harcos kezed testvér

Most még döcögő vonatablakból nézel előre,
mely ólomlábakon ballag mint a haladás,
melynek fegyvere vagy, acélos tőre.
Tőr vagy és hang; mely beleszúr köves szivekbe
és mementót riadoz jajszóra süket fülekbe.
De simogatás is vagy és meleg lehellet,
napfényes biztatás, ígéret, szeretet,
fázó és szomorú ékes testvéreknek.
Lobogó láng vagy, új reményt
gyűjtenek belőled, hozzád menekülnek
és a Te lángodnál gyűjtanak új tüzeket.

Eddig testvérek voltunk, most bajtársak.
Együtt riadózunk új seregeknek,
lelkem lángjával vörösebb a lobogás,
új hangommal hangosabb a kiáltás,
mely igazságot követel a világnak.
Most még döcögő vonatablakból nézek előre,
de megérkezel és én szorongva kérdem,
harcos bajtársnak jó leszek-e,
szorítsz-e Testvér kezem?

A születésnap köszöntő írásakor nehezen tudom elválasztani magamban azokat az érzéseket, amelyeket Ági, a kedves barát iránt érzek azoktól a gondolatoktól, amelyek Losonczi Ágnes, a tudós szociológus munkásságához kapcsolódnak. Ági rendhagyó egyéniség, sajátos színei és hangjai vannak, akár könnyű társalgást folytatunk vele, akár a leírt sorait ízlelgetjük, tanulmányainak kicsengésén töprengünk el. Nincsen könnyű dolga annak, aki megpróbálja jellemezni. Az olvasó elnézését kérem: ez a rövid írás

Kornai János

Érzések és gondolatok Losonczi Ágnesről

igencsak személyes jellegű lesz és nem lép fel a gazdag alkotói termés mélyreható elemzésének igényével.

Már sok éve ismerem, szeretem és közeli barátomnak tekintetem Ágit, amikor a zenéhez kapcsolódó első írásait („A zene életének szociológiája”, 1969 és „Zene-Ifjúság-mozgalom”, 1974) elolvastam. Amit eddig előszóiban, beszélgetésekben érzékelttem, az itt most nagy tanulmányokban öltött testet: a látásmód eredetisége, éles szem és probléma-érzékenység, kritikai érzék, önállóság. Ez a könyv nem sorolható bele semmiféle skatulyába: a szerző nem másol semmilyen tudós-példaképet. A szorgalmas kutatómunka mellett elsősorban saját élményeiből és tapasztalatából merít. Hiszen Ági

zenét és táncot tanult: maga is „mozgalmár” volt. Nem csak antropológusként és szociológusként ismerte meg, hogyan viszonylik a 45-től kezdődő két évtizedben az ifjúság a zene különböző áramlataihoz: maga is átélte mindezt, belülről és kívülről. Ez a személyes azonosulás a témával, az objektív és a szubjektív átélés sajátos ötvözeete mindvégig jellemző Losonczi Ágnes írásaira.

Ugyanezek az erények mutatkoznak meg az életmódról írott nagy könyvében („Az életmód az időben, a

tárgyakban és az értékekben” 1977.) Óriási méretű, nagy szorgalommal végzett, alapos anyaggyűjtés: az irodalom gondos tanulmányozása – mindez is meglátszik ezen a könyvön: dehát ugyanez elmondható lenne annyi más munkáról is. Amit ehhez Losonczi Ágnes hozzáadott, az az egyéniségének a sajátos kisugárzása. Érdekes, színes, ötletes, eredeti mű: sokszor irodalmi hangvételű. Már ebben a könyvben is hangot kap (és későbbi munkáiban még nagyobb szerephez jut) a szerző empátiája a szegényekkel, az elfogadható életszínvonal határán vagy az alatt élőkkel. Gazdag képet ad a Kádár korszak számos karakterisztikumáról: mennyire egyenlőtlen a gazdaság növekedés: mire jut és mire

7

K É K

nem jut pénz, kik gyarapodnak és kik szűkölködnek. Milyen sok izgalmas kérdést tárgyal ez a könyv! A konvencionális nyugati közgazdasági elmélet adottnak tekinti a lakosság fogyasztási preferenciáit. Ágnes könyve életteli leírásokban mutatja meg, hogy ezek a preferenciák, s velük együtt az életmód maguk is társadalmi termékek, amelyek változnak az időben, a történelmi fejlődés hatására. A könyv nem szűkíti le néhány statisztikailag jól mérhető paraméterre az életmód fogalmát, hanem nagyon gazdagon értelme-

LOSONCZI

a fogalmat, akkor kevés kutatóra illik olyan jól, mint Ágira. Aki maga már átesett súlyosabb betegségen, az jól tudja, hogy a beteget sokféle baj gyötöri: a testi fájdalom, tartós fizikai károsodás, az élettartam várható megrövidülése, a veszélyektől és sok esetben a haláltól való félelem, mindez kiegészítve a betegség gazdasági terheivel. Mindezek mellett, vagy talán még ezeknél is kínosabb módon sújtja a beteget a kiszolgáltatottság érzése. Ez megalázó, s sérti az emberi önérzetet és önbecsülést. Felejthetetlen személyes emlékem egy hozzám nagyon közelálló kedves barátnőmmel folytatott beszélgetés, két-három héttel a halála előtt. Tolóágyon feküdt, várva, hogy röntgenre vigyék és eközben nem a fájdalomra panaszkodott, hanem az egyik nővér goromba szavai miatt, aki leszúrta, amiért nem ment ki maga a vécére, hanem ágytálat kért. Sírva mesélte: szerettem volna, de nem tudtam kimenni. Minden beteg kiszolgáltatott – Losonczy Ági könyve ezt mutatja megrázóan. A szocialista egészségügyi szektorban kezelt beteg – és ezt is alaposan és körültekintően elemzi a könyv – még ezen felül is sajátos ráadásokat kap a kiszolgáltatottságról. Egyébként a beteg szituációja szorosan összefügg azzal is, hogy nincsen elegendő szabadsága és mozgástere azoknak sem, akiknek gondoskodni kellene róla: az orvosoknak, a nővéreknek, a családtagnak.

Ez a gondolat, amely a „A kiszolgáltatottság anatómiájában” jelenik meg először, folytatódik Ági következő munkáiban. Az „Ártó-védő

társadalom” részletesen és szemléletesen mutatja be a szocialista egészségügy keserves dialektikáját: hogyan tud a rendszer egyszerre gyógyítani és ártani a betegnek. Ági kitart ma is az egészségügy iránti nagy érdeklődése mellett. Egyik legutolsó tanulmánya („Utak és korlátok az egészségügyben”, 1997) éles tükröt tart az egészségügyi szektor elé. Megalkuvás nélkül tárja fel annak problémáit, dilemmáit és súlyos visszasságait, bármennyire próbálnák is azt homályban tartani a status quo megőrzésében érdekeltek, s a mélyreható, átgondolt, humánus reform politikai kockázataitól visszahőkölő mindenkori kormányzatok és politikai pártok. Ági ebben is, mint annyi más kérdésben, nem riad vissza attól, hogy szemben ússzon az árral.

A hosszú és sokszínű publikációs jegyzék néhány tételét ragadtam csak ki, személyes olvasmány-élményként. És nem is szóltam arról, amit nem a kutató, a könyv- és cikkíró ad az olvasóinak, hanem Ági, az ember jelent azok számára, akik a közelében vannak: vidámságát és magától-értetődő, kedves segítőkészségét, csipkelődő ironiáját, ha jóindulatú ügyetlenséggel találkozik és a dühösségét, ha bürokratikus közönnyel, gonoszúsággal vagy ártó szándékkal ütközik össze. Ágira mindig és minden formában számíthatnak a barátai, a nagy műgonddal és mesterségbeli tudással készült finom vacsorától a munkához adott tanácsig és, ha valaki bántani akarná a barátait, a tettekkel való kiállásig.

Hihetetlen, hogy ez az energiákkal teli szép fiatal asszony már hetven éves lenne! Hosszú, boldog és eredményes életet, kedves Ági!

zi: ebben a szemléletben az autó vagy a rádió tulajdonlásától az egyén megbecsültség és az állampolgár tájékozottságáig az életvitel teljessége beletartozik az életmód kategóriájába. Jó lenne, ha egy második Losonczy Ágnes (vagy talán ő maga?) megírná a könyv folytatását: hogyan alakult az életmód Magyarországon a 90-es években. Mit jelentett ebből a különlegesen fontos és érdekes nézőpontból a rendszerváltás?

A következő Losonczy-írás, amely erős hatást gyakorolt rám, „A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben” (1986). Közhellyé vált ez a kifejezés: „szociális érzékenység”: éppen ezért tulajdonképpen nem szívesen használom. Mégis, ha a szó eredeti, nagyon nemes értelmében használjuk ezt

Kedves Ági!

Remélem, nem bánod majd, ha olvasod, hogy írásom Tárgya helyett egy beszélgetés Társául választottalak. Hozzád is jobban illik ez: tudományos munkássággal talán a legtöbbet nálunk te tetted azért, hogy a szociológiát személyessé tegyed. (Igaz, a hazai pályán nem sokan akartak veled ebben versenyre kelni.)

Lehet-e a tudomány személyes? De lehet-e személytelen az emberről szóló beszéd és vizsgálódás, és ha igen, akkor mi az ördögről szóljon? Az

lunk, már hogyne indulnánk, hogy megállapítsuk őket, de hogyha jó felé indultunk, vagyis az egymás társaságában (sőt egymásban és csakis ott) létező emberi lények élőhelye felé, akkor nem tényekre bukkanunk. Nem ám, hanem az interpretációk Hétmérföldes Pagonyában találjuk magunkat. Igen, mindenek előtt magunkat találjuk ott, a Mesék Erdejében, ami csupa olyasmiből áll, amit az emberek egymásról *gondolnak*.

Mi róluk, ők mirőlünk. Így ki se juthatunk többé a Pagonyból. Hiszen

Lányi András

Losonczi Ágnes tényleg hetven éves?

9
K É K

ördögről, arról éppenséggel lehet, de akkor elviheti az ördög. Szó szerint, mint Faustus doktort, akinek története azóta is tart, a modern tudománytörténet, ha úgy tetszik, ennek a legendának újabb változataiból áll.

Az emberi dolgokban a mérhetetlen mérhetetlenül fontosabb, mint a mérhető: én úgy olvastam a te könyveidet, mintha könyvet olvasnék. S te is úgy írod őket, mint aki egy történet értelmének próbál a papíron a végére járni. Soha nem leszel a Számítógépek Kedvenc Eledele; betáplálhatatlan vagy, ez az igazság.

A tényekkel különben is úgy vagyunk szerintem (mi ketten minden esetre úgy vagyunk) mint Micimackó az Északi Sark felfedezésével: elindu-

viselkedésünk csak annyiban társadalmi, amennyiben mások értelmet tulajdonítanak neki, és annyiban „viselkedés”, amennyiben válasz valaki másnak. Aki ezt belátja, már nem a Sarkokat fogja keresni. Mert jól mondja Husserl, hogy ami tényszerű, már eleve nem lehet egyéb, mint elvonatkoztatás: a tapasztalat alárendelése Módszerünknek. Aki a módszeréhez hűséges, tényekhez jut. Aki az életre kíváncsi, szép kirándulásokat tehet. És amikor elfárad, ráfogja, mint Micimackó, hogy ott az a pont volt az Északi Sark, ahonnan visszafordult. Amiben nagy igazság van, hiszen elérte a végső pontot, ameddig megismerő képessége el tudott hatolni, ez tény, sőt, végső tény, ha egyszer nem követi

újabb. Úgynevezett Kemény Tények talán nincsenek is, viszont a tompa elme éle már az egészen lágy összefüggésen is kicsorbul. Hamar felfedezi magának az Északi Sarkot, akit a lába nem visz tovább. Itt kezdődnek a tények, mondja, és kezdi összeszedgetni őket. Az erős üres kézzel tér haza. Körbejárta a Pagonyt és hazatalált: egy ismerős világba. Ismerős, tehát szerethető. Szerethető: ime, adott a támpont a gyűlöletes alakváltozatok elutasításához is.

Ugye, erre való a szociológia?

10 K É K

(Nem a tények, hanem az értékek világában van a micsodája. Az elintézni-valója.)

Egyszer, egyenes adásban válaszolnom kellett a kérdésre, hogy miért is avatkozom én olyan országos ügyekbe, amelyekhez alapiában véve nem értek. Zavarba jöttem. (Még nagyobb zavarba jöttem volna persze, hogyha azt kérdik, mihez értek.) A Te szavaiddal válaszoltam, amit néhány nappal korábban mondtál nekem. Hogy az értelmiséginek az a dolga, hogy megmondja, *mi van*. Se több, se kevesebb. Lehet, hogy nem neki kell megoldania a Nagy Kérdéseket, egyáltalán nem biztos, hogy képes volna rá. De akkor sem játszhatja meg a tudatlant, például úgy, ahogyan szoktuk, a „sza-

LOSONCZI

kértelem” diszciplináris határainak fedezéke mögött lapulva. Igenis, illetékesek vagyunk rá, hogy értelmezzük és értékeljük, ami körülöttünk történik, mert erre lettünk kiképezve: az értelem nyilvános és példamutató használatára. Hogyha ezelőli kitérünk, fizessük vissza az iskolapénzt.

Az értelmiségi küldetéstudattól szívből idegenkedem, a hivatás betöltésének példái viszont, mint a Tiéd, arról győznek meg, hogy hivatunk valamire, tényleg. Időnként, alkalmas vételi viszonyok mellett hallatszik a hívás, ami néma. A néma szenvedés. Azért szenved, mert nem talál szavakat. Valakinek meg kellene szólaltatnia. Keressük a szavakat. Amelyek megoszthatóvá teszik a fájdalmat, és így, esetleg, enyhíthetővé.

A személyes szociológia, amit kitaláltál magadnak (már attól is személyes, hogy mindenkinek magának kell kitalálnia), a normál tudományosság világában nehéz helyzetekben találja magát. Kevesebb és jóval bizonytalanabb mondanivalója lesz a szabályszerűségekről, a rögzült és intézményesült viszonyokról, mint kollegáinak. A szilárd szerkezetek között az élet lágy részeit tapogatja. Ami a szerkezetek közé kerül. Ami sérül. Humanizmus, ennyiben módszertani. Nem képes addig az egészségügyről beszélni, ameddig nem tudott szót érteni az orvosokkal. S ha már az orvosokkal, hogyan, ha nem a betegek szemszögéből. De nem is a betegéből, hiszen éppen a „beteg” korántsem magától értetődő szerepére kérdez, az ártó-gyógyító interakciók természetére, melyekben or-

vosokká, betegeké leszünk. A szerep-érdek, a működés jól leírható, de semmit se magyaráz meg. Amit meg érdekes volna érteni, az nehezen formulázható és csak nagy ügyvel-bajjal vonatkoztatható el attól, hogy „ez és ez ezekkel így és így történt”. Ami nem tudomány, hanem elbeszélés. Valóban, amit Paul Ricoeur mond a narrativitás méltóságának helyreállításáról, szinte elkerülhetetlenül bekövetkezik a magdalfajta szociológiában.

Ezért merészelttem melletted én is „szociológiát csinálni”.

„Költő vagyok, mit érdekelne a költészet maga...” meglehet, tudományfilozófiád nem elégitené ki Parsons, Offe és Luhmann urak igényét. Én viszont azt nehezményezem, hogy sohase tanítótól az egyetemen. Iskolakerülő vagy, pedig iskolateremtő lehettél volna. Márpedig meglepően kevés a fiatal szociológus kutató, aki kiehézetten vetné magát a magyarországi változások rendhagyó, titokzatos világára. S a készülő beszámolómban is, mint az idézett Husserl mondaná, az eszmék színes köntöse alól kivillan a Módszer szikár csontváza. Arról pedig, amit élünk és egymással művelünk itt vagy tíz esztendeje, alig akad hiteles híradás. Ez persze, összefügg egy másik kérdéssel, nevezetesen azzal, amit a szociológusok egymással művelnek. De ez azután már igazán nem illik bele a születésnap-i köszöntő műfajába. Erről majd személyesen. A „műhelyben”.

És ha nem lesz hely, művek, ugye lesznek még azért.

Beszélni pedig bárhol lehet.

Éltessen sokáig, kedves Ági, aki és ami eddig éltetett!

Nem a véletlen műve, hogy több évtizedes szakmai baráti kapcsolataimról nyilvánosan is vallok, de nagyon örültem neki, amikor ezt a megtiszteltetést én is megkaptam. Távoli, szakmai barátság a miénk, amiben benne van az én állandó, máig tartó, szellemi példaképkeresésem. Mindig szükségem volt/van arra, hogy szellemi, szakmai igazodási pontokat keressek, és amennyiben megtaláltam ezeket, akkor nagyon igazodom hozzájuk, nagyon odafigyelek rájuk. Az igazodási pontok valahol az ideál kategóri-

chanizmusok titkait megfejteni. Ehhez nyújtottál számomra segítséget a munkáiddal, azokkal a beszélgetésekkel, amelyeket a több évtizedes ismeretségünk alatt folytattunk. Mit is mondtak, pontosabban mit jelentettek számomra az elolvasott tanulmányaid, monográfiáid, a meghallgatott előadásaid, beszélgetések?

Soha nem szabad a társadalmi kutatásnál a megrendelő szempontjait egyedülinek venni, vagy egyetlen meghatározóként kezelni, mert a Mi (az én, a te, az ő) érzéseink, élményeink, kultú-

Szilágyi Zsóka

Kedves Ági!

ába tartoznak, ezért minden esetben valami távolságtartás jelenik meg az ilyen típusú kapcsolatokban. Furcsán, és nevetségesen is hangozhat egy ilyen mondat, mégis azt hiszem ez fedi leginkább azt a kötődést, amit az évtizedek alatt kialakítottam Veled. Valószínűnek tartom - elnézést, hogy Rólad szólva magamról beszélek - az ilyen típusú kapcsolattartás meghatározó okai között esetemben az elsők között foglal helyet a konzervatív neveltetésem és az első generációs értelmiségi mivoltom. Ugyan pszichológusként végeztem az egyetemen, de a kutatásaim olyan interdiszciplináris megközelítést igényeltek, hogy szociálpszichológusnak vallom magam, aki szeretné a társadalmi működési me-

ránk adott területen való jelenléte vagy hiánya, és az okainak a megfogalmazása a legfontosabb. Enélkül semmi érdekeset, semmi újat nem tudunk a világról, mint kutatók mondani. Ez az érdekes néha elegánsan, nyíltan, néha nyögvenyelősen, rejtetten (és a variációk más összetételekben folytathatók) tárható fel, fogalmazható meg. Mind az életmódról, mind az egészségügyi kultúráról, mind a többi problémáról folytatott szociológiai kutatásaid eredményeként született műveidben, tartott előadásaidban elegáns stílusban az igazságot rejtetten és nyíltan is megfogalmaztad a csoport, illetve az egyéni igazságok fontosságára irányítva a figyelmet. Példát mutattál arra, hogy nélkülünk/nélküled/nélkülem – most

11
K É K

nem Rád és magamra vonatkoztatva a nélkülöd/nélkülem szófordulatot, hanem a mindenkori olvasóra, hallgatóra - nem létezhet, nem létezik semmi. A gondolkodó ember öntudatának, önazonosságának létére és hiányára irányítottad minden megnyilatkozásaiddal a figyelmet. Ha röviden akarnám, a csodála-

LOSONCZI

tom, kötődniakarásom okát megfogalmazni, akkor azt modanám a szellemi függetlenség akartam elsajátítani, mert ennek hiánya elszegényít, léte a lényeg megfogalmazási lehetőségét teremti, alapozza meg.

ÁGI! Isten éltesen sokáig, hisz igazodási pontokra nemcsak nekem, vagy a generációmnak volt/van szüksége, hanem ahogy a fiatalabbaknál látom, az utánunk jövőknek is.

12
K É K

Kedves Ági!

Sosem gondoltam, hogy ilyen nehéz lesz megfogalmaznom, születésnapod közeledtén mi mindent szeretnék megosztani Veled. Végül elhatároztam, levelet írok Neked, holott inkább újra kellene olvasnom legfontosabb tanulmányaidat, amik évtizedek óta keretét adják oktatómunkámnak, művészeti-szociológiai kutatásaimnak.

Szomorú, hogy hetek óta ugyanis kizárólag törvényeket, rendeleteket, továbbá tanmeneteket, tantárgy is-

ság) a Varga Katalin Gimnáziumba. Életem második szakaszának színtere 1955-től 1965-ig a Terézváros.

Amikor a koszos, töredezett cirádájú, hiányos vakolat plasztikájú, az egykori, századfordulós vagy tízes, húszas évekbeli méltóságtól megfosztott, romló állagú házak között járkálok, és újra s újra megdöbbenek, hogy a rendszerváltozás óta csak a kirakatok, portálok magasságában festettek át citromsárgára, rózsaszínre, zöldre és igen változatos harsány színeket teremtve (ó, az olasz városok színtónusai!) a fa-

S. Nagy Katalin

Az életút, a hétköznapi élet, a mindennapok fontossága

13
K É K

mertetőket és hasonlókat olvasok.

A Kanizsa Főiskola miatt, amelynek ötlete a Terézvárosban kezdett formálódni. Amikor az általad vezetett Terézváros kutatásban 1993-ban, 1994-ben és 1995-ben sétáltam, autóztam, fotóztam, videóztam, tereken üldögéltem, és beszélgettem más üldögélőkkel, boltosokkal, kutyasétáltatókkal, házmesterekkel kapualjakban, utcán, kis boltokban a Szondy utca – Rippl Rónai utca – Király utca – Nagymező utca határolta részein, ott, ahol a kamaszkorom zajlott.

1955 januárban költöztünk Nagykanizsáról Budapestre, a Benczúr utcába. A Szív utcába, majd a Bajza utcába jártam iskolába, majd az Andrássy útra (akkor: Népköztársá-

lakat, és felettük, körülöttük ott a mindent elárasztó koszlott szürkeség, rendtelenség, évtizedek minden pora, egyszercsak elemi erővel tör fel belőlem a kisváros emléke, a gyerekkori utcák, házak, kapubelső.

Terézvárosi kutatásom – a tiedhez illeszkedve – a mindennapi élet kereteire irányult, így annak megértésére, milyen környezetet kínálnak a kilencvenes évek a köznapi életüket élő, mindennapos tevékenységüket folytató embereknek. Nemcsak a mindennapi cselekvések, jelentésteli történések, hanem a társadalmi cselekvések színhelyei, színterei is: a városkép, a köztér, az utcakép, a kirakat, a feliratok, a látvány, amelyben élünk. A mindennapi életre vonatkozó értelmezésért

LOSONCZI

a vizsgált városrész tárgyaiból, mint jelekből, jelzésekből kísértem meg. Ez feltételezi, hogy a tárgyak (az épületektől a reklámig, az utcától a feliratokig) és a mindennapi életüket élő emberek között megbízható és érvényes kommunikáció zajlik.

„Hogyan alkalmazkodik a személyiség a külső erőkhöz való orientációjában” – teszi fel a kérdést a nagyvárosról írott tanulmányában Simmel. A mai Terézvároshoz képest a 15-30 évvel ezelőtti vidékiesebb, lassúbb ritmusú, egyenletesebb, egyensúlyosabb

nyegtelen. Ennek egyik oka a múlt hiánya, a folytonosság megszakadása.

De most nem a Terézvárosról szeretnék írni, hanem a kutatás személyes hatásáról és következményeiről.

Közel 20 éve lakom a Farkasréten kertvárosias zöldövezetben. S az élelmiszervásárlást kivéve minden egyéb vásárlást, beszerzést a Teréz körúton és környékén bonyolítok. Külföldi vendégeimet is oda kalauzolom vásárolni (és a Teréz körút – Szondi utca sarkán lévő Zsolnay presszóba megpihenni), holott mindez lakásomtól 20-30 pernyire van kocsival. A XI. kerületben lakom és dolgozom, mégsem ismerem se a Moszkva tér, a Déli pályaudvar környékének, se a Bartók Béla útnak üzlethálózatát, szolgáltatásait. Idegenként mozgok a városnak abban a részében, ahol tizenkilenc éve lakom és tizenkét éve van dolgozószobám. Minderre csak a Terézváros-kutatás megírása során döbbsentem rá. Az, hogy 10-22 éves korom között a Terézvárosban laktam, meghatározó élmény maradt számomra, ott mozgok otthonosan, ismerősen, a bennem rögzült „mentális térképek” közül a Benczúr utca – Bajza utca – Andrásy út – Liszt Ferenc tér közötti környezeté a legerősebb (s csak utána jön a gyerekkori: a nagykanizsai kisvárosi Bajza utca – Fő utca – Zrínyi Miklós utca közötti és a falusi, gyékényesi. És csak ezután a jelenlegi lakásom környéke, amelyet pedig 17 éves kutyámmal naponta legalább kétszer körbejárom).

A kutatás ideje alatt olyan nagy volt a Terézváros vonzása (az interjúkat

nagy belmagasságú polgári lakásokban készítettem), hogy komoly belső készletést éreztem arra, hogy kertes, erkélyes társasházunkból visszaköltözsem a Benczúr utca környékére.

Hogy mennyire belém ivódott az 1955-1966 közötti Terézváros utcáival, házaival, kapualjaival, azt igazából akkor éltem át, amikor újra s újra sétáltam, témferegtem, fotóztam az utcákon.

Nem sokkal a Terézváros-kutatás záró tanulmányának befejezése után a Soros Alapítvány megbízott egy Vizuális kultúra – vizuális nevelés – mediapedagógiai tanár-továbbképzési program kidolgozásával, bonyolításával. Hol legyen a helyszín, kérdezték, Szolnok megye? Nem, oda nem megyek, mondtam. Olyan megye lenne jó, amelyik nem túl rosszul ellátott, alulfejlett, s amelyik nem kiemelkedő, nem a pozitív irányba elhúzó. Zala vagy Borsod, kérdezték. Nevettem. Életem visszatérő színhelyei. Legyen Zala. S melyik város, Zalaegerszeg vagy Nagykanizsa?

Nagykanizsa.

1955 januárban még a vonatablakhoz se mentem oda. Anyám és három testvérem sírt. Én fogadalmat tettem: soha többet nem jövök vissza.

Apám, Nagy József a Kétly Anna féle szociáldemokrácia híve volt. Polgármester Nagykanizsán. Gyékényesen született 1899-ben egy urasági kocsis és egy konok kisbirtokos parasztlány, Aracsi Katalin házasságából. Vasúti munkásként került kapcsolatba a politikával. A háború alatt zsidó munkaszolgálatosokat hazahozott a frontról, hogy nagyon vallásos katolikus és férjével levő anyámnak bebizonyítsa, nem

volt, és lényegesen kevesebb volt az érzékszerveinkre ható információ, képanyag (kevesebb és visszafogottabb reklám, kirakatok, hirdetések, cégtáblák, kevesebb üzlet, étterem, szórakozóhely kevésbé látványos felhívásokkal). Az a mindennapi környezet, amely napjainkban jön létre, teremtődik meg a Terézvárosban – amelyhez háttérként, alapként a történeti utcastruktúrák, térkapcsolatok, épületek szolgálnak – egy új identitástudat formálódásához járulnak hozzá.

Van ebben az egész átfestésben, gyors kirakodó versenyben valami bizonytalan: a jövőkép, a biztonság hiánya. Mintha közmegegyezés jött volna létre abban, hogy csak jelen van, jövő nincs, a most a fontos, a holnapután lé-

dekli, ki honnét jött, sem az előítéletek. Szokatlan tettének bizonyára volt szerepe abban, hogy a háború után e puritán, fafejű, energikus, iskolázatlan férfit polgármesterré választották. Apám 45 éves volt, amikor első gyerekeként 1944 októberében megszülettem. Talán ezért is fordult kitüntetett figyelemmel felém, és vitt néha munkahelyére is, amerre lehetett, Nagykanizsára, a környékre, Budapestre. Éles emlékem 1948. május elseje, amikor a polgármesteri hivatal ablakából nézzük a vidám felvonulást: élőképeket, éneklőket, transzparenszeket. Egy szocdem ünnepségen apám a szónoki emelvényen. Egy házavató a Maort lakótelepen (nagyon sok mindent építettett) Zsidó nagyanyám, a gigei földbélről családból származó Schleisinger Katalin, akit 84 évesen 1944 áprilisában a nagykanizsai gettóból vittek Auschwitzba kilenc gyerekével, azok házastársaival és 28 unokatestvéremmel együtt. Egy nagybátyám megszökött, Budapesten lőtték a Dunába. Két unokatestvérem maradt életben. A kicsi kövér zsidó asszony magas, elegáns nagyapámért költözött Nagykanizsára. Rosenheim József alig tudott magyarul, németországi értelmiségi és nagypolgár családját elhagyva mozdonyvezetőként keveredett Fiúemből Kanizsára és ott ragasztotta a szerelem, a tizenhárom gyerek. A Rosenheimek között angliai főrabbi, német-amerikai fizikus, híres orvos, lapkiadó, hajógyáros egyaránt található.

Anyám a Zrínyi utcai zsidó kereskedelmiben érettségizett. Matematika tanár szeretett volna lenni. Közbejött Hitler: 1933-ban férjhez ment. Férje miatt áttért a katolikus vallásra. Haláláig hívő keresztény volt, mélységes

bűntudattal zsidóságuk okán megölt testvérei miatt. 1949 utáni proletarizálódását apám iránti szerelme büntetéseként fogadta. Mire Budapestre költöttünk, a rátarti, szép fiatal nagyszonyból megtört, nehézkes asszony lett, apám korai halála után lakótelepi lakásokban próbálta a kispolgári lét látszatát megőrizni...

Sokféle borzalmat rejteget a kanizsai gyerekkor. Mind közül a legrettegetesebb, hogy öt éves koromban Róthné, főorvosné, gazdag ékszerész családból, gyönyörű nagypolgári lakásban (zongora, könyvszekrény, festmények, súlyos textíliák – minden, ami nekünk nem volt), ahova minden héten kétszer-háromszor kakaóra hívtott meleg kaláccsal, egyszer csak azt mondta: „neked ezek idegenek”. Hogy az apám nem apám. Hogy az anyám az unokatestvérem. Az anyám apja és az „édesanyám” apja testvérek. S hogy én Bergen-Belsenben születtem, az anyám meghalt a szülésben...

Amikor 1997 májusában dr. Pintérné Grundmann Frida, a kanizsai művelődési, oktatási ügyekért felelős osztályvezető társaságában Tüttő István polgármester úrral beszélgettem, váratlanul nekiszegtem a kérdést: miért nincs Nagykanizsának főiskolája? Legyen, csináljuk meg, mondta viccesen. És szeptemberben kiderült, nagyon is komolyan gondolta.

Nagykanizsa a háborúk előtt vasúti csomópont volt, kereskedelmi és kulturális központ. Igazi polgárváros. Még a két háború között is. A rendszerváltozásban kitalálódott szerepköre: legyen a „régiók kapuja”.

Ezt, a szomszédság mellett a nemzetközi infrastruktúra-tengely is meghatározza, a „Helsinki folyosók” alapján. Európai elhatározás rögzíti azt a forgalmi-közlekedési infrastruktúra-tengelyt, mely Velence–Trieszt /Koper–Ljubljana–Letenye–Nagykanizsa–Budapest–Ungvár–Lvov vonalában megépülő autópályát tartalmazza. Ehhez kapcsolódik a Budapest–Nagykanizsa–Letenye–Zágráb–Rijeka autópálya is. V. korridor, V/B korridor elnevezéssel, mint áruszállítási folyosó. A Nyugati

15
K É K

Határmenti Régió Keleti-, a Dél-Dunántúli Régió nyugati- a Balaton Régió déli- és a horvátországi területek egyik északi kapujában jelentős térségi és települési funkciók biztosítják az innovációs és szellemi központtá fejlesztés lehetőségét.

A gazdaságfejlesztés céljainak elérését segíti, hogy az Európa Unió regionális felzárkóztatási programjának kitüntetett határmenti akcióterületébe tartozva a PHARE CBC programban részt vállalhatott.

Nagykanizsa közlekedési hagyományaira alapozott szerepe az autópálya és vasúti fejlesztésekben, valamint a termelési és kereskedelmi regionális funkciói igazolták azt a döntést, hogy itt fog megépülni az ország egyik

interregionális logisztikai szolgáltató központja.

Az Alpok-Adria Munkaközösségnek, a Horvát-Magyar határmenti együttműködés aktív részvevőjének további nemzetközi kapcsolati lehetőségek nyílnak meg.

Felvetődött a Burgenland-Nyugati határmenti megyék és városai, gazdasági szervezetei együttműködésével egy Eurorégió gondolata, melynek kialakításában Nagykanizsa is szerephez juthat.

LOSONCZI

zsa Főiskola küldetésnyilatkozatának, alapító okiratának, szervezeti működési szabályzatának, költségvetésének és az akkreditációs anyagainak elkészítőivel. 1998. április 16-án kilenc nagykanizsai nagyvállalat tízmillió forintjával létrejött a Kanizsa Főiskoláért Alapítvány és annak kuratóriuma. Mennyit nézegettem gyerekkoromban e furcsa összecsengést: neve Nagy Katalin, született Nagykanizsán). A Főiskola helyszíne: Zrínyi utca 33. (a volt zsidó kereskedelmi, anyám és számos nagyénéém, nagybácsim iskolája).

Nagykanizsán a hetvenes években volt kihelyezett főiskolai tagozat. „Elengedte”. Holott épp a hetvenes években talán lehetett volna állami főiskolát alapítani. Elszalasztott alkalom. A város lakói számára nyomasztó emlék. Post-secondary képzés, kihelyezett tagozatok, sokféle kísérlet. Valahogy mégsem. S most mégis. Párthovatartozástól, hatalmi s egyéb érdekcsoportoktól függetlenül szinte mindenki az ügy mellé állt. Még a kételkedők, gyanakvók is. Operatív előkészítő bizott-

ság, tanácsadó testület, kuratórium, önkormányzat, a közoktatás, középiskolák vezetői, vállalkozók – a Főiskola reménye egy akolba terelte még az egymással egyébként szóba nem állókat is.

Tanárképző és műszaki főiskola: az első ilyen. Állami támogatású nem állami főiskola: a hatodik ilyen. Hat anyag készült el, melyet a felsőoktatásért felelős miniszternek, a Magyar Akkreditációs Bizottságnak, a Felsőoktatási Tanácsnak benyújtunk: angol nyelvtanár, német nyelvtanár, vizuális kommunikáció tanár, idegenforgalom- és szállodai szakos közgazdász, műszaki informatikus, településtervező mérnök.

Ennyi. A Zrínyi utca 50-től, ahol születtem, a Zrínyi utca 33-ig, a Kanizsa Főiskoláig.

Megírhattam volna, hogy 1974-től, mióta tanáromnak tekinthetek, mi mindent tanulhattam Tőled. Remélem, ezek az oldalak is erről vallanak. Az életút, a hétköznapi élet, a mindennapok fontosságáról.

16
K É K

Az események gyorsan perogtek. 1997. Novembereben a közgyűlés, az Önkormányzat jóváhagyott tizenötmillió forintot az előkészítő munkálatokra. Megkötötte a szerződést a Kani-

A szociálpszichológia egyik fő területének – előítéletek, sztereotípiák és sémák-tanulmányozása felkeltette bennem az érdeklődést a téma iránt, és a kedvet egy saját vizsgálat elvégzéséhez.

A magyar emberek nagy része sok nemzet, vallási vagy etnikai csoporttal kapcsolatban vall sztereotip nézeteket, anélkül, hogy valaha is találkozott volna az illető csoport valamelyik tagjával.² Így például a legtöbb em-

óhatatlanul beleéli magát a történetbe és együtt érez az esemény főszereplőivel, ez az érzelmi odafigyelés fogja majd a tudatalattira hatva létrehozni a tulajdonképpeni attitűdöt. Ezek a források elég sok információt nyújtanak az indiánokról: például a ruházat, szokások, gondolkozásmód, beszéd és vélt jellemvonások terén (természetesen ezek nem minden esetben tekinthetők hiteles tényeknek).

Jakab Márta

Észak-Amerikai indiánok az illúziók és sztereotípiák tükrében¹

17
K É K

bernek van némi fogalma arról, hogy milyen is egy pigmeus, amelyet különböző dokumentumfilmek, folyóiratok vagy útikönyvek révén szerzett, azonban nem kerül különösebben közel hozzájuk, és nem táplál érzelmeket irányukban, elsősorban a személyes élmény hiánya miatt.

Van azonban egy népcsoport, amellyel kapcsolatosan úgy teszünk szert személyes élményre, hogy közben nem jön létre valódi találkozás: az Észak-Amerikai indián, akiket nagyon sokan igazán közel érezhetünk magunkhoz³.

Az európai emberek legnagyobb része olvasott indián-regényeket és látott számtalan vadnyugati témájú filmet. Az ember (főleg fiatalokban)

Az említett manipulatív hatású információforrások nagyon markáns nézetrendszert tudnak kialakítani a befogadóban.

„Nem volt magas termetű vagy széles vállú, de rendkívül arányos. Hollófekete haja két hosszú varkocsba fonva, vállát verdeste, de sastollat nem tűzött bele. Nyakában a szürke medve karmaiból készült háromsoros lánc függött, azonkívül békepipája és orvosságosflaskója is. Kezében duplacsövű puskát tartott, melynek agyát ezüstveretek díszítették. Bőre világos bronzszínű volt; sasorra élesen kivált komoly, szigorú, szinte római jellegű arcából. Csak kiálló pofacsontjai emlékeztettek az amerikai indián típusra.” (Karl May, 1973: 130)

„Csaknem meztelen testén fehér és fekete harci színek látszottak. Haja le volt borotválva, csak egy varkocs maradt a feje búbján... A varkocsot egyetlen sastoll díszítette, mely az indián bal válla felé hajlott. Övében tomahawkot és skalpolókést viselt; térdén egy rövid angol katonai puska hevert abból a fajtából, amellyel az angolok felfegyverezték indián szövetségeseiket. A harcos alakja és méltóságos tartása arra mutatott, hogy már nem fiatal ember, de nem is öreg még, hanem éppen teljében van a férfikorának.” (J. F. Cooper, 1974: 183)

18 K É K

Íme, így néz ki az európai ember által talán legismertebb két indián: Winnetou, az apacsok főnöke és Csingacsuk, az utolsó mohikán. Aligha akad olyan kalandregény-kedvelő ember, aki ne olvasta volna Karl May és J. F. Cooper regényeit és ne kíváncsított volna vissza a legendás időkbe, Észak-Amerika izgalmas kalandokat kínáló tájaira. Ezek a könyv- és filmélmények nagyon erős attitűdöket alakítanak ki, amelyek a későbbiek folyamán szinte alig változnak.

Nincs még egy olyan népcsoport, amelyről ennyire ellentmondásos és szélsőséges érzelmekben gazdag kép alakult volna ki generációk sokaságában, mint az „indián”. E szó hallatán a legtöbb magyarországi (és feltételezem,

MULTIKULTURALIZMUS

hogy európai) diáknak a bőrruha, arcfestés, sastoll-dísz, békepipa, totemoszlop, tomahawk, íj, nyíl és sámándob jut eszébe. Valamint a hősiesség, vakmerőség, önfeláldozás, fájdalomtűrés, büszkeség, önzetlenség és főleg a természettel való harmonikus kapcsolat. Ezek a jelképek és vonások annyira hozzáértettek az indiánokról alkotott képhez, hogy nehezünkre esne kialakítani egy ezektől független nézetet.

Az indiánokat illető kép tanulmányozása azért is vonzó gondolat, mert magam is mélyen érintett vagyok a témában, lévén rajongója a különböző indián regényeknek és filmeknek.

Első lépésként a mindenkori köztudatban létező – és szakirodalomban hozzáférhető – indiánokkal kapcsolatos képet tanulmányoztam, hogy milyen jelentést hordozott különböző korok európai embere számára.

Az indián-fogalom az amerikai őslakosságról szóló első tudósítások megszületésétől kezdve minden kor embere számára jelentett valamit.⁴ Ez a dinamikusan változó jelentéstartam a szeretem/csodálom „nemes vadember”-től a gyűlölem/megvetem „pogány idiótá”-ig az érzelmi dimenzió széles skáláján mozgott.

Felfedezésüket közvetlenül követő időkben a fehérek nem tudták eldönteni, hogy értelmes emberi lényekkel, vagy embernek látszó állatokkal van dolguk. A besorolást megnehezítette, hogy a Biblia nem tesz említést az indiánokról, ezért sok „keresztényben” felmerülhetett a gondolat, hogy talán nem is emberek. Csak 1537-ben mondja ki III. Pál

pápa bullája, hogy az indiánoknak is van „halhatatlan” lelke.

A „barbár”, „vad” és „pogány”, az indiánokkal kapcsolatban a kezdeti időkben leggyakrabban használt fogalmak annak ellentétei, aminek az európai ember saját magát tartotta; a lebecsülő sztereotípiákat akkor használták előszeretettel, ha képtelenek voltak intellektuálisan feldolgozni a kultúrák különbözőségének tényét. Márpedig Amerika őslakóinak kultúrája, a ruházkodás, magatartás, beszéd és hitvilág nagymértékben különbözik az európaiak által addig megismert kultúráktól, ráadásul a jobb esetben is lekicsinylő hozzáállás az európaiak részéről nem kedvezett a megismerés folyamatának, amely a megértéshez és elfogadáshoz vezetett volna.

A szokatlan életforma kizárása, az akkori európai világszemlélet leginkább az etnocentrizmus fogalmával magyarázható. Az „ők” és „mi” merev elhatárolásából fakadhat az a képtelenség is, hogy a „civilizáció” „szülötte lehetőségek tartott olyan híreket, melyek szerint az újvilágban „trombitát fújó emberszabású majmok”, „nagy és laposfülü”, „kutyaarcú és torz lények”, „kék-bőrű és kockafejű vademberek” élnek.

A gyarmatosító európai azzal, ahogyan az archaikus emberről gondolkodott vagy beszélt, hangsúlyozottan elhatárolta magát tőlük. Azt hitte, hogy a találkozás során ő van fölényben, valójában pedig kizárta magát a találkozásból és hosszú ideig csak kívülálló maradt még akkor is, ha sokáig az indiánok között élt mint pl. a hittérítők.

A felvilágosodás korában az egzotikumnak számító tengerentúli embe-

MULTIKULTURALIZMUS

rek mintegy divatba jöttek. A „nemes vadember” figuráját neves filozófusok és bölcselők arra használják, hogy általa fogalmazzanak meg burkolt társadalomkritikát, mint például Voltaire, aki a korának teológiai vitáit gúnyolja ki egy huron férfi szájába adva a szavakat, melyeket saját maga nem mondhatott ki.

Rousseau a természeti emberről kialakított gondolati modellje kapcsán gyakran hivatkozik az észak-amerikai indiánokra, így olvasóiban kialakulhatott az a nézet, hogy a természeti ember egyenlő az archaikus tengerentúli emberrel, akinek életformájával még lehet találkozni, és ennek köszönhetően utánozni is lehet. A „homme naturel” rousseaui ideáltípus azonban meglehetősen különbözik a XVIII. század második felében divatosá lett bálvány képétől, a civilizáció teremtményeinek unaloműző álmódosásaitól.

Azokat az elítélő jelzőket, amelyekkel az antik és középkori kultúrnépek a barbárságot (pl. tatárok) illették, szinte változatlanul megtalálhatjuk az európai gyarmattörténelem fogalmai közt. Nyers és faragatlan, tompa és alattomos, törvények és rend nélkül élő, állatias és kicsapongó. A „barbár” kliséjét viszont a XVIII. század vége felé már felváltotta a „nemes vadember”. A sok dicsérő jelző abból alakult ki, amit annak idején a barbárság fő jellemzőinek tartottak: az egyszerűség és igénytelenség így kiegészíti a primitívseget; a gyermeki ostobaság és tompaság helyét az ártatlanság és előítéletektől mentes gondolkodás foglalja el; a lustaságot a nyugodt kényelemmel, a törvények nélküli állapotot a lét természetes har-

móniájával, az ösztönösséget a gondtalan életörömmel helyettesítik.

A tengerentúli területeken élő emberek létének az emberiség feltételezett őállapotával való azonosítása megjelenik az indiánokról alkotott kép meghatározó alapjaként is, hiszen a Paradicsom utáni vágy volt a portugálok és spanyolok első tengerentúli expedícióinak is egyik jelentős indítéka. A természettől rég elszakadt európai irigységgel vegyes csodálatot érez a természettel szoros kapcsolatot fenntartón népek iránt. Ez a csodálat és vágyakozás teszi oly vonzóvá az indián életformát még a ma embere számára is, annak ellenére, hogy ez az életvitel már rég megszűnt.

A XVIII. századi hittérítők leírásaiból kiderül, hogy a „vadak” életformája a civilizált népeknek is mintául szolgálhatna: „Felhasználom az alkalmat ..., hogy megmutassam: a vadak... olyan néphez tartoznak, amelyek az egész földgolyó legboldogabb, legerényesebb, leginkább közösségi szellemű, legjobb testi felépítésű, a legkevésbé beteges népei közé tartoznak. Hiszen ezek az indiánok úgy élnek, ahogy a természet megalkotta őket, vagyis nagyon egyszerűen és természetes naivitásban; mindnyájan egyenlők, a gyerekek minden alázat nélkül közelednek szüleikhez. Senki sem gazdagabb vagy szegényebb a társainál, és mindenkinek csak olyan vágyai vannak, amelyek valóban hasznára válnak, megvetnek minden fölösleget, mint amit nem érdemes megtartani...”- írta Jean-Baptiste du Tertre A szigetek egyetemes történelme című művében.

Egy új irodalmi stílus – az utópisztikus irodalom, a robinzonádok, a fantasztikus útleírások kialakulása és elterjedése még inkább megerősíti a kuriózumra éhes európaiban a „másság” képzetét. Elkezdődött a történelmi valóság nagymérvű meghamisítása, az a fajta romantika-teremtés, amely a mai napig jellemzi ezt a műfajt.

Rengeteg olyan úti beszámoló született, melyeket szerzőik éppenséggel a hamisítás szándékával kezdtek írni és amelyekkel nemcsak olvasóikat, de

19
K É K

még önmagukat is becsapták. Erre példa Chateaubriand Utazás Amerikában című műve, amelyben olvasóival el akarja hitetni, hogy Ohion át déli irányba haladt és eljutott egészen Floridáig; a kutatások azonban bizonyították, hogy ekkora utat már csak az idő rövidsége miatt sem tehetett meg.

Az első fehér telepések után gyarmatosítók tömege lepte el Észak-Amerikát. A telepések kelet felől egyre nyugatabbra hatoltak a kontinens belsejébe, és elkerülhetetlenül összetűzésekbe keveredtek a területeiket jogosan védelmező indián törzsekkel. A XIX. század második felére a fehér telepések annyira erőssé váltak, hogy nemcsak a földjeiket tulajdonítottak

el, hanem megpróbálták teljesen kiirítani az ország eredeti lakóit. Megszületett az indián-ellenes faji ideológia, amely legitimizálta a hódításokat. Váltakozva hirdették, hogy „gonoszak”, „vérszomjasak”, hogy nem alkalmasak a művelődésre, hogy „lusták” és „alattomosak”. Köznapi dolog volt gyilkolni ezeket a „tompá agyúakat”, mert hogyan is bizonyíthatná másképp a „magasabb rendű faj” képviselője az „alacsonyabb rendű fajból” származóval szembeni fölényét, ha nem azáltal, hogy elpusztítja. Ekkor születhetett

meg a későbbi időkben – a western-filmekben oly sokszor emlegetett mondás, hogy „a jó indián a halott indián” (nem csoda egyébként, hogy ez így alakult, figyelembe véve azt a tényt, hogy voltak idők, amikor az amerikai kormány fizetett az indián skalpokért).

A sokévtizedes harcok folyamán a fehérek megpróbálták ugyan az indiánokat kegyetlen és vérengző gyilkosoknak beállítani, de a legtöbb ember felismerte, hogy ők az igazi áldozatok a nagy amerikai nemzet létrejöttének oltárán. A korszerűbb fegyverekkel szembeni kitartás, hősies védekezés újabb pozitív vonásokkal gazdagította az indiánok képét. Ez a háborúzás, az örök indián-fehér ellentét került át

MULTIKULTURALIZMUS

később a filmvászonra és lett témája számtalan filmnek.

A XX. század beköszöntésével az események felgyorsulnak. A mozi megszületése és rohamos fejlődése, a könyvnyomtatás megsokszorozódása olyan helyekre is eljuttatja az indián alakját, ahol addig ismeretlen volt. Az egész világ megismeri őket, mégpedig olyannak, amilyenek a mindenkori filmrendező vagy regényíró láttatni akarja. A média áldásos hatása kialakítja azt a képet, amely ma is megtalálható a köztudatban, mégpedig szinte kitörölhetetlenül. A kezdeti mozi-filmek üvöltöző vadembert mutatnak be indiánként, a filmek színvonalának fejlődésével azonban az indián alakja is változik, míg nem eljutunk azokhoz az alkotásokhoz, amelyek az indiánokkal való együttérzés jegyében mutatják be a történelmet.

A XX. század vége fele az „indián” újra reneszánszát éli (gondolok itt a nagyszerű mozifilmekre, amelyek nagyon széles réteget céloznak meg: Walt Disney Pocahontasa a gyerekeknek, A farkasokkal táncoló és az Utolsó mohikán azoknak szól, akik megnézik). Korunk egyik legnagyobb és legjövödelmezőbb vállalkozása, a reklám is felfedezte magának az indián figuráját. A reklámszakemberek felismerték az indiánokban rejlő kiaknázható lehetőségeket és azt a tényt, hogy az indián a fiatalság számára még ma is modellértékű. Ezt kihasználva és felhasználva próbálják ránk sózni a különböző fogyasztási cikkeket. Példa erre a magyar televízióban épp most másoron lévő Mars csokoládé-reklám,

amely eléggé hatásvadász módon épít az indián életforma vonzó voltára; de láttam már olyan reklámfilmeket is, amelyben hűtőszekrényt népszerűsít egy „indián törzsfőnök”.

Egyetlen vonással szeretném még kiegészíteni az indiánkép eddig említett változatait: Állandó sablonként él az európai emberben a kihalófélben lévő indián alakja. A Vanishing Race, az eltűnő emberfajta nagyon erősen jelen van a köztudatban, valószínűleg az Utolsó mohikán jellegű könyvek / filmek által táplálva. Közrejátszhat még az a tény, hogy az európai ember általában nagyon keveset tud Észak-Amerika történelméről, az indiánok helyzetéről a legtöbb emberhez nagyjából az jutott el, hogy gyakorlatilag kipusztultak. Akik pedig megmaradtak, azok rezervátumokban élnek és munka nélkül, részeg kábulatban töltik hátralevő napjaikat. Márpedig ez a „lepusztult” kép semmiképpen nem egyeztethető össze a tudatunkban dédelgetett büszke és délceg indiánnal, ezért a legkönnyebb dolog nem gondolni rá, elutasítani és figyelmen kívül hagyni. Így „az indián-kérdés” nem vált európaiakat is érintő problémává és az indián megmaradhat számunkra olyan romantikusnak, vonzónak és tökéletesnek, mint ahogyan az kedvenc regényeinkben meg vagyunk írva.

Megpróbáltam végigkövetni az indián-kép alakulását a különböző korok tükrében, pár jellemző tényen keresztül, melyeket a témával foglalkozó magyar és külföldi szerzők munkáiból merítettem. Céлом az volt, hogy összehasonlítsam a mai magyar (és európai) diákok tudatában létező képpel és megvizsgáljam, hogy milyen hatá-

sok befolyásolták és alakították ki. A szociálpszichológia attitűdvizsgáló módszereinek szellemében eljárva (ez sajnos önkéntelenül hozzánő a gyanútlan kezdőkhez több száz ilyen jellegű kísérlet elolvasása után), az indiánokra vonatkozó attitűdöket négy különböző kategóriát képviselő vizsgált személy válaszaiból próbáltam kihámozni. Az eredeti válaszokat az első három csoport esetében mellékelem, a negyedik interjúalanyom válaszaiából idézek néhány gondolatot.

Az első három csoportom életkor szempontjából meglehetősen hasonló, az interjúalanyomat ezektől függetlenül fogom kezelni. Összesen 27 személyt vizsgáltam, (9 férfi, 18 nő). A csoportok lakóhelyeiket illetően különböztek egymástól: az első csoport 12 romániai fiatalból, a második 10 budapesti diákból, a harmadik 5 svájci antropológia szakos hallgatóból állt, végzetül elbeszélgettem a dunamenti indiánok egyik tagjával.

A vizsgálati személyeknek az alábbi kérdéseket tettem fel:

1. Írd le azt a képet amelyet az indiánokkal kapcsolatban táplálsz. Mire gondolsz, ha azt mondom, hogy „indián”?

2. Erre vonatkozóan honnan merítettél információkat?

Alapvető hipotézisem az volt, hogy az információ hozzáférhetősége sejtetni engedti a tényleges indián-kép milyenségét. A relevánsabb információk egy reálisabb, differenciáltabb, szélsőséges érzelmektől mentes attitűdöt fog kialakítani, míg az a személy, aki csak filmekből vagy könyvekből ismeri meg az indián alakját, egy romantikus és idealizált képet fog táplálni. Ezt a hipotézisemet a svájci antropológia-szakos hallgatók válaszai alá is támasztották.

MULTIKULTURALIZMUS

Két további hipotézisem is volt, ezek azonban tévesnek bizonyultak (legalábbis az adataim nem támogatták. Az egyik: a nemek alapján feltételezhetően megmutatózó különbségekre vonatkozott, de később kiderült, hogy a két nem válaszai között nincsen szignifikáns különbség, ha csak a nemet mint függő egyedüli változót tekintem.

A másik téves feltételezésem az volt, hogy észrevehető különbség fog jelentkezni a válaszokban, ahogy keletről nyugat fele haladunk, de ez is elvethető.

A romániai csoportot 15 és 28 év közötti közép- és főiskolai végzettségnek megfelelő fiatalokból állítottam össze (a fiatalabbak jelenleg gimnáziumba járnak). A kérdésfeltevést követően írásban adtak választ, módszertani kritikaként megemlíthetem, hogy valószínűleg azért választották az összefüggő szöveg helyett a fogalom-felsorolást, mert láthatták egymás papírjait. A válaszok eredetisége kétségtelen. A csoport egy összeszokott baráti társaság, akik meglehetősen homogén háttérrel rendelkeznek, legnagyobb részük pedagógusként dolgozik.

A romániai csoport

A válaszok kiértékeléséből kiderült, hogy szinte mindenki a regények és könyvek által közvetített romantikus képet vette magáévá, egyetlen fiú írta, hogy nem képes objektív válaszadásra, egyébként az áttekintésben felsorolt

összes pozitív sztereotípiát megtalálható. Egyetlen fiú utalt az eltűnő emberfajmítoszra, egy másik fiú indiánképét frappánsan egy szóba sűrítette: EM-BER. Sokan utalnak a természettel való szoros kapcsolatra, rengeteg idillikus személyiségvonás is megjelenik. A leggyakrabban azonban a szimbolikus tárgyakat írják le: bőrruha, békepipa, íj, nyíl, sastollak... A megjelölt ezekhez kapcsolódó cselekedetek a tánc, a vadászat és a harc voltak.

A csoport indián-képére általánosan jellemző, hogy teljes mértékben a

kreált romantika hatását mutatja, erősen pozitív és a múltra irányul. Az általuk leírt indiánok csak a XVIII. századbeli, Karl May által megjelenített indiánhoz lehet némi köze, a mai emberhez aligha.

Forrásként nem specializált indián regényeket és western filmeket jelöltek meg.

Budapesti diákok

A második csoportomat 10 ELTE pszichológia szakos hallgató képviselte. Ők 20 és 25 év közöttiek, egy szemináriumi csoportból választottam őket, nagyjából hasonló érdeklődésűek. A válaszokat szintén írásban kaptam, ők is felsorolást alkalmaztak, hasonlóan román társaikhoz. Mivel válaszaik a leg-

több tekintetben megegyeztek az elsőként ismertett csoport válaszaival, ezért csak az eltéréseket részletezem. Az összmegítélés nem volt olyan nagymértékben pozitív, mert többen például a „kegyetlenséget”, az alkoholproblémákat említették, de olyan módon, amely nem utal jobb tájékozottságra, legfeljebb negatívabb hangvételű filmre / könyvre. Megjelennek a beszédre tett utalások, szintén csak a sémák szintjén (pl. uff) Ugyanilyen stílusban értekeznek a nevekről is, negatív hangvétellel: „hülye nevek” (pl. „Álló Ököl”). A forrásmegne-

22 K É K

vezést illetően regényekre, filmekre hivatkoznak, két személy említi az Utolsó mohikán, egy pedig a Farkasokkal táncoló című filmeket, Karl May neve is elhangzik, egy személy dokumentumfilmet emleget.

Összességében ez a válaszcsokor is idillikus, pozitív és csak sztereotípiák jellemzik.

Svájci antropológia szakos hallgatók

Öt Svájcból Budapestre látogató antropológia szakos hallgatóval beszélgethettem. Őket referenciacsoportként vizsgáltam, eleve feltételezve, hogy hozzáférhettek a témával kapcsolatos releváns információkhoz. Válaszaikat

MULTIKULTURALIZMUS

aszerint különítettem el, hogy mennyi ideje tanultak antropológiát. A beszélgetés nyelve az angol volt, ennek tulajdonítható a kapott információ elvártnál kevesebb érdemi észrevételt tartalmazó volta. Külön kell beszélnem arról a lányról, aki csak fél éve tanul antropológiát, az ő válaszaiból leszűrű tanulság eredménye volt, hogy megdőlt a harmadik hipotézisem (miszerint nyugatabbra informáltabbak az emberek). Az ő válaszeit teljes mértékben hasonló pozitív sztereotípiák jellemezték, mint az előző két csoportom tagjait. Szimbolikus tárgyakat és jellemvonásokat említ, kiemeli a természettel való viszonyt. Ő tulajdonképpen a kevésbé informáltak csoportjába tartozik.

A többi 4 diák 2-5 éve tanul antropológiát, indiánképük (feltételezhetően az „antropológiai gondolkodásmód”, az ilyen jellegű szakirodalom ismerete és személyes élmény miatt) differenciált, a mára irányul, és nem jellemzi túlfűtött érzélem. Olyan tényezőket említenek, mint a politikai életben való alulreprezentáltság, az állástalálás nehézsége, az alkoholproblémák. Szerintük azt lenne lényeges tudni, hogy ők hogyan gondolkodnak rólunk, és hogyan tudják megőrizni a kultúrájukat. Szinte mindenikük kitért a múlt felidezésére, elmarasztalva az amerikai állam intézkedéseit, és eléggé negatív jövőképet festettek le (egyik fiú személyes élményből fakadóan: átutazott egy rezervátumon, melyben véleménye szerint a céltalanság és elesettség hangulata érződött). Egy érdekes dologra hívták fel a figyelmemet, arra, hogy ha válaszolni

akarnak a kérdéseimre, akkor előbb el kell vonatkoztatniuk a gyerekkorban kialakult romantikus indián-képtől, amelytől az előző vizsgálati személyeim nem tudtak. Azt mondták ketten is, hogy ez a kép annyira erősen él bennük, hogy soha nem fog teljesen megváltozni. Ezt a tudattalan működésekkel hozták összefüggésbe, amely szerintük erősebben hathat, mint a kogníció főleg, ha az embert felkészületlenül éri egy ilyen kérdés. Azt a következtetést vontam le, hogy ők nagyjából bármelyik népcsoportról képesek elfogulatlanul és meglehetősen tájékozottsággal beszélni.

A beszélgetésekből megállapíthatom, hogy a mai fiatalság számára az indián éppúgy jelent valamit, mint esetleg száz évvel ezelőtt. A köztudatban még ma is élénken élnek, sztereotípiák és illúziók, amik tükrözik a különböző tájékoztató források sablonjait, de megvan a lehetőség arra, hogy ez a kép relevánsabb tudásanyag megszerzésével a valósághoz közelebb kerüljön.

Módszertani szempontból munkám bírálható, ezért hangsúlyozom: vizsgálatom tájékoztató, jellegű volt pszichológiai attitűdvizsgálatként nem állná meg a helyét, de arra alkalmasnak bizonyult, hogy a kérdésfelvetésben mások is elgondolkojanak.

Az interjú

Jóllehet az interjút diktafonra rögzítettem, annak csak néhány mozzanatára szeretnék utalni. Várakozással ellentétben interjúalanyom nem beszélt személyes élményekről,

mint dunamenti indián, inkább csak általános dolgokat mesélt el ezzel kapcsolatosan.

Arra a kérdésemre, hogy szerintem minek tulajdonítható az indiánok pozitív megítélése, azt válaszolta, hogy az indiánok hőszteremtőek voltak. A telepésekkel, majd később a hadsereggel szemben viselt háborúzás rengeteg erényt hozott ki az indiánokból mint jogosan védekező emberek, és az objektív történészek előtt tiszta volt a kép, hogy a fehérek minden akciója velük szemben soha nem volt egyéb, mint történelemhamisítás, hogy ők legyenek a nagy, ideális nemzet gyermekei, akik a civilizáció ellenségeit legyőzik. Ennek következtében az amerikaiak magukból csináltak hőst, ugyanakkor az indiánok váltak igazán hőssé, és ez az ami az európai ember számára nagyon pozitív vá tette az indiánok magatartását.

A legutóbbi évtizedekben az amerikai társadalomban – amikor már tökéletesen tudták, hogy az indiánokat jórészt megsemmisítették, tehát nem ellenfelek többé – elkezdtek olyan filmek gyártását és könyvek megírását, amelyek gyakorlatilag lehúzták a leplet az amerikai történelem korábban misztifikált eseményeiről. Megszülettek azok a történelmi filmek, amelyek a különböző polgárjogi és emberjogi mozgalmak eredményeként az amerikai katonai és politikai vezetésben már nagyon sok elítélendő dolgot fedeztek fel és vallottak be, de ezt akkor tették, amikor természetesen már késő volt. Példaként említette Long Islandot, ahol nagyon sok utca különböző indián törzsekről van elnevezve, de indiánt ott már nem találni.

MULTIKULTURALIZMUS

A magyarországi indiánokat illetően megtudhattam miként is kezdődött el az egész: Baktay Ervin neves India-kutató köré csoportosult baráti társaság az Egyesült Államokból érkezett regények hatására megalapítja az első vadnyugati várost serriffel, marsallal, aranyásókkal, farmerekkel, temetkezési vállalkozóval együtt és különböző képeslapok meg egyéb források alapján egy műteremben élethű hangulatot alakít ki. Az indián életformára, a ruhák szépségére, a tábori élet csodáira reagálva később elhatározták, hogy nyáron indián módra fognak élni. Megjegyzem, hogy a dolog akkor sem (és ma sem) volt nyilvános, csak azok kerülhettek be, akik megfelelő módon tudták méltatni az egészet, bele tudták élni magukat, és ők is csak már bent lévő barátokon keresztül. Élethű sátrakat, ruhákat készítettek, kenukat, fegyvereket és különböző ügyességi versenyeket rendeztek. Megpróbálták teljes mértékben megvalósítani a vonzónak tartott életformát, amely hagyománnyá is vált. Ma több különböző törzs létezik egész Magyarország területén, síksági és hegyvidéki indiánok, mindenik a jellemző szokásokat és életmódot követve. Megpróbálnak a lehető legkisebb anyagi igénnyel olyan életet élni, ami teljes mértékben kielégíti az embert: a természet közepén, baráti közösségben.

IRODALOM

- Bitterli, Urs, 1982. „Vadak” és „civilizáltak”, Budapest: Gondolat fordította: Bendl Júlia.
- Borsányi László, 1987. „E nép nem oly rettenetős kegyetlen, mint sokan leírják...” - a hagyományos európai és magyar indián-képmás alakulása. In: Tanulmányok 1986. Történelem és kultúra 3. Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközösség, szerkesztette: Boglár Lajos és Ferenczy Mária.
- Cooper, James Fenimore, 1974. Nagy indiánkönyv, Budapest: Móra Könyvkiadó, fordította: Réz Ádám és Szinnai Tivadar.
- Grey Owl, 1994. A vadon fia, Pécs: Fátum-Ars Kiadó, fordította: Dr Baktay Ervin.
- Kutasi Kovács Lajos, 1986. A mohikánok

23
K É K

- visszatérnek. Az észak-amerikai indiánok tegnap és ma, Budapest: Magvető Kiadó.
- May, Karl, 1973. Az Ezüst-tó kincse, Budapest: Móra Könyvkiadó, fordította: Szinnai Tivadar.
- Singl, Miloslav, 1970. Indiánok tomahawk nélkül, Budapest: Gondolat, fordította: Stelzer Árpád.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány része egy nagyobb összefoglalónak.
- 2 A sztereotípiák fő funkciója ugyanis a tájékozódás megkönnyítése egy olyan területen, amely az illető személy számára idegen. Sztereotípiák = bizonyos kiemelt vonások egy egész csoportra történő általánosítása.
- 3 Azért használom ezt a kollektív fogalmat, mert célozom egy általános és nem egyedi törzsekről kialakult vélemény vizsgálata.
- 4 Természetesen olyan európai emberekre gondolok, akikhez eljuthatott ilyen jellegű információ.

Veres

Emese-Gyöngyvér

A tavaszi ünnepkör a barcasági csángóknál

25
K É K

Zajzoni Rab István múlt századi¹ írásait követően a hétfalusi csángók tájegysége érdekes színfoltnak bizonyult kutatók és újságírók számára egyaránt. Ehhez járult a csángóság eredetének kutatása is, amely ezidőtájt már felfokozott hangsúlyt kapott. Orbán Balázs² leírása után 1903-ban napvilágot látott Kolombán Lajos *A hétfalusi csángók a múltban és a jelenben* c. könyve, Horger Antal népmese-gyűjteménye, valamint néhány tanulmány a ma is élő boricatánról. A két világháború között leginkább egyházi

jöttek létre, egyáltalán mi az, ami még Seres András gyűjtéséből nyomon követhető.

A gyűjtéseim alkalmával a Barcaság tíz³ csángó falujából eddig csak Barcaújfaluba nem sikerült eljutnom, így onnan jelenlegi adataim nincsenek. A további kilenc helységből származó adatok sem teljesek, hiszen a gyűjtőmunkám még nem zárult le. Az említett adatközlőkhöz részint a helyi lelkes vagy tanító, részint a már megkérdezettek ajánlásával mentem, s a megfigyelésekből és elmondottakból a

lapokban⁵ jelentek meg többnyire monografikus jellegű írások.

A népszokások összefoglalása 1984-ig váratott magára, helyesebben Seres András 60-as években végzett gyűjtései csak ekkor jelenhettek⁴ meg. 1993-ban bekövetkezett váratlan halálával a Barcaság nemcsak ismertté vált szülöttjét veszítette el, hanem egyetlen kutatóját is.

E néhány forrásanyag ismeretében az elmúlt években próbáltam lejegyezni a ma élő szokásokat, amelyek természetesen a múltban gyökereznek, de már megváltozott formával és tartalommal tartoznak Hétfalu világához. Ugyanakkor arra is kíváncsi voltam, hogy az elmúlt harminc év alatt milyen szokások maradtak el, milyenek

következő kép alakult ki a tavaszi népszokásokról.

A tavaszi ünnepkör első jelentős eseménye valamikor március 12-e, *Gergely napja*⁶ volt. A gyerekek bekoportak a házakhoz és énekelve hívták a kisebbeket iskolába. Seres András szerint Krizba kivételével mindenütt megünnepelték Gergely napját, ám az itt következő krizbai szöveg cáfolja ezt.

Szent Gergely Doctornak jeles ünnepén,
Vig szível zengedez, vig szível zengedez
Háládatos seregünk nevezetén
Mert jó tanítónak kegyes példája
Tündöklük öbenne, tündöklük öbenne
Már minket is intvén az oskolába.
Hát velünk ti is örvendezetek

Jó apák és anyák, jó apák és anyák
Az Istent áldjátok és ditsérjétek
Hogy köztünk is állítotott oskolát

És hiv tanítókkal és hiv tanítókkal
Megáldotta az ő szép kitsiny nyáját
felnevelkedvén jó keresztényeké,
jó keresztényekké
nagy lelki kintset nyervén
küldjétek hát gyermeketeket
hogya szelidségben, hogya szelidségben
akarjátok felneveltetni.
Jertek hát gyermekek az oskolába
No vigan barátim, no vigan barátim
Jer menjünk egy szivel az oskolába.⁷

Hasonló szövegre sehol sem bukkantam. Mivel Kolumbán Lajos⁸ gyűjtése egyezik a Magyar Néprajz VII. kötetében közöltekkel,⁹ elképzelhető, hogy dédanyám lejegyzett éneke

26 K É K

csak adaléka volt a teljes színijátéknak, amely egyébként – amint a két fent említett gyűjtés is ezt igazolja – országoserte egységes iskolai szokás lehetett.

A mostani gyerekeknek már nem jelent semmit Gergely napja, de a tavasz első igazi ünnepe még ma is az ővék. **Virágvasárnap** nemcsak Jézus Jeruzsálembé való bevonulását jelenti, hanem a felnőtté válást is. Miután előző este a „kikérdezésen” számot adtak a vallásórakon tanultakról, ezen a napon konfirmálnak a VII.-VIII. osztályos lányok és fiúk.

A Hétfalu c. lap 1907-ben így adott hírt a konfirmációról: „A brassómegyei evangélikusok¹⁰ virágvasárnapjának jelentőségét emeli az az

MULTIKULTURALIZMUS

egyházi szép szokás, hogy a böjti időszakban az ifjaknak mintegy 6 hétig tartó vallás tanítása e napon megtartandó nyilvános vizsgáztatással fejeződik be. E nap tehát az egyházi esztendő egyik legfontosabb vasárnapja, a mikor még a legnagyobb ünnepnapokon sem tapasztalható nagy számmal jelennek meg a hivek a confirmandusok által virággal feldíszített templomokban a feleletek meghallgatására. A bácsfalusi ev. egyházban az idén megconfirmáltatott 6 fiú és 9 leány, összesen 15; a türkösi egyházban 13 fiú és 17 leány, összesen 30; a csernátfalusi egyházban 26 fiú és 20 leány: összesen 46.”

A bácsfalusi népművész, György Papp Margit szerint Hétfaluban régen a lányok ekkor öltötték fel először a sárigcérnás inget, azaz a sárga cérnával hímzett hámosrokolyát a pirossal hímzett gyerekruha helyett. Ennek én semmi írott vagy képi nyomát nem találtam, sőt a hámosrokolya helye az egykori viseletben is meghatározhatatlan. Orbán Balázs szerint „csak vasárnap és lakodalmak alkalmával viselik a nagy leányok és a fiatal menyecskék”, továbbá „A lányok confirmatio alkalmával vesznek legegylebb magukra fehér rokolyát s azt azután ünnepélyes alkalmakkor és tánczba viselik”.

Ma a lányok legtöbbször egyszerű fehér ruhában,¹¹ fejükön koszorúval,¹² a fiúk pedig öltönyben tesznek vallo-mást a hitükről és kéri a gyülekezetet, hogy vegye fel felnőtt tagjai közé.

Apácán a vizsgán, azaz a kikérdezésen a piros színű *lobogós inges magyarruhában* jelennek meg a lányok. Erre az alkalomra még ma is megcsi-

náltatja minden szülő. Az idei konfirmandusok között volt olyan is, akinek még a nagymamája szótte meg a szoknyának valót és ő verzselt az ingeket is.¹³ Egykor az apácai lány három rend viseletet kapott konfirmációja alkalmával: egy fehéret, egy pirosat meg egy feketét. A pirosat a vizsgára, a fehéret¹⁴ a konfirmációra, majd mátkaságának kihirdetésekor három egymást követő vasárnap templombamenet vette fel ezeket a ruhákat.¹⁵ A piros ruhát használták leggyakrabban. Bába is mindig ebben mentek, ma azonban csak egy-egy előadásra, ünnepélyre.

Valamikor Krizbán is népviseletben konfirmáltak. A mai viseletet, a magyarruhát, Sexty Kálmán lelkész honosította meg a század elején. Ruházatuk fehér blúz, arany sűjtásos piros vagy zöld mellény, fehér szoknya és tulipánokkal hímzett zöld kötény. Fejükre piros, gyöngyökkel díszített pártát raktak, amelyről szalagok lógtak.

Természetesen a fiúk is új ruhát kaptak, felnőtttest.¹⁶ Legtöbben ebben is nősültek, de akadt olyan is, akit ebben is temettek el. Apácán ekkor cserélték fel a gyerekkori zöld kalapot a feketével.

Egyébként az egykori konfirmációi fotók érdekes képet nyújtanak. A húszas-harmincas években még előfordult, hogy néhányan csángó ruhában (nem a hámosrokolyában, hanem a ma ismert viseletben) konfirmáltak,¹⁷ a lányok többsége azonban hosszú fehér ruhában állt az oltár elé, de megtartva a *hajfónót*¹⁸ és a bogláros övet.¹⁹

A konfirmáció alkalmával a templomok és papilakok bejáratához általa-

MULTIKULTURALIZMUS

ban két fenyőfát²⁰ állítanak vagy koszorút fonnak a kapuk fölé. Apácán nem szokás a fenyőállítás. Régebb az egész templomot virágokkal díszítették. A pürkereci Csere Anna így emlékszik vissza: „Mikor mi voltunk es volt fenyő. Még mi elmentünk szedtünk hóvirágot s még az ösvenyeket vastagon meghintettük hóvirággal. Miég a székekre is voltak téve, a padokra, de aztán azt mondták, hogy azt hagyják fel, mert mind leverik s összetapossák s olyan piszok lesz s mocskosság s akkor ezt így elhagyták, de papírból csinálnak... Élő virág az oltáron van, mert vesznek a konfirmandusok.” A *kankósvirág*²¹ Apácán is kedvelt díszítő virág volt. Bácsfaluban, ha már volt, mezei virágot fontak össze fenyőágakkal és azt helyezték a padokra,²² egyébként fehér papírból készítettek virágokat és azokat erősítették a koszorúkhöz.²³

A konfirmáció-oktatásért a gyerekek hús tojást „fizettek” a lelkésznek és tízet a kántornak, aki énekelni tanította őket.²⁴ Az is előfordult, hogy nem tojást adtak, hanem annak az árát. Az elmúlt években ez a szokás több helyen megszűnt. Csernátfaluban maga a lelkész szüntette be kb. tíz évvel ezelőtt, részint mert túl sok tojás gyűlt össze ilyenkor, másrészt mert a szülőknél legtöbbször ezért is pénzt kellett kiadniuk.

Orbán Balázs szerint húsvétkor adták a tojást: „ezekből az azon évben nagygyá lett leányok legelőbb a lelkész és a tanítókhoz köszöntenek be, hála fejében a konfirmáció tanításokért”.

Napjainkra a konfirmáció is nagy családi ünneppé változott: az istentisztelet után minden megkonfirmált igyekszik haza, hogy népes vendég-

sereggel²⁵ ünnepelhesse felnőtté válását. Újabb szokás a túlzott ajándékozás is.²⁶ Ilyenkor kapiák a lányok az első arany ékszerüket és melléje többnyire pénzt ajándékoz mindenki. Három évvel ezelőtt mesélték a gyerekek a következőket: „A konfirmálás szokása szerint a családtagok és a keresztszülők ajándékokat hoztak. A mi családjunkban az volt a szokás, hogy a megkonfirmált családtagnak (persze csak a lányoknak) egy ebédlőkészletet ajándékoztak. Ezenkívül ékszert és pénzt.” ...”legtöbbször pénzt adtak. Kaptam még asztalterítőt, vásznat, törülközőt, kristály cukorkatartót, kávé készletet, ágyneműt.”

Bácsfaluban és Csernátfaluban hallottam, hogy ebéd után a megkonfirmáltak megint összegyűltek, hogy együtt játszanak vagy táncoljanak.²⁷ Ez vasárnap délutánoként egyébként is szokás volt. Ilyenkor többnyire páros- vagy körjátékokat játszottak, amelyek még nekünk is ismerősek.²⁸ Különlegesebb tájlejtés talán csak a következő játék szövegének van:

Tigaras, tigaras,²⁹
Kinek a háta varas,
Uccu neki, fuss el.”

Tatrongon a Bikkosra kirándultak a konfirmandusok és néha-néha találtak még vasárnapoként.

„Ezelőtt hajfónoson éreztük, hogy nagy lányok vagyunk s összeállottunk virágvasárnap délutánján s elmentünk le a Zajzon hídjáig, s ha kell, elmentünk Tatrongba is. Megjártuk az egész Háromfalut s ez volt minden örömünk” - mondta Szász Ilona Zajzonban.

Apácán virágvasárnap délutánján felkeresik egymást a már megkonfirmált ifjak és lányok.

Valamikor a konfirmáció kötelességekkel³⁰ is járt. Kolumbán Lajos a következőket írta könyvében: „Régebben a legény, leány szoros fenyítéke alatt állott az egyháznak; mert a konfirmálás után tagjává kellett lenni a legénynek a legény-, a leánynak pedig a leánytársaságnak.” Egyúttal közli az egyes társaságok rendtartását is.

A megkonfirmáltak nemcsak a társaságok tagjai lehettek egykoron, ha-

27
K É K

nem mint felnőttek³¹, eljárhattak már bálba, guzsalyosba,³² a legények természetesen a „korcsomába” és udvarolni is.

A bácsfalusi Jakab Irén szerint a konfirmáció azt jelentette, hogy már lehetett fiúbarátja. Addig bizony megszólták, hogy „né, a kis taknyos, még nem is konfirmált!” „Akkor mondták már, hogy mehet férjhez” - mondta Szén Jolán.

„Amíg fiatal, nem sokat törődik azzal, hogy most mi lett belőle. Érti, hogy megkonfirmált, hogy nagyleány lett... mehetett a bálba” - mondta Szász Ilona Zajzonban.

Apácán még tíz évvel ezelőtt is elsődlegesen azért konfirmált egy leány, hogy bálba mehessen. A ma huszoneves fiatalok kritikus szemmel figyel-

ték a gyerekeket, akik már az utóbbi években már megjelennek a bálban. Annak idején ők csak az esküvőkre³³ mehettek el és oda is a csak szülőikkel. A megkonfirmált lányok már a következő héten elmehettek ugyan a húsvéti bálba, de csak szülői kísérettel. Az idén néhány idősebb asszony meg is jegyezte rosszállóan, hogy a lányok egyedül voltak.

Pürkerecen mesélték, hogy a megkonfirmálatlan legényt kidobták a kocsmából s a guzsalyosban is csúfot úztek belőle. Apácán is megfogták és

kinttel arra miszerint tudomást szerettem arról, hogy vannak gyülekeztünkbe olyan ifjak és leányok is, akik még mindig nem konfirmáltak és ennek dacára mégis odaállanak úrvacsorát venni, valamint egyházi esküvőjük alkalmával az Isten áldását kikérni, a jövőben mindazoktól, akikről megállapítást nyert, hogy még nem konfirmáltak, megfogom tagadni az egyházi esketést, továbbá az ilyenek hiába fognak odaállani úrvacsorát venni, mert kifogom kerülni, és nem fogom az úrvacsora szentségének feladásában részesíteni”.

Ma mindez természetesen nem ennyire szigorú – bár még ma is ritkán fordul elő, hogy egy gyereket ne konfirmáljanak meg³⁴ – és a felnőtté válás is inkább jelképes, hiszen a 12-13 évekre már nem vonatkoznak az egykori megkötések és büntetések.³⁵ Ettől a naptól kezdve azonban már ők is lehetnek keresztszülők s a csángó népnél a keresztszülő szerepe csaknem a szülőkével egyezik.³⁶

Nagyhét első ünnepéhez, **zöldcsütörtökhöz** különösebb szokások nem fűződnek. Valamikor a húsvéti előkészületek nagy része e napra esett: ekkor sütötték a kalácsot és festették a tojasokat, bár Pürkerecen az a hiedelem járja, hogy a nagypénteken festett tojás nem szagosodik meg.

Amikor **nagypénteki** szokások iránt érdeklődtem, mindenki a kötelező úrvacsoravételt és a böjtölést nevezte meg. „Böjtölni kell s imádkozni, s venni úrvacsorát. Ez a legfontosabb. ...Egy téát s délre is valami zsírnélküli ételt” – mondta Gyerkó Anna Pürkerecen. Ez

más faluban is így van: az asszonyok többnyire fekete ruhába öltözve templomba mennek, délelőtt a szokásos istentiszteletre, este pedig a passióra. Érdekes módon, férfiak igen ritkán és igen kisszámban vannak jelen a nagypénteki szertartáson. Apácán ugyan az idén sok volt a lány és fiatalasszony is, ez azonban általában minden faluban az idősebb asszonyok ünnepe. A bácsfalusi Barkó Etelka szerint így bensőségesebb az istentisztelet, egyébként is húsvétvasárnap a fiatalabbakat hagyják úrvacsorát venni.

Régen – írja Kolumbán Lajos – a passió után az asszonyok egy csoportja elénekelte a *Mária siralmát*³⁷. Valamikor létezett az Ádám siralma c. ének is, de erre már a legidősebbek (a „régieöregék” - Pürkerek) is csak úgy emlékeznek, hogy a szülők beszéltek róla. Kolumbán érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy „azon férfiúnak, aki az Ádám siralmát elénekelte a kántor egy véka búzát tartozott fizetni.”

Apácán nem volt szokás a passió éneklése. Idén került sor rá először és szombatn este. Három évvel ezelőtt a lelkész kezdeményezte a nagypénteki kereszthordozást. Az ifjúság és néhány idősebb asszony a papilak elől indulva végigjárta vele a falut, hogy majd a temető fölötti dombon állítsák fel.³⁸ Az úton többnyire vallásos ifjúsági énekeket énekeltek gitárkísérettel. Amint utólag kiderült egy izraeli utcai dal is elhangzott, amelynek semmi köze a húsvéthoz vagy Jézushoz. (Hogy milyen elgondolás alapján került bele, még nem tudom. A szokás mindképp további kutatásokat igényel.) A falu néhány pontján megálltak s felolvasták a bibliából a szenvedéstörténet

kitették, mint a „kurtit”, ha be mert menni a kocsmába. „Akkor vót egy törvény. A legények nem engedtek be. Nem mint most, hogy minden kicsi gyermek menyen bé akárhova.” - jegyezte meg László József.

A bácsfalusi evangélikus egyház levéltárában találtam néhány hirdetéseket tartalmazó füzetet, amelyekből kiderült, hogy a konfirmációs oktatást mindig a böjti időszakban tartották hat héten keresztül. Az életkor, amelyben egyháziilag felnőtté váltak, általában 16-18 év között volt. Virágvasárnap délutánján a vasárnapi iskolások többnyire előadást tartottak a községi vendéglő nagytermében.

1932-ben Kessler Ede helyettes lelkész a következőket hirdette: „te-

egy-egy részét. Ilyenkor a keresztvívők is váltották egymást. A falu román- és cigánylakta részénél románul és németül is énekeltek.

A menetben 50-60 személy vett részt. Az ifjúság ment elől, őket követték az idősebbek, s a sort néhány gyerek, inkább lány, zárta. A kisebb fiúkat inkább az óriás méretű kereszt vonzotta. Végig a kereszt mellett haladtak, de a menetben mégsem vettek igazán részt. Bekapcsolódtak az énekekbe is, ám a temetődombon, ahol ők kiálltak játszani, vált igazán nyilvánvalóvá, hogy ez a szokás még nem az övék. És az időseké sem, annak ellenére, hogy néhányan végigkísérték a menetet.

Amerre haladtak a kereszthordozók, mindenütt kíváncsi emberek jelentek meg a kapukban. Érdekelte őket, de nem vettek részt benne. Mint ahogy a legtöbben megfogalmazták, ez egy szép szokás, de ők már öregek hozzá. „Csinálja az ifjúság”. Érződött egyfajta visszafogottság is: az evangélikus ember katolikus vagy ortodox vonásokat lát benne. Egy középkorú nő ezt így fogalmazta meg: bármi, ami a valláshoz kötődik pozitív dolog; a szokás szép, semmi kivetnivalót nem talál benne, de nem tudja, hogy út majd vissza az evangélikusságra. Miután a valláshoz kapcsolódik, senki nem lát benne semmi rosszat, bár egyesek a vallás fejlődését nem bírják követni. Elkönyvelik, hogy annyi minden változik ebben a modern világban, miért ne változhatna ez is? Volt, akinek új tartalommal töltötte be az életét: érezte, hogy közeledik az ünnep, várta és készült rá. Ez eddig neki hiányzott és mégis meglegedett azzal, hogy a kapuban állva figyelte a menetet.

MULTIKULTURALIZMUS

Egy másik asszony azt is mondta, hogy, miután az idén kihirdette az új lelkészről, hogy a kereszthordozás nyugaton is szokás, elfogadta, de nem érzi úgy, hogy neki részt kellene vennie. A gyereket elküldte, elengedte, mert úgyis az ifjúság veszi át az ő helyüket; ő amúgyis gyászol, tehát semmi keresnivalója a menetben.³⁹ Volt olyan is, aki úgy fogalmazott, hogy neki már minden mindegy, viszont akadtak többen is, akik, bár nem fogalmazták meg teljesen nyíltan, erőltették, muszájnak tartották a szokást.

Ebben a világban, ahol léptenyomon a vallásosság csökkenését észleljük, mindenképp pozitívum ennyi lelkes fiatalt látni. A hagyományos közösségek életmódja átszerveződik, régi szokások tűnnek el, újak jelennek meg. A nagypénteki kereszthordozás valamikor része lesz a falu életének, de most még nagyon sokan úgy érzik, hogy ezt rájuk kényszerítették⁴⁰ s első látásra azt állapítottam meg, hogy ez az ifjúságot is ketté osztotta. Itt azonban nem szeretnék felelőtlen kijelentésekbe bocsátkozni, hiszen ez csak egy alkalom megfigyelése és éppen azokkal nem tudtam beszélgetni, akik részt vettek a menetben.

Egyik gyűjtésem alkalmával egy imára bukkantam, amelyet egyetlen idős asszony mond még péntekenként Zajzonban. Úgy vélte, hogy az ima Tatrangból származik. Legutóbb a tatrangi 93 éves Barkó István ezt meg is erősítette: ő még a szüleitől tanulta.

A következő szöveget a zajzoni 91 éves Csiki Aranka iratta le férjével (aki tatrangi származású volt), nem sokkal

annak halála előtt. Bár a férje egy életen át minden pénteken elmondta, a felesége nem tanulta meg, sőt amíg el nem olvasta, nem is tudta valójában, hogy miről van szó.

Ma péntek, szent aranyos péntek.
Krisztus mene kinjára, kinján esett esete,
Kiből kicsordula drága szent vére.
Kérde szent Lukács:
Miért sirsz én Uram teremtőm?
Hogyne sírnék szeretett szent Lukács
Mikor nekem készítették
azt a magas keresztfát
Hogy én aztot a vállamon
a Kálvária hegyére kivigyem
s engem arra megfeszítsenek,

29
K É K

töviskoronával megkoronázzanak,
s úgy menjek az én Atyám országába.
Bizon bizonnyal mondom,
aki az én imádságomat
minden pénteken háromszor elmondja,
a pokolnak ajtaja bezárattatik,
mennyország kapuja kinyitattatik,
úgy megyen másvilágra, mint a ma
született gyermek. Ámen.

A második változatot a 72 éves Szász Ilona⁴¹ mondta el, aki szintén Tatrangból költözött Zajzonba még a szüleivel együtt. Néha tényleg háromszor mondja el, mert nem akar vétkezni, de egyszer biztosan elimádkozza minden péntek reggel.

Ma péntek, annak is a napja,
Jézus megyen kinjára,
kinján esett esetére,
Őt mélységes sebeire,
Melyből kicsordula
Az ő drága szent vére.

Oda megyen Szent Lukács,
 Kérdi: miért sírsz szerelmes szent atyám?
 Hogyne sírnék Szent Lukács,
 Mikor azt a nagy keresztfát megkiécsiztették,
 Hogy én kivigyem a Kálvária hegyre,
 Hogy engem arra megfeszítsenek,
 Vasostorral megostorozzanak,
 Töviskoronával megkoronázzanak.
 Bizon, bizon mondom néktek,
 Aki ezt az imádságot
 Minden pénteken háromszor elmondja,
 Pokol ajtaja bepecsételődik,
 Menyország kapuja végre kinyitván,
 Úgy várja a lelket a magas mennyországba
 Miint a ma született gyermeknek. Ámen.

Vajon ez az ima a katolikusság
 maradványa vagy létezett egyfajta né-
 pi vallásosság is?

30 K É K

Apácán a 70 éves Gíró Róza szin-
 tén imával kezdi a nagypénteket:

Szomorú nap a nagypéntek,
 Ma feszítettek meg téged,
 Ma ontották drága véred,
 Jóságodért ez volt béréd.
 Én édes Jézusom,
 Midőn rólad gondolkodom,
 Én is úgy elszomorodom
 Te borzasztó sorsodon.

Az imát édesanyjától tanulta s idén
 legkisebb unokájával közösen imád-
 kozta.

És még egy húsvéti ima, szintén
 Tatrangból.

Ha jól tudom, jó istenem,
 Nincs a halálban győzelem,

Üdvözítőnk feltámadott,

MULTIKULTURALIZMUS

Sötét sírból égbe szállott.
 Vele élünk, vele halunk,
 Ha vele lesz diadalmunk.
 Add, hogy e szép reménységben,
 Szívünk békeességben éljen.
 Majd az élet alkonyán,
 Húsvéti hit vigasztaljon.
 Csak a test lesz elmúlandó,
 A lélek az maradandó.⁴²

Adatközlőim többsége különös
 hangsúllyal jegyezte meg, hogy a
 nagypénteket nagyon tartották és
 tartják ma is. Türkösbén, Szász Benedek
 István mondta, hogy ha lehetett,
 az édesapja még a lovakat sem fogta be.

A *húsvét* az év legkedvesebb ün-
 nepe. Régen a Romániában dolgozók,
 ma pedig az idegenbe szakadtak igye-
 keznek az ünnepet mindenképp szülő-
 földjükön tölteni.

Húsvét első napja a családé.
 Istentisztelet⁴³ után a család együtt
 fogyasztja el a hagyományos ebédet,
 amely többnyire húslevesből és töltött
 bárányból⁴⁴ áll, de gyűjtéseim szerint
 nagyon sok helyen a töltött káposzta
 tartozik az ünnepi ebédhez.

A családias jelleg csak Apácán tö-
 rik meg, ahol aznap tartják a hagyom-
 ánys kakashívést.⁴⁵

A néphagyomány szerint bünte-
 tésből lövik a kakast. Ugyanis a tö-
 rökdelések idején a várfalra felröppe-
 nő kakas elárulta a rejtőzködő apáca-
 iakat és ezért egy állatnak minden év-
 ben bűnhődnie kell. A szokás eredete
 természetesen vitatott; a legújabb ku-
 tatások szerint a forrása egy brassói
 százsz diákjáték.⁴⁶ Ám a még ma is élő
 hagyomány lényegén ez mit sem vál-
 toztat. A 12-13 éves gyerekek válto-
 zatlan lelkesedéssel tanulják szerepei-

ket és gyakorolják a célbalövést fájjas
 puskájukkal és a falu számára sem
 pusztán egy gyermeki színdarabról
 van szó. Talán példázza ezt a követke-
 ző „kakashívés” is:

Fel, fel vitézek a csatára,
 Világszabadság oltalmára,
 Mennydörög az ágyú, csattog a kard,
 Ez lelkesíti csatára, csatára a magyart.
 Néz le Árpád az égből,
 könnyesepp hull a szeméből,
 A földre lekiáltja:
 bűszke vagyok hozzátok, hozzátok.

Ilyen és hasonló nótákat⁴⁷ énekel a
 falu apraja-nagyja, amíg a legényeket
 és „vitézöket” kíséri az ítélet színhelyé-
 re. Közben a menet a falu minden je-
 lentős épületénél megáll. A templomnál
 felcsendül az evangélikus himnusz, az
Erős vár a mi Istenünk, az iskola előtt
 a *Kossuth Lajos* azt üzenté. Az időseb-
 bek ma már nevetve mesélik, hogy ezt
 biza még a legsötétebb proletárdikta-
 túra idején sem hagyták ki. Mondták,
 hogy ha kellett, még a csendőrt is lefi-
 zették, de a kakashívés nem maradha-
 tott el.

A rendszerváltásig a rendőrség
 előtt is megálltak, s hol az Internacio-
 nálét, hol az éppen aktuális himnusz
 énekeltek el, hiszen azokban az idők-
 ben is a rendőrség engedélye kellett,
 hogy megtarthassák a szokást.

A menet a Hegyparraga nevezetű
 domb⁴⁸ felé igyekszik, ahol a legények
 újra meg újra megállapítják a kakas
 bűnösségét és ezért elítélik. Egy legény
 elbúcsúztatja, majd előáll a cigánypap
 s tréfás szónoklatával végképp elsi-
 ratja a szegény jószágot.⁴⁹ Ezek után kez-
 detét veszi a versenylovás, míg valaki
 eltalálja a kakas szívét,⁵⁰ azaz ma a fes-
 tett céltábla közepét.

MULTIKULTURALIZMUS

Mialatt a nagyobb gyerekek a kakast lőtték, a kisebbek a hegyoldalban tojást gurítottak.

Egy befejező induló után mindenki felkerekedik és visszatér a faluba, hogy méltó tort rendezzenek a leőtt kakasnak. Az esti vacsoránál a győztest illeti a fő hely és övé a kakas combja, szíve és mája.

Természetesen a szokás nem ilyen egyszerű, az előadást megelőzi a betanulás. A farsang végeztével kiosztják a szerepeket, kiválasztják a kakasos házat, s elkezdődnek a próbák. Ezalatt van szervezett pánkó(fánk)- és török-búzaevés is, ún. kakasosest, s annak ellenére, hogy ma festett céltáblára lőnek, a rituális kakasvásárlás sem maradhat el.⁵¹

A szokás valamikor Hétfaluban is létezett, de Zajzoni Rab István már 1861-ben múlt időben írt róla. E falvakban a lányok is játszottak. Ők tyúkot ütöttek, amelyről Zajzoni ekképpen vélekedik: „A lányok mulatsága későbbi fölösleges adalek és azt a nőnem szempontjából egyenesen kárhozható lehet. Ezen adalek nélkül talán még sokáig fönttartotta volna magát a kakas-ünnep, de azzal együtt korunk szelidebb erkölcsi felfogásánál fogva lehetetlenné vált, mert a gyöngéd leányka nem mulathatja magát a mostani időkben olyasmivel, ami rokonságban áll a hóhérok szerepével.”

Megjegyzem, hogy a Zajzoni által leírt egyetlen kakasos ének nem található meg az apácai játéokban. A szokás lényege valószínűleg ugyanaz lehetett, ám a menete különböző. Valószínű, hogy Zajzoni azt a szokást írta le, amelyet a hétfalusi csángók a brassói szász diákoktól vettek át. Erre

utal a szász szokás leírása és a kakasos ének közötti hasonlóság.

Húsvét másodnapja valamikor teljes egészében a játéké volt. Apácán vízbevetőre virradó éjszakán szokták a legények a leányos házak kapuit kiemelni és eldugni. Leginkább a konfirmandusok mennek *kapulopni*. „Hol salugátért vesznek le, hol a kiskaput szedik le. Kellett vigyázni. Örökké hadban kellett lenni... Kiviszik a mezőre, jó távol s aztán jönnek másnap locsolni s nevetnek... Félliter pállinkáért visszahozták.” - mesélte Orbán István. Csere Mátyás szerint, ha a gazdának kellett, akkor elment, megkereste s visszahozta.

Ma már olyan nehéz vaskapuk vannak néhol, hogy a legények nem bírják ellopni.

Néha ganét, szalmát és polyvát is szórtak a kapu elé a járdára. „Vicc volt, hogy reggel sepergessen” - mondta Kiss Balázs, Gíró Róza pedig azt mesélte, hogy a faszekeret darabokra szétszedték, felhordták a csűr tetejébe s ott újra összerakták. Ezt Hosszúfaluban is megcsinálták a maszkások.

Hétfaluban néhány farsangtemetési szokást elevenítettek fel.

Több legény lóháton,⁵² maszkának öltözve járta végig a falvakat és a menet elengedhetetlen kelleke volt a „kerékes kurváknak” nevezett, kerékre szerelt bábupár⁵³, amelyet egy szekér vontatott. Bálint András⁵⁴ szerint ez „egyben intő figyelmeztetés az ifjúság számára, hogy rossz magaviseletével nehogy a falu szájára kerüljön, mert a híruk úgy körbe szalad, mint amilyen gyorsan forog a kerék.” Az utolsó ilyen

felvonulás 1958-ben volt, utána betiltották.

Vízbevető napján délelőtt a megkonfirmálatlan, Krizbán tikmonyozó, Barcaújfaluban mongyolozó, azaz tojásszedő legénykéek írott⁵⁵ pálcával vagy összefont nyírfaággal járták végig a falut. A felkeresett házak udvarán megkopogtatták az ablakot, Hétfaluban „Kata, Sára néni, adjon egy tikmonyát, ülü viszi tyúkokcskát”,⁵⁶ Barcaújfaluban pedig „Róza néniem váltsa meg magát” kiáltással.⁵⁷ Ha a gyerekeket beengedték, „régmuskát”

31 K É K

mondtak, majd tojással, süteménnyel kínálták őket. Ma már nagyon gyakran pénzzel is megajándékozzák őket. Sőt, Apácán mondták, hogy a gyerekeknek inkább a pénz kellene, mint a tojás.

„Ezen a napon illik reggel korán kinyitni a kaput, mert a kisebb fiúk akkor járnak öntözni. A nagyobb fiúk délután keresik fel a lányismerőseiket. Náluk már nem szokás verset mondani.” - mondták adatközlőim. A kisebbek azonban még mindig lelkesedéssel tanulják és mondják versecskéiket. Ime néhány belőlük:

Gondolják, hogy miét jöttem,
egy régmuskát mondjak el,
ha van, aki rámfigyel.
Apukám nem eresztett el, de én ügyis jöttem.

Amint olvasgatott, ién bizony elszőktem.
 Kapuhoz érve szíepen kiosontam,
 Nem álltam meg sehol, uzsgyi, idefűttam.
 Hogyne, otthon űljek, örökké csak űljek?
 Mikor mámma hűsvét nagy öröműnnepp?
 Jézus mesterűnk iertűnk feltámadott,
 Nekűnk gyermekeknek nagy örömet hozott.
 Minden színű tarka virágocskát, jó kalácsot,
 Ruhát és piros tojaskát.
 Maguk is festettek, tudom, miég az este,
 'jába tagadják, met apukám megleste.
 Igaz, hogy aszonta, hogy ién erről ne szóljak,
 Mert ién amikor idejövök, nekem úgyis adnak.
 Amint ide bejöttem, kiét fiúval űtköztem.
 Annyi tojást láttam náluk,
 félreállott zsebűk, szájuk.
 És kiérdeztem,
 hogy itt kapták-é iés ökkiertiék-é?
 Isten ments, hogy én is kiérjem, inkább
 kínálva elvenném.⁵⁸

32 K É K

Misét keseredett Sionnak leánya,
 Tedd le bánatidot Krisztusnak mátkájo,
 Forduljon öröme szivednek bánatja,
 Ne nyomjon el téged siralomnak hobja,
 Merre mondom ámen.

Úgy hallottam kiskertikba van egy rózsafa
 Ki akar száradni, megszabad-e öntözni?

Én kicsike vagyok, szólalni se tudok,
 de még azért az Istennek dicséretet adok
 ha nem adnak piros tojást,
 hazamegyek s nagymamámól kettőt kérek.

Én vagyok egy török,
 Messziről jövök,
 Ha nem adnak piros tojást,
 Mindent összetörök.⁵⁹

Én kicsike vagyok,
 szólalni se tudok,
 Mégis az istennek
 dicséretet mondok.
 Ha nem adnak tojaskát,
 űlű vigye tyűkocskát.⁶⁰

MULTIKULTURALIZMUS

E háznak kiskertjében
 Van egy rózsató,
 Rózsás kertben nevelje
 A teremő.
 Vízét öntők a tövére
 Szálljon áldás a fejére
 Az Istentől ezt kérem
 Piros tojás a bérem.
 Kerek erdön jártam,
 Piros tojást láttam,
 Bárány hozta rengő kocsin,
 Nosza, ide szálltam.
 tessék, víz, rózsavíz,
 Gyöngyöm, gyöngyvirágom,
 Hol a tojás, piros tojás,
 A zseembe várom.

Ma vízbevető hétfő,
 Nekem is úgy tetszik,
 Látom az utcákon,
 Egymást öntözgetik.
 Én is elindultam,
 Ifjú létemre,
 Hogy harmatot öntsek,
 E szép növendékre.
 Mert ha meg nem öntik,
 Nem virágzik szépet
 Nékem jövendőre.⁶¹

Hol kitérek, hol betérek,
 Mindenűtt egy piros tojást kérek.
 Ha nem adnak, visszatérek,
 Nagymamától kettőt kérek.⁶²

Hűsvét másodnapján régi szokás szerint,
 Fogadják szívesen az öntöző legényt.
 Én még a legénységhez igaz kicsi vagyok,
 De azért öntöző legénynek
 mégiscsak felcsapok.
 Esztendő ilyenkor megint csak itt vagyok,
 Ha e locsolásért piros tojást kapok.⁶³

Én kicsike vagyok,
 Egyebet sem tudok,
 Csak egy tojást várok,
 Avval tovább állok.
 Ha nem adja tojását,
 űlű vigye tyűkját.

Zöld erdőben jártam,
 Kék ibolyát láttam,
 El akart hervadni,
 Meg szabad-e locsolni?⁶⁴

Gondolják, mért jöttem,
 régmuskát mondok el.
 Apám nem eresztett, de én úgyis jöttem.
 Amig olvasgatott, én bizon elszőktem.
 A kapuhoz érve szíepen kiosontam.
 Nem álltam meg sehol, uzsgyi, ide futtam.
 Eljöttem magukhoz, hogyha nem is vártak,
 Itt vagyok egészben, úgy ahogy most látnak.
 Hogyne, otthon űljek, örökké csak űljek,
 Mikor mámma van hűsvét,
 a nagy öröműnnepp?
 Jézusunk Krisztusunk értűnk feltámadott,
 Nekűnk gyerekeknek nagy örömöt hozott.
 Mindenféle színű tarka virágocskát,
 s jó kalácsot, ruhát, s piros tojaskát.
 Maguk is festettek, ugye meg az este,
 Hiába tagadják, mert apám megleste.
 Igaz, azt is mondta, hogy erről ne szóljak,
 Mert ha idejövök, akkor úgyis adnak.⁶⁵

Én kis kertész legényi vagyok,
 Virágokat locsolgatok,
 Azt hallottam,
 Hogy egy rózsafa,
 Ki akar száradni,
 Meg szabad locsolni?

Jó napot kívánok!
 Sok jó szerencsét!
 Egy régmuskát mondaniék,
 Hogyha megengedniék.
 Öröműnnepp van ma,
 Megváltás napja,
 Örül ma a világ
 Kicsinye és nagyja.
 Öntözgetni járok,
 De nem minden helyrē,
 Csak ahol megérzem,
 Hogy piros tojás van festve.
 Hiába tagadják,
 Úgyis tudom,
 tojást festettek.
 Fáradságom díját
 Nem is követelem,
 De ha tojást adnak,
 Megköszönöm szíepen.⁶⁶

Hajnalban, ha szól a kakas,
 Keljél gyorsan, ne légy nyakas,
 Szagos vizet tégy zsebedbe,
 Fűzfavesszőt végy kezdedbe.
 Nyuszi szőkken, bárány béget,
 Induljatok hát legények,
 A lányokat meglocsolni,
 Barkaággal cirógatni.
 Varázslatos rózsaviztől
 Lány és asszony is megszépül.
 Ajándékuk oly szín pompás

Kézzeel festett himes tojás.
Ha mindenkit megöntöztél,
Gonoszt, bánatot elűztél,
Kivánságot kikel később,
Mit ültetél hűsvéthétfőn.⁶⁷

Tapsifüles nyuszikának,
Nagyon sok a dolga.
Piros tojás, fehér tojás,
Szerteszejjel hordja.
Hordjad, hordjad, kis nyuszi,
Kéket is, tarkát is,
Nekem is van egy kosaram,
Belefér még száz is.⁶⁸

Egy édes titkom van nekem,
Fénnyel betölti életem.
Elűzve minden árnyat,
A megváltó feltámadt.
Nem, nem maradt a sir ölén,
Ujjongok az örömtől én.
Hisz nem vagyok már árva,
Nincs többé sirba zárva.
Velem van, nappal, éjjelen,
Mindig velem, mindig velem.
Az úton ő vezérel,
Oltalmazó kezével.
Virágok illatozzatok,
Hűsvéti tiszta fény ragyog.
S elűzve minden árnyat
A megváltó feltámadt.

Halljanak egy nagy csodát,
Mondok én is egy régmuskát.
Feltámadásnak napja,
Örömet hozott számunkra.
Adjon Isten egészséget,
Jó szerencsiét, békességet,
Sok pénzecskét, örömet is,
Egy tojásukat megér ez is.
Ha nem adnak úgy is jó lesz,
Megnővök én anélkül is.⁶⁹

(...)⁷⁰

Hol van a ház violája?
Hadd köszöntsem magyar szívvel
S öntözzem meg rózsavizzel.

Mennyi virág nyílik az Isten kertjében,
Egy szép rózságot itt találtam éppen.
Meglocsolom a kert legszebb rózsáágát
Kivánom e házra az Isten áldását.
Nagypénteken sokan sírnak,
Sok himestojást írnak.
Krisztus urunk öröme
Locsolunk piros vérrel.

MULTIKULTURALIZMUS

Hát én ide minek jöttem?
Kölnvizet miért vettem?
Ha nem tudják kitalálni,
Mindjárt meg fogom próbálni.
... hová szaladsz oly serényen
Ha sokáig így futna,
Tán még a városba is jutna
Kíváncskodni nem szabad,
Majd megtudjuk, hová szalad.
Majd találkozunk ma vele
A feltámadás ünnepélyen.
Gyáva nyuszi most vitézül
Egyenesen hozzánk készül.
És aki ott imádkozott
Annak piros tojást hozott.

Hűsvét ünnepének második reggelén
Ugye tudjátok miért jöttem ide én.
Gyorsan hát élembe szászszorszép kislányok
Piros rózsavizet hadd öntözzem rátok.
Aztán nyugodt szívvel távozhatok,
Ha emlékül egy szép piros tojást adtok.

Fütyös rigó, sárga rigó
Azt fütyölte a reggel,
Hogy minden gyermek
Öntözgetni menjen el.
Álmosak a kislányok,
Mert igen korán keltek,
Tojásfestő nyuszikától
Piros tojást kértek.
Ide gyertek lányok,
Rózsavizzel, szagos vízzel
Kergetem az álmot.

Icipici morzsalék,
eljöttem a tojásért,
ha nem adnak tojásukat,
elviszem a leánykát.
Felültetem a motorra,
elviszem a bokorba.⁷¹

Hűsvét reggel kertek alatt
Millió sok nyuszi szaladt,
Fussatok ti Jancsi, Borcsa,
Nézzetek be száz bokorba
De valami van a harmatos fűbe'.
Hűsvét reggel locsolás,
Ott a sok hűsvéti tojás.

Tapsifüles nyuszikának
igen sok a gondja.
Piros tojást, himes tojást
Jobbra-balra hordja.

Hordjad, hordjad, kis nyuszikám
Vigyél minden házba,
Palotában, kis kunyhóban
Szivrepesve várnak.
Szép a tavasz, de a legszebb
Hűsvét másodnapja,
Hulldogál a rózsafának illatos harmatja
Rózsavíz hull lilomra, gyöngyvirágra,
Piros tojást, himes tojást ide a tarisnyámba.
Rózsafának tövéből, rózsavizet hoztam
Az lesz majd a legszebb, akit ...
Rózsaviztől megnőnek a lányok
Zsebeimbe elférnek majd a piros tojások.

Szállj le kolbász hiúból,⁷²
Bújj a tarisnyámba,
Félliter pálinka
Dőlj be a borkámba⁷³.
Zörgetik a kulcsot

33
K É K

Pénzt akarom adni
Ha nem adják hamar,
El sem fogom venni.

Jó reggel kislányok,
tavaszi virágok
Ezer áldás szálljon
friss rózsavizzel rátok.
Hajtsd le fejecskédet
aranyos kis szőke,
Megöntözlek téged is,
te dalos pinyőke.
Hiába szaladsz úgy,
te csillagszemű bama,
Violának harmatgyöngyét
hullatom nyakadba.
Nőjetek mind nagyra
szívemből kívánom
A hűsvéti piros tojást
nagy örömmel várom.

Amikor a tatrangi és pütkererci
Gondolják miért jöttem... kezdetű lo-
csolóverseket hallgattam vissza a ka-

zettáról, először örvendtem, hogy variánsokra akadtam. Ám rögtön utána eszembe jutott, hogy Tatrangon élt Fóris István, akinek versei ugyan nem láttak napvilágot – bár érdemes lenne kiadni őket –⁷⁴, mégis nagy népszerűségnek örvendtek. Közzájón forogtak és folklórizálódtak, mint ahogy az említett két vers mutatja. Ugyanez a helyzet az utolsó tatrangi régmussal (31) is.⁷⁵

Apácán az az évben konfirmált legények együtt járnak locsolni és nagy kosárba festetlen tojást gyűjtenek,

34 K É K

amit majd közösen esznek meg.⁷⁶

Pürkerecen a kisebb legények vásárnap látogatnak el ismerőseikhez és rokonaikhoz. Már istentisztelet előtt is megkezdik s utána folytatják. A megkonfirmált legények és a felnőttek általában hétfőn délután járnak locsolni.

Bácsfaluban minden megkonfirmált legény kötelességének érezte, hogy leánytársait megöntözze. Az idősebb férfiak csak közvetlen ismerőseikhez, barátaikhoz mentek át estefelé. Volt, aki harmadnapján is járt locsolni, de már csak kora délelőtt mehetett.

Régen Hétfaluban a lányokat szódásüvegből⁷⁷, Apácán fél liter hideg vízzel locsolták⁷⁸ sokszor csuromvizessé⁷⁹, akik ezért piros tojást, kalácsot, néha üveges pálinkát is adtak. A

MULTIKULTURALIZMUS

kapott élelmet néhány legény nagy kosarakba gyűjtötte, hogy legyen az esti bálra. Pürkerecen ezt mesélte a 74 éves Csere Anna: „Jezelőtt, amikor ién léány voltam, jöttek a fiúk éjjel s mindegyiknek adtunk iegey tojást. Most már nem úgy van. Most öntözni járnak.”

A mondás azt tartja, hogy *A csángók nál/Hétfaluban az a szokás, írva sziép a piros tojás* s e régi szokás kezd újra népszerűvé válni. És akár csak régen, ma is vannak író asszonyok, akik rendelésre is készítenek tojást. Egyik adatközlőm az ismertebb módszer szerint írja a tojást: langyos viaszba mártott kondélyal⁸⁰ rajzolja a Pürkerecen⁸¹ tanult mintákat. A megírt tojásokat almafakéregből főzött páclébe helyezi 15-20 percre, utána pedig a festékbe. Festés után meleg ronggyal törli le a viaszt és a tojásokat szalonnabőrrel átfényesíti. Másik adatközlőm kezdetlegesebb eszközzel, libatollal⁸² dolgozik, amelynek egyetlen hátránya, hogy vastagabb vonalakat rajzol, így finomabb minták készítésére nem alkalmas.

Pürkerecen Csere Anna éppen a tojásokat írta, mikor ott jártam. A mintáiról ezt mondta: „Hát, azok a virágok azok talált virágok. A sógoraszonyom találgatta inkább ki s tőle leírtam ién is.”

A tojások színe többnyire piros.⁸³ Festékként nagyon sokan még ma is vöröshagymahéjat⁸⁴ használnak, egyébként tojás- vagy ruhafestéket. A barcasági falvakban is megtalálható a matricás tojás, vagy akár a filctollal írt is, de nem hiányoznak a levélmintás tojások sem. Talán az utóbbiak a legel-

terjedtebbek. Egy türkösi asszony megjegyezte, hogy amióta megtanult tojást írni, azóta nem csinált másfaját. Ő sajátos csipkemintákat ír.

Krizbán⁸⁵ régebben mindenki tudott tojást írni, Zajzonban ma már senki sem.

Az írott tojást Apácán nem ismerik, de többen is mondták, hogy látták a Duna TV-ben és szeretnék megtanulni, mert az milyen szép. Egy adatközlőm említette, hogy ő emlékszik gyerekkorából írott tojásra, de azt egy tanítónő kezdeményezte.

Hétfaluban régen a legény a kapott írott tojásokat eltette s ezekből jósolt. Ezt a szokást Orbán Balázs írta le: A legényeknél megvan a piros tojásból a szerető leány hűségére és szerelmére való következtetés, szokásuk, hogy a leányoktól kapott tojásokat elrejtik, idő múltával azokat újból előkeresik, s amely tojás sárga színű és halvány virágúvá lesz, arról azt tartják, hogy az azt adó leány bús gondolatok közt, szerelmi bűtől zokogva írta s következőleg az, aki őt leghűbben, legigazabban szereti. Így nem egyszerűen a menyegzőt a piros tojás elszíntelenedése. A kapott piros tojásokért a legény cifrán faragott, zörgős guzsalyfát és pereszlent ajándékozott kedvesének.

Húsvét hétfőjén este – egyébként minden ünnep másodnapján – locsolóbált tartottak a falusi kultúrházakban. György-Papp Margit emlékezete szerint gyerekkorában húsvétkor „majálist”⁸⁶ tartottak a Papp István-féle sörkertben, amely a szórakozások egyik fő színtere volt. Apácán húsvétvasárnap tartják a bált. Régebb az ifjúság szervezte, ma a Bartalis János Egyesület.

A tavasi ünnepekör egyik legjelentősebb napja április 24-e, **György napja**. Ekkor „szedték össze a barátokat a seregbe” s hajtották ki először az állatokat. A pásztorokat is ettől a naptól fogadták, többnyire Mihály-napig. Mesélik, hogy Hétfaluban a megfogadott pásztor két segédjével végigjárta a gazdákat és Szalonnát, tikmonyát, két fej büdös káposzta – bekiáltásokkal élelmiszert gyűjtött.

Bácsfaluban Szén Jolán emlékezete szerint Szent György napján csak a juhokat hajtották ki, a marhákat⁸⁷ pedig május elején. „A falu népe összegyűült, gyűlést tartott és együtt fogadták fel a pásztorot. Mert itt mindenkinek volt annak idején tehene... Akármilyen szegény özvegyasszony, de tehénkét tartott.” Juha azonban nem volt minden magyar családnak. Háromfaluban, például, csak a románok tartottak juhokat.

Apácán Gíró Róza így mesélt a pásztorfogadásról és a kihajtásról: „béteszik a pásztorot egy feltétellel, mennyit kell fizetni s meddig kell őrizze... amíg az első hó leesik. Szent György-naptól, vagy május 1-től inkább, most már ez az időszak úgy elnyúlik, hogy május 5-én, 10-én hajtják ki a marhákat... 12 000 lej volt a tavaly egynek az őrzése, egy kenyér s egy kiló szalonna. Viszont ha elkárosul vaegy marha a pásztor hibájából, akkor ő meg kell fizesse, de még nem igazán hallottam, hogy megfizette volna. A juhokhoz Szent Mihály napjáig fogadtak pásztorot, mert azontúl nem szabadna fejjék... azután aztán még tovább pénzért őrzik a juhokat.⁸⁸ Ők csak adnak 6 kg sajtot, egy kiló ordát fejenként s azután ameddig kell,

ameddig tudják őrizni azt meg kell fizetni pénzben... Most egy kicsit igen elszaporodtak a juhok. Van olyan gazda, hogy 100 darab es van neki... kihajtás előtt kell vinni bélyegezni a marhákat s a diszpenszár⁸⁹ elejibe, hogy meginekciózzák őket, hogy vegyék fel, hogy milyen, de babonáságot nem csináltak semmit sem...”

Krizbán „összegyűlt a nép a nagy terembe és ott osztán megválasztották a pásztorot, hogy ki melyik funkciót tölti be. A gyerekidőmben még disznópásztorot is fogadtak. Még a disznókat is kihajtották a határba. Reggel hajtották ki és este engedték haza. Most már csak a szarvasmarhákat hajtják.”⁹⁰

Hosszúfalu - Alszezen külön „bivalcsorda” is volt s azt a helyet, ahová kihajtották őket még ma is Bivalylegelőnek hívják.

Hétfaluban, Barcaújfaluban és Krizbán az istálló ajtaja elé keresztbe láncot vagy ekevasat fektettek a földre, hogy az istállóból távozó állat ezen átlépjen. Seres szerint így az állatot ragadozó nem fogja bántani, saját gyűtésem szerint pedig a láncot azért helyezték a kapu elé, hogy hazavárja a marhát, illetve mert szerencsét hoz.⁹¹

Apácán csipkerózságakat kötöttek a kapukra, hogy a rossz szellemek ne jöjjenek be, de a háború óta ezt már nem csinálják.⁹²

Ezen a napon Hétfaluban a legények erdőről hozott csetenyét vagy nyírfát szegeztek a leányos házak kapujára. „Régebb, a nagyobbik testvérem idejében, aki 15 évvel nagyobb, a legények elmentek, nagy zöldágakat

vágtak, szekerekkel hozták, s minden leányos háznál a kapun bejűl felállították” - mesélte Szén Jolán Bácsfaluban. „olyan öröm volt, hogy Szent György napja másnap! Visszaemlékszem, éjjel a fiúk egy-egy nagy faágot beállítottak és mindenik leány boldog volt, hogy a fiúk róluk megemlékeztek... Akinek udvaroltak, de azért tettek más lányoknak is. Olyan is volt, hogy egy lánynak többet... Kellemetlen volt a lány részéről, ha valakinek nem tettek.”

Krizbán és Barcaújfaluban később, május 1-én állítottak zöldfát, illetve

zöldágot a 16 éven felüli lányoknak. A legények csoportokba verődve *ütöttek* le a zöldfát a kiskapu elé s közben népdalokat énekeltek. Barcaújfaluban a zöldág tetejébe virágsokrot is kötöttek. A zöldfaállítókat a lány behívta a házba és pálinkával kínálta, a vasárnap tánuban pedig bokkrétát tűzött a szeretője kalapjába.⁹³

Apácán május elsején és pünkösdkor éjjel, éjfél után *ütték* le a kapuba a cöveket s állították a zöldfát. Fogadtak egy klarinétost és közben éjjeli zenét is adtak. A kaput kinyitották; ki hogy tudta, bemászott vagy a kerten keresztül. „Én okosabb voltam. Két kulcsuk volt a feleségemeknek. Egyiket elloptam. Keresték eleget, nem kapták, aztán a végén mondtam, hogy itt van,

ne. Mit mászkáljak én a szomszéd kertekbe? Fogtam s kinyitottam a kaput. Bementem a zenéssel, elénekelttem a kedvenc dalát, s a lány fogadta. Az ablakhoz állt s gyertyával kijelzett. S betűt csinált, hogy szeretlek." Egy-egy magát nagyra tartó legény több fát is állított a szeretőjének. A nagyravágyó, büszke leánynak, aki a táncban kikosarazta a legényeket vagy elhagyta a szeretőjét, hogy vegye észre magát, a legények zöldfa helyett kocsánt állítottak. Olykor polyvával is teleszórták a leány háza elejét s meg is locsoltak,

hogyan ne tudja felseperni. „Aki nem érdemelte meg, annak nem állítottunk” - mondta Csere Mátyás. Szégyen is volt, ha valakinek nem volt zöldfája, bár nem mindenkinek volt szeretője.

Krizbán minden lánynak két fa járt⁹⁴, s süteménnyel meg pálinkával kínálták a zöldfaállító legényt. Az ünnep után a fákat kiszedték. Másodnapján este – mint minden ünnep másnapján – bált is tartottak. „A bálban az vót a szokás, hogy tizenkettőre a leány meghívta a legényt s ott vacsorált. De ez akkor már nagyon komoly vót. Olyan komoly, hogy máséven én már férjhez mentem” - mesélte Marton Andrásné.

Csere Anna szerint Pürkerecen ez a szokás nem élt. „Május elsején teszik az

MULTIKULTURALIZMUS

oláhok...ássák a kapujikhoz, de nálunk nincs”. Ugyanezt mesélte a 70 éves Szász Ilona Zajzonban is. Emlékszik, hogy a pürkereci románok átjöttek hozzájuk és a malomnál (apja molnár volt) állítottak zöldfát.

Május elsején megkezdődtek a majálisok. A táncolni vágyó fiatalok a csernátfalusi Papp István-féle sörkertbe jártak késő őszig: „a fiatal ment s ki tudta táncolni magát s megtanulta a táncokat” - mondta Türkösben Szász-Benedek Istvánné. Délután a gyerekek is ott játszhattak, de aztán „esteledés-kor jöttek a nagylányok s kilökték a gyerekeket.” A sörkertben fúvószenekar játszott s a leginkább említett tánc a valcer és a csárdás volt. A Kolumbán által oly kritikusan említett briu és hora egy-egy olyan bálban vagy esküvőn fordult elő, ahol románok is jelen voltak. A hosszúfalusi Sipos Dóra néni azonban azt állítja, hogy akkor is jártak román táncot, ha csak magukban voltak. Tatrangban⁹⁵ a következőket hallottam: „Csárdást jártuk, a valcot, a polkát. Aztán errefelé a sirbát is járták a magyarok is. Az olyan jó sebes volt, a románoktól előrökölték. Itt nálunk vegyült a szokás.” A bácsfalusi Szén Jolán édesapja szavaira emlékezett: nem volt olyan tánc, hogy a sirbát el ne járják, pedig románok nem voltak jelen.⁹⁶ Zajzonban Vajda András megjegyezte, hogy a horába nem álltak be a magyarok.

Krizbán minden vasárnap volt tánc a kultúrteremben. Amikor majálisokat csináltak, akkor kimentek az erdőre.

A kisebb korosztálynak is megvolt a maga tavaszi-nyári szórakozása. Ők

a kicsik táncába jártak a csűrökbe. „Ott már nem számított, hogy konfirmált vagy nem konfirmált... Kiseper-ték a csűr, egy szál cigány egy hegedűvel cinnegett, táncoltak... Azt hiszem, hogy az akkori években⁹⁷ szűnt meg a kicsi tánc... Mindig mondták, hogy szombaton itt lesz, s vasárnap ott lesz s akkor mentünk. S jöttek a más falukból is.” - emlékezett Szén Jolánka néni Bácsfaluból.

Hétfaluban *aldozócsütörtökön* Kása-ünnepet⁹⁸ tartottak. Megemlékeztek az elhunyt hozzátartozókról s az ismerősöknek, rokonoknak, de főleg a szegényeknek egy tál tejbekását⁹⁹ (tejberizst) küldtek. A tál vagy a csészé, amelyben küldték a kását, kötelezően új volt. A kása közepébe egy égő gyertyát helyeztek, esetleg peracet és egy üveg bort is mellékeltek éltető erőként.

A *pünkösöd* az ünnepek közül a legegyszerűbb. Talán még az istentisztelet¹⁰⁰ is csak egy szokásos vasárnapi szertartásként hat. A más népcsoportoknál olyannyira színes pünkösödölés szokása hiányzik a hétfalusi csángók életéből.

A bácsfalusi György-Papp Margit néhány pünkösödhöz kapcsolódó jóslásra emlékezett, amelyeket még gyermekkorában hallott csernátfalusi nagyapjától. Ezek szerint az öregek a kert végéből nézték a napkeltét és a napnyugtát. Ha szépen kelt fel a nap, akkor jóra és szépre számíthattak. Ha homályba kelt, az ember számítása nem lesz sikeres. Ha viharosan volt, az már az országra is hatással volt. Akár váltságos idők is következhetnek.

Apácán minden pünkösöd első napján kalácsot adnak a pástornak. „Ré-

MULTIKULTURALIZMUS

En már szakasztottam,
El is hervasztottam,
A faluból egy szép kislányt
Páromul választottam.¹⁰³

Ha megharagudtak egymásra, így
csúfolódtak:

Aki reám haragszik,
egyen békát tavaszig,
tavasz után egeret,
míg a szeme kimered.¹⁰⁴

Névcsőfóló:

Sándor, József, Benedek,
Ha utánad eredeik,
egy jó pofot leeresztek.¹⁰⁵

Az időjárással kapcsolatban Apácán azt tartják, hogy „Sándor, József, Benedek hozzák a meleget”. Ha mégsem változik az idő, akkor azt mondják: „Sándor, József, Benedek, zsákban hozzák a meleget”. Ha József napján fúj a szél, akkor utána hat hétig lesz széles idő.¹⁰⁶

Úr napját, bár katolikus ünnep, mégis tartották például Bácsfaluban is. A mezőre nem mentek ki, mert mindig erős idő, villámlás volt aznap.

Tatrongon azt mondják, hogy „Margit napján erős idők szoktak lenni. Azután mentek fel az erdőre széncsinalni. Addig a határon csináltak.”¹⁰⁷ Bácsfaluban azt tartják, hogyha esik az eső, akkor negyven napig esik.¹⁰⁸ Illés¹⁰⁹ napján szintén vihar szokott lenni.¹¹⁰

Általában úgy tartják, hogy ha virágvasárnap rossz az idő, akkor húsvétkor jó lesz.

További tavaszi hiedelmek: „amikor lesz ennek a fizfaágnak a pimpója, olyant ne hozzál bé az életbe, mert ak-

gen hordozták az üveget, mindenki pálinkát töltött. Osztán a másik világban olyan nagy gond volt a szesz beszerzése, hogy most pénzt ad mindenki a pásztornak. ... Ő végigjárja a házakat. Direkt a neccekkel indul el a felesége s úgy szedi össze az adományt, ki mit ad. ...Ők meg mindegyikre mondják, hogy a jóisten segélje haza szerencsésen a marhákat”.¹⁰¹ Bácsfaluban húsvétkor „jött a pásztor s összeszedte a piros tojást. Jött egy nagy kassal s a kisegítőjével s mindenki adott. S szalonnát kért, egész nyáron enni kellett. Azt is adtak. Kenyeret adtak, tojást adtak”.

Befejezésül még néhány játék és csúfolódó, amely a tavasszal kapcsolatos.

A tatrangi Molnár Anna¹⁰² kéziratosa füzetében találtam a következő mondókat:

Pipilinka bálba,
buj bé kamarába,
hord ki véres-májast.
Ne vágd el te Gyurka,
Most is igen kurta,
Apádat, anyádat
sós kútba vetem,
lapos kövel megnyomtatom,
hat ökörrrel kihuzatom.

Akkor szokták mondani, amikor tavasszal a fűzfá ágából sípot csináltak. Hogy a síp szépen szóljon és a kéréreg fás részéről levaljon, a kés nyelével a kérget ütögetik s közben ezt mondogatják.

A következő az Elvesztettem zsebkendőmet c. játékhoz hasonló körjáték éneke:

A pünkössti rózsa
Kihajlott az útra,
Girbe-görbe kis menyasszony
Szakíts egyet róla.

kor nem lesz kicsi csürkéd a kotának... Piszuka, úgy mondtuk neki... piszukát ne hozzál bé, mert nem lesz apró majorság.”¹¹¹

Tatrongon azt tartják, hogy ha uborkavirágot szórnak a kapu elé, jobb lesz a termés.¹¹² Apácán a *packonát*¹¹³ szórják a kapu elé.¹¹⁴

Apácán ha a lány egy gólyát lát, nem megy férjhez, de ha kettőt, akkor párosodik.¹¹⁵

A tavaszi népszokások és hiedelmek fenti leírása – amint azt már az elején is jeleztem – nem tekinthető teljesnek, de

37
K É K

talán kellően érzékelteti a Barcasági tavaszi ünnepkörének gazdagságát és azt, hogy a csángó nép a húsvéti hagyományait őrizte meg legnagyobb mértékben. A modern világ életszemléletének még nem sikerült teljesen átalakítania e szokásokat s ha az újabb idők tojásírmozgalmát¹¹⁶ tekintem, talán nem is sikerül egyhamar.

Bácsfalu

Veres Károly, lelkész, 61 éves (1997)
 Jakab Irén, 78 éves
 Barkó András, 90 éves (1993)
 Barkó Etelka, 86 éves (1993)
 György-Papp Margit, 70 éves (1997)
 Barkó Etelka, 56 éves (1997)
 Benedek Petris János
 Simon Réka, 6 éves (1997)
 Szén Jolán (1996)

Türkös

Tóthpál ...
 Szász Benedek István
 Szász Benedek Istvánné

MULTIKULTURALIZMUS

Bálint István
 Vánca Ilona, 69 éves

Apáca

Giró Róza, 70 éves
 Orbán Károly (ma Budapesten él), 54 éves
 Orbán István, 65 éves
 Csere Mátýás
 Barta Jenő, 78 éves
 Kiss Balázs
 Szabó Árpád, 8 éves
 Barta Zoltika, 8 éves

Krizba

Veres Sára, 85 éves
 Marton Andrásné

JEGYZETEK

1. Vasárnapi Újság, Hölgyfutár, Családi Kör, Magyar Sajtó
2. A Szekelyföld leírása, VI. kötet
3. Csángó naptár, Evangélikus Élet, Evangélikus harangsó
4. Barcasági magyar népköltészet és népszokások címmel
5. Hétfalu (Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalu, Zajzon, Tatrag, Pürkerec), Apáca, Krizba, Barcaújfalu.
6. „A középkorból ránk maradt iskolai ünnepek közül egyedül a szent Gergely ünnepe az, mely nemes célja és erkölcsi hatása folytán a művelődési tények közé számítható. A „Kakasünnep” állatkínzás által szerez a kisdednek mulatságot: a Balázs ünnep neveltségessé teszi a lánykákat, a farsangi és karácsonyi körmenetek az öltözet és kíséret miatt azonosulnak a bohócok játékaival. Mily egészen más a szent Gergely, mely csalóány hangokon édesgeti a gyermekeket az iskolába, és amely tekintve a kort, midőn keletkezett, midőn az iskola látogatására senki sem volt törvény által kényszerítve, tiszteletet parancsol azon nemes lélek irányába, kia szegény nép fejlődését ily szelid, ily méltóságos eszköz által tudta előmozdítani.” – írja Zajzoni Rab István a hétfalusi Szent Gergely ünnepéről. (Családi Kör, 1861. 46. szám). E kritikus bevezető-

ből azt is megtudhatjuk, hogy valamikor a balázsolás is szokásban volt, ám erről egyetlen kutató sem tett említést.

7. A szöveg legkevesebb százéves. Egy 1858-ban kiadott „Keresztyén énekes könyvben” találtam, amely a családunk tulajdona. A könyvben egy név – Závicsa Ilona – és két évszám – 1878, 1894 – szerepel. A lap azonban, nem a könyv része. Az írás, amely néhol kibetűzhetetlen, sokkal korábbi időkre utal.
8. Kérdés, hogy ez valóban Kolumbán gyűjtése-e, vagy átvette Zajzoni leírását.
9. Magyar Néprajz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. 139-140. old.
10. A fent idézett szöveg a lap 27-dik számában olvasható, a hírek rovatában, s a dokumentum értéken kívül jelentős, mert egyházi eseményről igen ritkán közöltek.
11. Néha előfordul, hogy csángó ruhában is.
12. Bácsfaluban az előző évben konfirmált lányok szintén fehér ruhában mennek templomba, de koszorú nélkül és helyük a papnépad második sorában van. (Hétfaluban még mindig érvényes a hagyományos ülésrend.) Ilyenkor felnőtte válasuk emlékére pénzbeli adományt adnak az egyháznak.
13. Egyébként még egyetlenegy asszony foglalkozik verzesléssel.
14. Giró Róza emlékszik, hogy gyerekkorában még egy asszony a fehér konfirmandus ruhájában, fehér kendőt kötve vett mindig úrvacsorát és valamikor ez egy általános szokás volt.
15. Így „gyászolta” magát a leány.
16. Apácán több idősebb férfi úgy mesélte nekem, hogy ők akkoriban még csizmanadrágot és csizmát hordtak, mintha ez a tény a mai generációk számára teljesen elképzelhetetlen lenne.
17. „Arra még emlékszem, hogy Mártis Sáriék még mind csángóruhában konfirmáltak. Azután jött be, hogy a lányok földig érő fehér ruhában mentek.” – mondta Jakab Irén Bácsfaluban.
18. szalag, egy piros és egy fekete. Hosszúfaluban pántikának nevezik.
19. A 95 éves Hosszúfalu-felszegei Bálintné, Sipos-Gaudi Ilona szerint csak az tette fel az övet, aki kevélykedett, büszkélkedett. Csak a jómodú lányoknak volt.
20. A bácsfalusi Jakab Irén szerint a fenyőket a konfirmandus fiúk hozták.

38
K É K

Csernátfalu

Török László, lelkész
 Fejér Árpád, 12 éves (1997)
 Kiss Irén, egykori lelkész

Hosszúfalu

Bálintné, Sipos Gaudi Ilona, 95 éves (1995)
 Sipos Dóra

Pürkerec

Csere Anna, 74 éves
 Gyerkó Anna, 80 éves
 Gyerkó Péter Árpád, 10 éves
 Fejér Jolán, 27 éves

Zajzon

Szász Ilona, 72 éves
 Csiki Aranka, 91 éves
 Vajda András

Tatrag

Barkó István, 93 éves
 Bálint Istvánné

21. hóvirág

22. A belső díszítésről csak Bácsfaluból tudok további részleteket. A liturgikus színt csángó szőttes helyettesíti, amely egykori konfirmandusok ajándéka.

23. Jakab Irén, 58 éves, Bácsfalva

24. Ezen kívül az egyház is kap pénzadományt.

25. „A keresztszülők meg voltak híva vasárnapra... Amikor én konfirmáltam nagyon szimpla, na- gyon egyszerű volt minden.” – mesélte Krizbán

26. „Nem csináltak akkora nagy asztalokat, mint most... A keresztszülők valamit vettek. Vaegy szíep ruhát.” – jegyezte meg ezzel kapcsolatban Szász Ilona Zajzonban. „Akinék itt volt a kereszt-szülője, az a ruhát tőle kapta és őket meghívták az ebédre” – emlékezett Jakab Irén Bácsfaluból.

27. „Konfirmálás után mindig, amikor gyerekek voltunk, mentünk és néztük a nagylányokat, mert ott kimentek az árokra s akkor játszották a páros cicát. Fehér ruhában, ahogy konfirmáltak... Dé-lután. Ez volt az ő szórakozásuk.” mesélte Szén Jolán Bácsfaluban.

28. Páros cica, előre !, Elvesztettem zsebkenőmet..., stb.

29. A tigras szó jelentését senki sem tudta.

30. A kötelességekhez sorolhatjuk a templom takarítását is. A bácsfalusi Jakab Irén konfirmációja alkalmával, a takarítás ők végeztek. Ablakot pucoltak és felsúrolták a padok alját. Ma ez már a konfirmandusok szüleinek a feladata. Bácsfaluban a konfirmandusok díszítik fel a templomi karácsonyfát.

31. Kolumbán így ír a konfirmációról: „A csángó legény és csángó leány csak a konfirmáció után jelenhetnek meg nyilvánosan a felnőtték társágában. A legény azután kezd virágcsokrot hordani a kalapján s ezzel mintegy nagy legénnyé avatódik. A leány pedig a hitben való megerősítés után a kiöltöztetéssel lesz nagy lánnyá... a kiöltöztetés ideje nincs szorosan meghatározva, az esztendő bármely ünnepén, vagy vasárnapján láthatunk kiöltöztetett leányt.” (40-41. old.)

32. Érdekes, hogy a sok szigorú szabály Apácán megengedte azt, hogy a gyerekek részt vegyenek a serögben (guzsalyos, fonó). Ezt Orbán Balázs is említi Hétfaluból: „...a még

MULTIKULTURALIZMUS

nem konfirmált leányok soha nem mennek táncba, legfeljebb a guzsalyosban levő táncleczkében való részvétel van nekik megengedve” (147. o.) Egyébként a guzsalyos szó Zajzonban udvarlást is jelentett.

33. A „serög” abban az időben már megszűnt.

34. Ha „idegenbe” vetődik egy család, a konfirmációra mindenképp hazahozza gyerekeit a szülő-falujába. Ugyanígy a veyesházasságból származó gyerekeket is megkonfirmáltatják, még akkor is, ha a gyerekek nem vagy alig beszélnek magyarul.

35. Régen 16-18 évesen konfirmáltak. Türi-kösbén mesélte egy bácsi, hogy konfirmációja előtt már letöltötte Bukarestben az inaséveit.

36. A továbbiakban érdemes lenne összehasonlítani a magyarországi evangélikus ifjak konfirmációját a hétfalusiakéval, illetve a romániai evangélikusokéval, valamint a szülők szerepe sem mellékes, hiszen nekik nemcsak a családi előkészületekben van feladatuk, hanem a gyülekezetben is. Például: a templom takarítása, a fenyők és (ma már) a virágok beszerzése, stb.

37. A szöveget ld. Kolumbán könyvében, 116-118. old.

38. A keresztet három nap után minden különösebb szertartás nélkül kiásták.

39. A gyásza azonban nem akadályozza meg abban, hogy a zenés kakaslövésen részt vegyen. Az természetes és szinte kötelezővettem ki a szavaiból. „Az a miénk”, s amint majd a továbbiakban kiderül, elképzelhetetlen, hogy Apácán akár csak egy évben is kimaradjon a kakaslövés, amely már olyan régi, hogy senki sem emlékszik, mikor is kezdődhetett.

40. A falu lelkésze kezdeményezte, de konkrét elképzelése, teljes forgatókönyve még neki sincs, és mindenképp visszajelzéseket vár, hogy tovább lépjen.

41. Zajzonban ő tudja egyedül

42. „Én ezt úgy tanultam gyerekkoromban a szüleimtől” – mondta a 69 éves Váncsa Ilona.

43. A húsvéti istentiszteleten az azévi konfirmandusok fehér ruhában jelennek meg s ők zárják az úrvacsorázók sorát: a fiúk a férfiakét, a lányok az asszonyokét. Érdemes

még megjegyezni, hogy Apácán első- és másodnapján este is van istentisztelet, sőt harmadnapján délelőtt is.

44. A tatrangi Barkó István szerint csak a gazdagok ettek bárányt húsvétkor.

45. Oltszakadátón kakast ütnek – a Brassói Lapok egyik cikke szerint – a csángók. A szokás menete különböző, ám mondai háttére megegyezik az apáciéval.

46. A Magyarország zenei története II. kötetében (Akadémiai Kiadó, Bp. 1990) találtam megjegyzést, arra vonatkozóan, hogy diákok kórusa énekelt Szent Gál napján a kakasjátékban s ez egy országos jellegű hagyomány volt a 17. században (56. old). Továbbá Brassóban a Surrexit Christus hodie dallamával vonultak ki húsvéthétfőn a városon keresztül a kakaslövés-ünnepé-

39
K É K

lyükre (75. old.) Ugyancsak érdekes a beszercei jegyzőkönyv 1637. márc. 28-i rendelkezése, amely megtiltja a felnőtt legények ún. kakasjátékát, de a diákoknak továbbra is engedélyezi (78. old.).

47. Ezek mind a honfoglalást idéző énekek s a bennük rejlő magyarságtudat azt sugallja, hogy az eredeti szokás az 1848-as szabadságharc után módosult.

48. rossz időben a kultúrházhoz

49. A szokás leírása és teljes szövege megtalálható Seres András Barcasági magyar népköltészet és népszokások c. könyvében. A játék szövege az idők folyamán természetesen némileg változott.

50. Valamikor élő kakast tűztek vasvillára, ám a századforduló környékén a lelkész ezt betiltotta.

51. Vö. Seres András leírását.

52. „Elindultak lóháton, reggel korán és felöltöztek maszkába, különböző bundákba és a lányokhoz eljártak. Minden lányt megöntöztek. Legtöbbször vízzel öntöztek vagy

szódavizzel... Nagy kosár-ral jártak, akik lóháton azok tarisnyával szedték a tojást. Egy hatalmas nagy polyvás kas, amivel az állatoknak hordták a szénát, a szekiérre fel volt tiéve. Amíg be nem jött a totalitárius rendszer. 58-ban volt az utolsó szokás. Mi voltunk, az én korosztályom volt az utolsó, akik ezt csináltuk, lóhátas öntözést... házról házra jártunk. Volt olyan is, hogy beköttek a lovat az udvarba, a legé-nyek felmentek az istálló fölé, hoztak le szénát a lónak, sokáig elpackáztak ott, jesztegettek a gyerekeket, mindenféle hülyeséget összesemeseltek. Aztán másik iévben egy fiá-kert fogadtunk s azzal voltunk öntözni." – mesélte Benedek Petris János Bácsfaluban. Szén Jolánka szerint: „Ré-gebb a növérem idejében jártak a fiúk lóháton éés akkor

40 K É K

mentek bé az udvarokba, pénzt adtak, tojást, ez volt a szokás."

53. A bábupár más fálvakban a farsang tartozéka.
54. Hétfalusi tanító, aki összegyűjtötte népének szokásait. A kézirat már 1958-ban nyomdakész állapotban volt, de kiadását nem engedélyezték.
55. Tatrangban kolindapálcával. A tatrangi gyerekek húsvéti készülődését és locsolási szokásait Tatrangi Pál András írta le lírai hangú visszaemlékezéseiben /Húsvét a csángóknál/. Adatközlőim mesélték, hogy Tatrangon még a harmincas években is tar- kapálcával mentek a gyerekek kolindálni. „A kalapocskát reaaakasztottuk s úgy kezdtük meg a régmust." (Bálint István, Tatrang). „Csináltak a fiúk maguknak, olyan kolindapálcát. Fűzfából csinálták, ugye annak a kérge megy le, s megfarag- ták. Ilyen volt... Volt, aki kötött rá szala- got, volt, aki csinált bojtot s azt is tett reá." (Tatrang)

MULTIKULTURALIZMUS

56. Krizbán ezzel a mondással a maszkának öltözött gyerekek kopogtattak be farsang- kor.
57. ld. Seres András
58. Elmonda: Gyerkó Péter Árpád, 10 éves, Pürkerec. Ó a nagypapjától tanulta.
59. Gyerkó Péter édesanyja, Pürkerec
60. Barkó István, 93 éves, Tatrang
61. Barkó Etelka, 82 éves, Bácsfalu
62. Szabó Árpád, 8 éves, Apáca
63. Barta Zoltika, 8 éves, Apáca
64. Orbán István, 65 éves, Apáca. Együttal azt is megjegyezte, hogy régebb egyszerű versek voltak, nem mint ma, egészen szé-pek. Gíró Róza szerint ezt a fiúcs- kák mondták, az előzőt pedig a leánykák. A lányok is jártak locsolni, de csak 6-7 éves korig, utána már nem illett. Bácsfaluban a Jakab Irén gyerekkorában többen összefogtak s kis kosárával men- tek tojástszedni.
65. Tatrang
66. Vánca Ilona, 69 éves, Tatrang
67. Fejér Árpád, 12 éves, Csernátfalu. A vers minden valószínűség szerint nem népi ere- detű, de elképzelhető, hogy rövid időn be- lül megjelennek a folklórizálódott varián- sai, akárcsak a Fóris István-versek eseté- ben.
68. Simon Réka, 6 éves, Bácsfalu
69. Tatrang
70. A verseket a bácsfalusi György-Papp Margit vette fel. A felvétel rossz minősége miatt néhol érthetetlen a szöveg.
71. Katona Gyula
72. padlás
73. befőttes üveg
74. Itt megkockáztatom azt a kijelentést is, hogy a hat elemít és a gazdasági iskola há- rom osztályát elvégzett Fóris István versei nagyobb értéket képviselnek, mint a Zajzoni Rab Istváné, akit a csángók nagy büszkeségüknek tartanak.
75. Az eredeti versek:
- Gondolják miért jöttem?
Régmuskát mondok el.
Hogyha lesz valaki, aki reám figyel.
Apámmem eresztett, de én úgy is jöttem,
Amíg olvasgattam én bizony elszőktem!
A kapuhoz érve, szépen kiosontam,

Nem álltam meg sehol, úsdi, ide futtam!
Eljöttem magukhoz, hogy ha nem is vártak,
Itt vagyok egészbe, úgy ahogy most látnak.
Hogyne!... otthon üljek!? Örükbe csak üljek!?
Mikor mámma húsvét a nagy örömmünnep!?
Jézusunk, Mesterünk értünk feltámadott,
S nekünk gyerekeknek sok örömet hozott.
Mindenféle színű tarka virágocskát,
Jó kalácsot, ruhát és piros tojásukat,
Magok is festettek úgy-e, még az este?!
Hiába tagadják, mert apám megleste!
Igaz,—azt is monda, hogy erről ne szóljak,
Mert ha ide jövök, nekem úgy is adnak.

76. pürkereci vers utolsó hat sora a Bocsánatot kérek c. vers utolsó két szakasza. A másik tatrangi régmus a két Jó napot kívánok... c. vers ötvözete.
77. „kasba szénát tesznek, egy asszony ad sza- lonnát, aztán egy háznál megsütik s meg- eszik" – Gíró Róza.
78. „Voltak a csorgók, a kutak és vödörrel lo- csolták a lányokat. Valóban megfürösztöt- ték tetőtől talpig. De emlékszem gyerek- koromban, bár én nem heyleseltem, hogy elvették a szódavizes üve- get, amikor nem vették észre s azzal locsoltak. Ezt illetlen- ségnek tartottam." – mondta a 70 éves György-Papp Margit Bácsfaluban.
79. Krizbán a legények nem locsolni, hanem fürösztetni jártak.
80. Jakab Irén emlékszik, hogy gyerekkorá- ban sokhelyen benyitottak a legények a kapun, a kútról vizet húztak és mire a lány feleszmélt, már mehetett is átöltözni.
81. íróka
82. Pürkerec a tojásírás központja. Valamikor a pürkereci asszonyok fő jövedelmi forrása volt. Fő- leg Bukarestbe szállítottak nagy mennyiségben. De még tavaly ottjár- tamkor is több román asz- szony rendelt írott tojást.
83. „Én nem így kezdtem, mert aki nekem mutatta, egy nagyon öreg néni nem volt így felszerelve. Elég egyszerűen oldotta meg a dolgokat, libatollal... egy nagyon picike lyukat csinált közepén, annyira, hogy egy gombostű bemenjen a lyukon s a gombostűt becsomagoltuk staniolba és egy- szerűen a fogkeférről egy szőrócskét. S akkor a viaszot fent töltöttem be. Egy meleg rongyba be- csomagoltam s már a kéz melegétől sem kötött meg olyan hamar. Egy ceruzával megosztottam a tojást, akár

MULTIKULTURALIZMUS

- kettőbe, akár négybe s aszerint mentem rá a mintával. Nekem volt egy olyan ötletem, hogy ne mindig tökéletesen csak a régít utánozni, a gereblyést, vagy a gyöngvirágost, vagy tök-magost, vagy ehhez hasonlókat, hanem én magam is kreáltam. Sőt, én még olyant is csináltam, hogy márványosan oldottam meg. Rögtön a forró vízre rácspegettem hideg vizet s megrepsztettem s közéje befolyt a piros festék s nagyon érdekes volt. Azután betettük a forró tojásfes-tékbe." – tudtam meg György-Papp Margittól.
84. „Általában piros tojást festettem, mert tudjuk, hogy Jézusnak a vére festette be a tojást, mikor Mária s Magdolna mentek Jézushoz a keresztfá alá. Persze vitték a fehér tojást, gondolták, hogy ha meg van éhezve, legalább egy főtt tojást egyék s jédjükbe letették oda, az egész tojást Jézus lábához és a vér rácsöpött s pirosra festette. s akkor ennek emlékére, legalábbis nekem így magya-rázta a nagyapám s a nagyénéem, festjük a tojást." – mesélte György-Papp Margit.
85. „Hagymahéjjal is jól lehetett festeni, nagyon érdekes sárgákat, mondhatom inkább egy rozsdá-színű, s amikor eztet megfestettem, ezt is megpróbáltam beviaszozni s azután tettem pirosba. Egy nagyon-nagyon érdekes égetett vörösszin alakult belőle. Régen volt a fogarasi hagyma, aminek a külső borítólevelei, sötétvörösek voltak és nagyon erősek..." – tudtam meg szintén György-Papp Margittól.
86. Ezelőtt írtak, de senki nem ír most a faluban. Most szednek valami levelecskéket, zöld leveleköt vagy bújránokat, vagy epervirágot, akkor, mikor a tojás meg van főzve, mind rea van kötve egy olyan selyemharisnyával s akkor aztán a festékbe bé van nyomva. Akkor amikor a festékből ki-vettük, akkor az a lapi mind fehérén maradt. Most így csinálják. Ezelőtt szépököt írtak. Van egy román fehérszép, messziről jött, húsvétkor örökre ő írt. Mi is írtunk vele... Román mintákat csinált, de szépököt. Vagy négy színbe játszott a tojás, Erőst szépen írt...De itt nálunk most nem. Nincs az a viasz, azt mondják. Most könnyebb így. – mesélte Marton Andrásné.
87. A hétfalusiak minden táncos délután kint a szabadban majálisnak neveztek.

88. „Kihajtották a Nagykőhavasra, s a Nagykőhavasban bennebb, volt egy istálló, ahová vitték a fiatal borjúkot, fiatal lovakot, és ott egész nyáron ott voltak fent, kint a havason. Elmagyarázták, hogy volt egy öreg bácsi, román volt, az apám azt mondta, az az öreg pásztor felütte a botját va-lahová, és az állatok soha attól a bottól, keringtek nem tudom, milyen távolságba, de attól nem mentek el. Azt mondta, hogy nem tudta soha, hogy miféle erő lehetett abba a botba, hogy attól nem mentek el olyan nagyon messzire... És akkor minden szombaton vagy vasárnap mentek és vittek a borjúknak korpát. Mentek, hogy nézzék meg, hogy vannak a borjúik. S egyet sétáltak. Ez volt nekik a kirándulásuk. Mert így különben nem mentek sehová, csak a mezőre." – emlékezett Szén Jolán.
89. Ez Bácsfaluban (Szén Jolán szerint) és valószínűleg a többi faluban is így volt.
90. orvosi rendelő
91. Krizba
92. „Valamikor a régi öregek csinálták." – Szén Jolán, Bácsfalu.
93. Barta Jenő, 78 éves, Apáca
94. ld. Seres András: Barcasági magyar népköltészet és népszokások
95. „Akinek komoly szeretője vót, mikor zödfát üttek, bejelentette, né, hogy, ma este, ügyelj, vi-gyázz, aszongya, légy elkészülve, mert zödfát ütünk. S akkor aztán jöttek tíz s tizenötön zenével, minden, s amikor beütték a zödfát, akkor vót pálinka s tészta" – mesélte a 66 éves Marton Andrásné.
97. Buna Mária, 65 éves, Tatrang
98. Szén Jolán Bácsfaluból: „A románok nagyon visszahúzódtak voltak. Nem keveredtek. én visszaemlékszem, hogy mikor mi fiatalok voltunk, itt még voltak a tereben bálók és ott nem volt egy román se. Volt egy néhány Pajj meg Bazareaek, olyan jobb családok, akiknek a gyere-keik még iskolába jártak, azok eljöttek, és oda a szélibe megállottak. De más, nem ment el a magyar társasághoz."
99. az adatközlő gyerekkorában
100. A szokásra még igen sokan emlékeznek, de magyarázatot rá alig egy-két ember tudott.
101. „A nővérem, amikor gyerek volt, volt neki

két tányérkája, amibe kását kapott az öreg nénitől a szomszédból" – mondta Bácsfaluban Szén Jolán. „Nagyanyám is főzött. Vett olyan kicsi fődényeket s kását főzött s az edénykével együtt küldte a szegényeknek. Arra emlékszek, mint gyermek." – Bácsfaluban. „Csészével együtt oda adták, vagy tányérral... Tejbekása s jól megfahéjozva... Akinek hallowa volt, az adta a szomszédba, a rokonságnak, ide-oda. De most elmaradt. Olyan drága lett a rizskása, hogy senkinek se futja. S a tej 500 lej. De akkor mindenkinek volt tehén. Ebből a tekintetből akkor jobb volt." – mesélte Buna Mária Tatrangban.

102. Buna Vilma (65 éves) szerint Zajzonban pünkösdkor díszítik a templomot csángó

41
K É K

szóttessel.

103. Gíró Rozália, Apáca
104. A füzetet a lánya örzi. Molnár Anna 1991-ben 76 évesen meghalt.
105. Tatrang
106. Molnár Anna füzetéből, Tatrang
107. Barkó István, Tatrang
108. Gíró Róza, Apáca. A bácsfalusi változat: „Sándor, József, Benedek, öllel hordják a meletet."
109. Barkó István, Tatrang
110. Szén Jolán, Bácsfalu
111. Illés napjával kapcsolatban a legtöbb hétfalusi adatközlőm Zajzoni Rab István Leánymező c. versét kezdte szavalni, amely emléket állít a tatárok által elhurcolt magyar és román lányoknak. Azt a helyet a Bodza partján még ma is Leánymezőnek nevezik. Zajzoni valószínűleg a nép ajkán élő mondat dolgozta fel, ám ma már nem lehet kiszűrni, hogy melyik a népi alkotás és melyik Zajzoni verse.

112. Szén Jolán, Bácsfalu
 113. Gíró Róza, Apáca
 114. Bálint Istvánné, Tatrang
 olyan virág, amiből nem lesz termés
 115. Gíró Róza, Apáca
 116. Gíró Róza, Apáca
 117. Az idén, 1997-ben rendezték meg a sze-
 selevárosi Zajzoni Rab István gimnázi-
 umban az ötö-dik írott tojás-kiállítást. A
 7 éves gyerekek ugyanúgy résztvettek,

MULTIKULTURALIZMUS

mint a 30-40 éves felnőttek és a fiúk sem
 restellek írókát ragadni. Egy 27 éves
 pürkerei fiatalasszony, Fejér Jolán, több
 mint 25 féle mintát írt, voltak közötté ta-
 nultak és sajátok is. Az iskolában egyéb-
 ként szakkörön bemutat-ták a tojásírás
 mikéntjét, sőt a bácsfalusi Veres Erzsébet

és Barkó Etelka bárkivel szívesen foglal-
 kozik. A nagy érdeklődésnek köszönhető-
 en mindenki gyűjti a tojásmintákat, így
 nemcsak a he-lyi, hanem más mintákat és
 módszereket (káposztalével maratott) is
 kipróbálnak.

118. Az adatközlők nem szerepelnek mindany-
 nyian név szerint, mert többen is elmesél-
 tek ugyanazt a szokást.

42
 K É K

Bevezetés

1996 tavaszától őszeig több alkalommal jártam Szomolyán. Ez egy kis borsodi falu, nagyjából azonos távolságra Mezőkövesdtől és Egertől. A látogatások célja egy dokumentumfilm elkészítése volt, ami Hajdu Szabolcs főiskolás rendező szakos hallgató rendezésében 1996 őszen el is készült.¹ Az elkészült vizsgafilmet a szakmai zsűri az évfolyam legjobb munkájának értékelte. Az én feladatom, mint szociológiai szakos hallgatónak, a rendező segítése volt a témaválasztásban, annak

Pálinkás János

Barlang-rajzok

(A szomolyai barlanglakókról) 1997

megközelítésében, valamint a releváns szakirodalom felkutatása és a terepen adódó nehézségek leküzdése.

A látogatások nagy része terepfelmérés volt, a forgatás csak nyár végén kezdődött meg. A tavasz során folyamatosan konzultáltunk Simó Sándorral, a rendező szakos főiskolások osztályfőnökével. De mivel itt egy félórás dokumentumfilm elkészítése volt a cél, nem pedig egy valódi antropológiai terepmunka folyt, a tapasztalatok is hiányosak. Különösen utólag visszagondolva látni ezeket a – nemcsak módszertani – hiányosságokat, ezért hangsúlyozni szeretném: bár én megfigyeléseim során elsődlegesen nem a filmre koncentráltam, hanem a szomolyai barlanglakók világára –

különösen a gyermekeikére -, ebben a dolgozatban nem egy antropológiai terepmunkáról van szó; inkább csak tapasztalataimról írok. A barlanglakók bemutatásakor – ahogy az elsősorban Max Weber óta "kötelező" – tartózkodom mindennemű értékítélettől, igyekszem olyan objektíven bemutatni őket, amennyire csak lehet.

Szomolya és a barlangok

Szomolya egy közepes nagyságú falu a Bükk lábánál. Nincsenek külö-

43
K É K

nösebb nevezetességei, az emberek itt is nagyjából ugyanúgy élnek, mint bármilyen mai, hasonló faluban. Talán valamivel kevesebb a munkalehetőség, mint az ország gazdaságilag fejlettebb régióiban. Mégis van néhány, a helyi polgármester által nem igazán büszkén vállalt látványossága a községnek: a barlanglakások. A községben élnek emberek, akik mesterséges, a hegybe vajt barlangokban laknak.² A ma is lakott barlangok területileg élesen szegregáltak, bár a faluban nincsen komoly cigány-magyar ellentét. Az ilyen „építmények” bár errefelé a leggyakoribbak, nem egyedülállóak az országban – ismeretesek a nem túl messzi siroki barlangok, de Budafokon, a Dunántúlon és a környező országok-

ban is találkozhatunk velük –, a néprajzi szakirodalomban sokszor előfordulnak, mint a népi építészet egyik sajátos formája. Század eleji írások vagy fényképek már foglalkoztak a barlanglakásokkal, de még régebbi dokumentumok is találhatóak ebben a témában. Több múlt századi helytörténeti monográfia elhallgatja létezésük, vagy csak épphogy utal rájuk, holott már 1570-ből származik írásos emlék a létezésükről. Mások azonban gyakran mint kuriózumokat említik, inkább afféle romantikus túristalátványossá-

gokat, „borsodi Abesszínát” vagy „nyomorkülönlegességeket” (Szabó 1938: 86). Valóban, például a noszvaji barlangok távolról a naplementében tényleg pompásnak tűnnek. De emögött az ambivalensen csodálatos felszín mögött sokkal mélyebb dolgok rejtőznek.

Az első jelentős és komoly beszámoló a riolittufába vagy mésztufába vájt barlangokról és főleg a bennük lakókról Szabó Zoltán nagyszerű szociográfiai munkájában (Szabó 1938: 84-92)³ fordul elő, mely a környék részletes statisztikai felméréseit dokumentálja. Így ebből a könyvből azt is megtudhatjuk, hogy hasonló volt a helyzet számos környéki településen: Andornaktályán, Bogácson, Cserépfal-

MULTIKULTURALIZMUS

lun, Cserépváralján, Demjénen, Kácson, Noszvajon, Ostoroson, Sályon és Tibolddarócon – ez utóbbiban a falu 60 %-a (!) volt barlanglakó – is. Szabó éles hangú írásában könyörtelen képet fest a barlanglakók nyomorúságos életéről. Kicsi, penészes, nedves falú, szűk ablakú, sötét odúknak gyakran ember és állat együtt élt. Víz, árnyékszék nem volt. Angolkór, gümőkór, tüdővész, vérszegénység, magas csecsemőhalandóság jellemezte a pincházakat.

A legtöbb barlang ma már lakatlan mementó – berobbantották, beomlott magától vagy egyszerűen életveszélyes -, illetve számos ház épült mellé, ami mellett felújított borospinceként, nyárikonyhaként, műhelyként vagy kamraként funkcionálnak. Szomolyán szépen rendbe hozott faragott kőtornácú barlang-tájházat is fenntart a helyi önkormányzat, a község orvosa pedig megvett egy régi emeletes (!) barlanglakást, hogy itt halmozza fel azt a töméntelen, elsősorban népművészeti hagyatékot, amit az évek során a faluban felvásárolt. Bár már a század 20-as éveiben megindult egyfajta törekvés a barlanglakások felszámolására, ezt egy-két földrendés és számos omlás is segítette, mind a mai napig léteznek lakott barlangok: Bogácson és Noszvajon például kettőháromról beszélnek, Szomolyán azonban ma is mintegy tizenöt barlangban laknak emberek, számuk meghaladja a százat. Minden mai barlanglakó cigánynak vallja magát. Azt mondják, barlangban lakni nem szégyellnivaló, inkább elkeserítő. A falu polgárai szá-

mára a barlangok és az, hogy ott emberek laknak, nem bír különlegességgel, ez Szomolya történelmének meghatározó eleme.

A barlanglakás szó félrevezetően hangzik, azt sugallja, hogy természetes képződményekről van szó. A tudományos néprajzi irodalom azonban ezzel a szóhasználattal él (Bakó 1978: 74). Talán inkább odúlakásoknak kellene nevezni őket, de a régiek *lyukakként, kóházakként, pincházakként* emlegették. Ma inkább ez utóbbit használják vagy a *pincelakás* elnevezést. Keletkezésükről több hipotézis született. A törököktől származtatás nemigen fogadható el, mint ahogyan azt sem állíthatjuk, hogy az áruterelésbe, a kapitalizmusba bekapcsolódó agrárproletariátus által létrehozott igénytelen, egészségtelen lakásokról van szó. A tufa olyan tulajdonságú kő, melyet szinte bármely kor embere ki tudott használni. (Bakó 1978: 67) Így valószínűleg már a vidék első betelepülői vájtak odúkat maguknak, melyek koruk színvonalának megfeleltek. Később pedig a környéki földesurak a helyi geográfiai adottságaiból származó kevés földművelésre alkalmas területet sajnáltak a jobbágyok házhelyeitől, látván a már létező barlangokat, hűbéreseiket a köves hegyoldalba kényszerítették (Szabó 1938: 86-87).

A Szabó-féle *Cifra nyomorúság* arról is tájékoztat, hogy a mezőkövesdi járásban mintegy négyezer lakót írtak össze 805 barlangban a 30-as évek során. Egy 1862-es telekkönyvi térkép szerint csak Szomolyán 83 barlanglakás volt, a 30-as években viszont már 172-t számoltak (Bakó 1978: 68). Akkoriban az országszerte híres Me-

zőkövesd környéki summások – akik az ország teljes summástársadalmának majdnem egyötödét adták – (Lencsés 1995: 122), a földnélküli, döntően magyar agrárproletárok laktak a barlangokban. Még a 70-es évek elején is mintegy 270 barlanglakás volt használható állapotban (Bakó 1978: 66).

A barlanglakók

Szabó Zoltán írása megdöbbentő adatokat közöl a barlangokról és az ottlakók állapotairól. Sajnos nem sokkal jobbkat lehet ma elmondani. De nemcsak a barlangok nyomorúságosak, hanem egy-két barlang melletti ház is. Egyiknek félig leszakadt a teteje, úgy élnek benne, szintén cigányok. A barlangok nem alkotnak önálló telepet, két nagy részre oszthatók: az egyiket szétszórtan helyezkednek el a barlangok, a párszáz méterre lévő másikon három egymás melletti barlang áll. Ez utóbbiak sokkal rosszabb állapotban vannak, az itt élő családok között a nélkülözés is nagyobb. Ők ráadásul valamelyest – úgy tűnt – mintha a barlanglakók között is inkább periférián vannak.

A szomolyai barlangokban ma egytől-egyig cigányok laknak. Olyan emberek, akiknek nincs módjuk arra, hogy valamikor is lakáshoz jussanak. Egész életükben különböző barlangokban laktak. A cigányok egy másik része, akiket még a 80-as évek közepéig a tanács CS-lakásokhoz juttatott, a falu szélére költözött. Az általuk elhagyott, lakhatásra alkalmas barlangokba újak költöztek be, de jöttek más falvakból is az üresen maradt kis alapterületű pincházakba. A barlangok

MULTIKULTURALIZMUS

száma egyre kevesebb, még a lakottak közül is némelyik ténylegesen életveszélyes. Az egyiknek plafonján hatalmas törésvonal húzódik.

Valamennyi barlanglakó a létminimum alatt él. Nagyjából a rendszerváltás óta egy kivétellel – ő Egerben dolgozik néhány éve egy kukásautón – senkinek sincsen állandó munkája és ebből származó keresete. Ez természetesnek tekinthető iskolázatlan emberek esetében egy gazdaságilag depresszív környezetben, ahol ráadásul a munkáltatók részéről még a faji diszkrimináció is tapasztalható. Ráadásul a magas gyerekszám – mely a cigányok között eleve jellemző, de szerintem ez itt inkább a falusi szegénységre jellemző tradíció továbbvitele, mint etnikai sajátosság – tovább rontja helyzetüket, a kereső-eltartott arány tovább romlik. A három-négy gyerek számít általánosnak egy családban, de találoztunk hatgyermekes családdal is. A sok gyerekből adódóan a barlanglakók átlagéletkora alacsony, legtöbbszörük tizennégy év alatti. A családok megélhetési forrásai részben a fekete gazdaságból: az alkalmi fizikai munkákból és napszámából erednek, már amikor erre van lehetőségük. Egyéb jövedelemforrásaik a családi pótlék, a gyás, a munkanélküli járadék, illetve alkalmi segélytámogatások. Elsősorban a gyerekek után nem anyagi jellegű támogatásokban is részesülnek, mint például a gyerekek ingyenes iskolai étkeztetése, tankönyvek ingyenes biztosítása, de a kisebbségi önkormányzat olykor ajándékba kapott használt ruhákat oszt szét. Emellett léteznek különféle

tradicionális túlélési technikák, melyek részben az önellátásra irányulnak (gyűjtögetés, rőzszeszedés), részben pénzszerzésre (gyógy növényleadás, fémgyűjtés, kosárfonás). Gyakran hiányoznak az alapvető élelmiszerek, hús ritkán van terítéken, a felnőttek, gyerekek egyaránt alultápláltak. Bár amikor a postás pénzt hoz, néhány napig dúskálnak az élelmiszerekben, nemigen tudják racionálisan beosztani a rendelkezésre álló pénzt. Néhány nap után újra ínségesebb időszak következik. Kávéra, cigarettára, alkoholra legtöbbször mégis jut, ez részben talán betudható annak az ősi cigány szokásnak, mely szerint a vendéget illik megkínálni, és szegyenek számít, ha nincs mivel (Rostás-Farkas-Karsai 1992: 9, 51). De természetesen arról is szó van, hogy ezek elérhető élvezeti cikkek, melyek a szegénység kultúrájában alapvető fontossággal bírnak „a lét elviselhetetlen nehézségének” leküzdésében. A barlanglakók között több alkoholistá van, akik idejük egy nagy részét a közeli Katalin nevű presszóban töltik.

Mindaz amit a jövedelmi helyzetről itt elmondtam, nem csupán a barlanglakó cigányokra érvényesek, hanem nagyjából a Pirittyó-telepi CS-lakásokban és a falu közepén lakó cigányok nagy részére is.

A barlangok anyagi kultúrája – már csak a lakás természetéből adódóan is – szegényes. A döngölt padlójú, kis alapterületű lakások zsúfoltak, de nem tartalmaznak komolyabb értéket. Az ajtók és ablakok bontott anyagból származnak, az ablaküveg sokaknál hiányzik. A berendezés használt bútorokból áll. A falakon fényképek, valahol szentképek is vannak, ráadásul a tipikusan paraszti kultúrára jellemző elrendezéssel: a tükör vagy a nagyobb fénykép szélén kisebbek vannak betűzve. Az egyik barlangban

katonaemléket is találtunk a falon: a kipingált leszerelési lepedőt. A férfiak számára a katonaidő szép emlék, életük egyik legnagyobb élménye, amikor egy hosszabb időre ki tudtak kerülni otthoni környezetükből.

Régi sparhertek szolgálnak a fűtésre és ételfőzésre. A füst elvezetése megoldott, a kéménykürtő vagy fent, vagy a barlang oldalán található. A barlangok talán egyetlen előnyös tulajdonsága, hogy gyorsan és olcsón befűthetőek, ha van elegendő tüzelő, nem kell télen fázniuk a bent lakóknak, nyáron viszont kellemesen hűvös a pincelakás. De a mézben gazdag – legtöbbször meszelt vagy csak természetes – falnak nemcsak jó hőszigetelő tulajdonsága van. A falak nedve-

MULTIKULTURALIZMUS

sek egy-egy nagyobb eső bent is érezhető, a levegő meglehetősen dohos, számos baktérium melegágya. Nem véletlen, hogy a rosszul táplált szervezeteket gyakran támadják meg betegségek. A higiéniai körülmények is meglehetősen elszomorítóak, vezetékes víz nincsen bevezetve, többszáz méterről kell hordani a vizet, utcai kútról. Így természetesen fürdeni sem igen lehet. A legtöbb helyen még árnyékszék sincs az udvaron, WC-re a bokrok közé járnak. Az udvarokon elszórtan látni mindenféle „kacatot”, nyáron itt van a mosógép, a fűrészbak, stb, de az egy-két háziállat (nem jellemző, inkább csak kutya és macska) is itt kap helyet. A barlangok egy részébe az egyik – az ő szóhasználatukkal élve – *fennálló házból* vezették be a villanyt, ahol egy idősebb cigányasszony él. A villanyszámlát közösen fizetik. A már említett három barlangból álló elkülönült kolóniánál nincs bevezetve az áram. A villannyal ellátott házakban televízió is van, van ahol video is előfordul.¹ Ezek olyan elérhető tartós fogyasztási cikkek, melyek olcsón képesek pótolni a szórakozást, információt adnak a külvilágról. A mai szegénykultúra egyik igen jellemző vonása ez is.

Cigánykultúra – szegény kultúra

Mennyire cigánykultúra az itt élőké, illetve mennyire – hogy Oscar Lewis amerikai antropológus szavaival éljek – a *szegénység kultúrája*? Az efféle összevetés az Egyesült Államokban

a nyomornegyedekben élő feketék (ma már afro-amerikaiak) kultúrájának és életmódjának vizsgálatakor született meg évtizedekkel ezelőtt.

Mára már eltűntek azok a nyelvi, kulturális, etnikai vonások, amelyek nyilvánvaló, egyértelmű határt húztak a cigány és a magyar lakosság között. Sőt a cigányság sem egységes a fent említett szempontok tekintetében. Ma a hazánkban élő nagyjából félmillió cigányság kb. háromnegyed része magyar anyanyelvű. A Magyarországon a XV. század óta jelenlévő „Fáraó(k) népet” kívülről nézve már nem jellemzik az ősi, indiai eredetű tradíciók. Talán a nők kitüntetett családösszetartó szerepe sem az ősi matriarchátust, hanem a szegénykultúrát jellemzi (lásd Ambrus Péter 1988). *Judith Okely* szociálantropológiai vizsgálatai során azt a tapasztalatot szűrte le, hogy a cigány nép kultúrája nem is Indiából származik, hanem különféle kultúrák között jött létre, és alakult át időről időre. Okely szerint a cigányok nem képviselnek saját kultúrát az antropológiai típusárban (Kakasy Judit 1995: 27).

Az 1971-es *Kemény István-féle* szociológiai vizsgálat szintén arra a megállapításra jutott, hogy a „cigánykérdés” alapvetően nem etnikai, hanem társadalmi réteggkérdés. Kemény a Lewis-féle koncepció mellett áll ki, mely a szegénységet nem csak mint gazdasági helyzetet, hanem mint életformát értelmezi. Kemény interpretációja szerint a cigányok legnagyobb részének életére elsősorban a hiány és nélkülözés nyomja rá bélyegét. Nincsenek meg az alapvető szükségleteket kielégítő javak, úgymint a jó lakás, megfelelő és egészséges étkezés, a

MULTIKULTURALIZMUS

kielégítő ruházkodás, melyeket egy keresetükből és jövedelmükből képtelenek előteremteni. Ennek gyökerei az iskolázatlansághoz és a többségi nem-cigányokkal szembeni egyenlőtlen feltételekhez vezetnek.

A Szomolyán tapasztaltak is ezt igazolják. A tradicionális cigány elemek többsége mára eltűnt. A szomolyai cigányok – csakúgy mint a hazai cigányság nagyobb része – magyarul beszélnek, csak az idősebbek tudnak még valamennyire cigányul, de már az ő anyanyelvük is magyar volt. A lakóhelyet, tárgyi kultúrát, a szokásrendszert, a foglalkozási módokat, a szórakozást, a családi és szervezeti formákat, stb. sem a cigány életformára lehet visszavezetni. Talán csak a családi kapcsolatok egy része – gondolok itt a szülő-gyermek kapcsolatra – valamint egy-két továbbélő tradíció vezethető vissza a cigány hagyományokra.

Különösen a második világháború óta eltelt időszakban gyorsult fel az asszimilációs és akkulturációs folyamat a cigányság körében, bár ez általában elmondható a hagyományos paraszti népekről is. A szocialista korszak sajátos cigánypolitikája, mely kirekesztette őket a földosztásból, az iparba és gyakran a városba kényszerítette a cigányok egy nagy részét, kiragadta őket természetes környezetükből. A 60-as évektől zajló telepelszámolások és az átköltöztetett cigányok szegregálódását gátló politika is a tradicionális elemek eltűnését segítette elő. Mindemellett az MSZMP Politikai Bizottságának 1961-es határozata a cigányságot nem népként vagy kisebbségként definiálta, hanem egy szegény népcsoportként, lumpen ré-

teggként, mely a szocializmus megvalósulásával – ami a szegénység eltűnését fogja magával hozni – meg fog szűnni. Az állami vezetés szintjén működött a tudatos és erőszakos asszimilációs politika – amivel párhuzamosan jelen volt egyfajta bűnbakképzés –, de a társadalom felől érkező kirekesztő attitűd és diszkrimináció meggátolta a cigányság integrációját. Döntően nehéz, gyakran egészségtelen fizikai munkákat kellett folytatniuk. Majd elérkezett a rendszerváltás, aminek legnagyobb vesztesei a cigányok voltak. Ma a cigányok között háromszoros a munkanélküliség, mint a nem-cigányok között.

Emellett felnevelődött egy szűk cigány értelmiségi réteg is, ami öntudatosan felvállalja cigányvoltát, ápolja a cigány hagyományokat és szembe fordul az integrációval.

Mára Szomolyán eltűntek a cigány-ünnepések. A barlangokban az állami ünnepeknek nincs jelentése, a vallási ünnepek is megkoptak. A közösség összetartó ereje is meggyöngült. Látogatásaink kuriózumok voltak számukra, egyik alkalommal a tisztelünkre egy „bulit” szerveztek: szalonnasütés beszélgetéssel és énekléssel. Ez egyedi alkalomnak számított, a felnőttek nosztalgiával gondolnak vissza az egykori közös összejövetelekre, hasonlóak már csak a Hit Gyülekezetén belül fordulnak elő: kollektív kirándulások a környékre, barlanglakók és nem-barlanglakók, cigányok és nem-cigányok együtt.

Ottjártamkor a gyerekekkel közlebbi kapcsolatba kerültem, és különösen arra kerestem a választ, hogy élményvilágukat milyen hatások befolyásolják leginkább. Ezek a különböző hatások egymásba fonódnak, nem lehet ok-okozati láncolatot felállítani vagy jól elkülöníteni a különféle effektusokat.

A helyzetükből adódó létkörülmények döntően befolyásolják a gyerekek élményeit és gondolkodásukat egyaránt. A nélkülözés, a hiány, a korláto-

zott feltételek igencsak megszabják a mozgásteret. A családok rendelkezésére álló anyagiak korlátozott kulturális lehetőségeket biztosítanak. Így a gyerekeknek nincs lehetőségük, hogy a tankönyveken kívül más könyveket olvassanak, csupán egy-két mesekönyvvel találkoztam a barlangokban az itt-ott előforduló Biblián kívül. Az anyagi nehézségek mellett a falusi élet és annak vonzata – azaz korlátozottabb szórakozási és kulturális viszonyok – azzal jár, hogy a gyerekek nemigen jártak még színházban, múzeumban. A falut, illetve annak környezetét ritkán hagyják el, ilyen rendkívüli alkalmak az osztálykirándulások – amennyiben a szülők tudnak rá pénzt fordítani – és a debreceni vagy budapesti Hit Gyü-

lekezet-konferenciák. Azok a dolgok, amik egy stabil háttérrel rendelkező gyerekek számára természetesnek vagy mindennapinak tűnnek, más hangsúlyt kapnak ezeknek a gyermekeknek a világában. Egy barlanglakó gyerekek számára a fagyis több mint egyszerű édesség: különleges alkalom.

Milyen esélyei vannak a gyermekeknek ebben a közegben? Az „első rosta” a túlélés. A barlangokban – úgy tűnik – magas a csecsemőhalandóság, az egyik háromgyermekes családnál – mely talán a legjobb körülményekkel

„dicsekedhet” közülük – már három csecsemőhalál történt, az anya még nincs harmincéves. Egy másik családban ottjártunkkor mind a hat gyerekek volt valamilyen kisebb-nagyobb betegsége, orvosságra nem igen jut pénz.

Óvodába általában járnak a gyerekek, a problémák ezt követően kezdődnek. Az általános iskola első osztályát legtöbbször nem tudja elvégezni. Ezért Miskolcra kell vinni a gyerekeket, ahol az iskolapszichológus dönt arról, hogy csökkentett tantervű osztályba kerüljenek-e át. De arra is volt példa, hogy az egyik anya segítségemet kérte, próbáljak beszélni az iskolai igazgatóval, hogy kerüljön át a gyereke csökkentett tantervű osztályba,

MULTIKULTURALIZMUS

mivel első évben megbukott, és másodszori próbálkozásra is ez várható. Az igazgató elmondásából kiderült, hogy ingyenes lehetőséget biztosítottak, mikrobusszal vitték el a gyerekeket Miskolcra, de a megszervezett útra nem mindenki jött el. Az anya erre azt mondta, „egyedül” nem engedi el a gyereket, ő viszont nem tud menni, mert a másik kicsivel otthon kell maradnia. Akik nem kerülnek át csökkentett tantervű osztályba – és erről pedig csak a pszichológus dönthet –, azok végigbukdácsolják az éveket, az általános iskolát sem fejezik be. A csökkentett tantervű osztályokban – ahol döntően cigánygyerekek vannak, barlanglakók és nem-barlanglakók egyaránt – többet foglalkoznak velük, aminek meg is lesz az eredménye, megtanulnak írni – bár nem helyesen –, olvasni, valamennyire számolni, de túl sokra nem jutnak. Az iskola igazgatója és néhány pedagógusa elmondta, hogy a gyerekek gyakran képtelenek figyelni az órán, sokszor éhesek, hiányos az öltözkük, iskolai felszerelésekre gyakran nem telik.

A csökkentett tantervű osztályok azonban elzárják az utat a továbbtanulás elől. Bár erre amúgy is minimális az esély, az otthoni körülmények nem alkalmasak a tanulásra, meg amúgy sem nagyon volna miből fizetni a tanulási költségeket. Az egy-két szakmunkásképzőbe bejutott fiatal sem tudta befejezni az iskolát, szakma nélkül maradt. Az érettségire semmi esély nincsen.

Vajon mennyire van szerepe ebben a barlangoknak? Az iskola igazgatója és családvédelmese szerint, azok a ci-

gánygyerekek, akik a tíz évvel ezelőtti utolsó CS-lakás akció következtében már nem a barlangba születtek, vagy elkerültek onnan, tanulmányikban semmiben nem különböznek a barlanglakóktól, egyedül egészségi állapotuk jobb valamivel.

Mit lehet elmondani a cigánygyerekekről általában az iskolázottság kapcsán? Életkörülményeikből fakadó hátrányuk nemhogy csökkenne, de még inkább növekszik a különféle oktatási intézményekben (Ez a tézise többek között *Pierre Bourdieu*-nek is, aki szerint az iskola csak tovább növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket.) Már a beiskolázáskor egyenlőtlenek a feltételek. Gyakran cigányvontok miatt, de leginkább anyagi, nyelvi, kulturális, higiénés vagy egyéb helyzetükből adódóan nem tartják a cigánygyerekeket iskolaérettnek. Így az iskolaérettlenségre való hivatkozás eleve rövidíti az iskolába járás idejét. De ha be is kerülnek, gyakran szembesülniük kell másággal egy abszolút idegen környezetben. Ruházatuk, iskolai felszereltségük, a kulturális tőkájük hiányos, a fokozatos elvárások mellett képtelenek megbirkózni mindazzal az újjal, amit az iskola tanít, és ami oly idegen mindattól, amit otthon és környezetükben addig láttak. A kudarcok végül odavezetnek, hogy rá kell döbbenjenek: nemkívánatosnak és idegennek minősítették őket véglegesen.

Szerencsére nem mindig ennyire sarkítottan determináló a helyzet a valóságban, de többnyire ez a jellemző. Míg a nem-cigány lakosság körében a 8 általánost végzettenek 97,7 %-a tanul tovább, addig ez az arány a cigányok között 51,2 %. Az 1971-es Kemény-

MULTIKULTURALIZMUS

féle kutatás mutatott rá, hogy az évek során a cigány családokban általános elvárás lett a 8 általános elvégzése. A cigányok háromnegyede el is végzi az általános iskolát, jelentős részüik egy-két év késéssel, az évismétléseknek vagy a későbbi beiratkozásnak következtében. Számos kísérlet zajlott a múltban, mely a cigánygyerekek iskolai integrálására törekedett. Az integrálás egyik eszköze éppen az elkülönítésben valósult meg. A rendszerváltás időszaka előtt az egyik ilyen stratégia az elkülönített, gyakran osztatlan cigányosztályok vagy a 'C' osztályokban való nem hivatalos elkülönítés. Ma kiegészítő, azaz hivatalosan csökkentett tantervű osztályok vannak.

Egyrészt természetes, de részben a kirekesztettségéből, részben a családi és a lakáviszonyokból fakadó eredmény a közösségi élmény ereje. Ugyan a faluban nincs erős magyar-cigány ellentét (ellentétben a közeli Egerrel), de a területi szegregáció éles, a cigányok számára az integrálódás nehézségeket okoz. Az „párialétből” fakadó hátrányok és az időnkénti külső-nem feltétlen fizikai-atrocitások ellen egy erős közösségi tudat hatásvédelmet biztosíthat; itt a mi-ők polarizációból származó reakciókra gondolok. A falu cigányközösségében nincsen meg az erős összetartozás, szolidaritás, mely valaha a nem egy közösségbe tartozó cigányokat is össze tudta fogni. Talán a barlanglakók között inkább fennáll egyfajta testvériség, de a különféle érdekek itt is közbeszólnak. A község kisebbségi önkormányzata nem tud hatékony munkát végezni, és ennek csak részben okai a korlátozott lehetőségek, a személyeskedő viták – amik

az ország különféle nem-cigány szervezeteket szintén jellemzik – sokszor megakadályozzák a hatékony közös fellépést. A gyerekek között nem jellemző a széthúzás, ennek egyrészt oka lehet, hogy a mi-ők polarizáció cigánygyerekek és nem-cigány gyerekek között talán élesebb valamivel, mint a felnőtteknél. Bizonyos helytelenített viselkedésüket a dac és a büszkeség vezérli. A barlanglakó gyerekek között a kortárs csoport szerepe – mint más gyermekek számára is – fontos, rengeteg időt töltenek közösen. A játszótársak gyakran a megfizethetetlen játékszereket is pótolni tudják. Az idősebb gyerekek már felügyelő szerepet is ellátnak, pótolva ezzel az anyát, akit a házimunka vagy a csecsemőkorú gyerek foglal le. A közösségek koedukáltak, lányok és fiúk sokat vannak együtt, bár természetes hogy gyakran más az érdeklődése a különböző nemű gyerekeknek. A kisebb gyerekek gyakran ruhátlanok, aminek nemcsak higiéniai és egészségügyi, hanem szexuális vonzatai is vannak. Ezen kívül a barlanglakások szűk tere és a zsúfoltság, valamint hogy a szülők és gyerekek egy helyiségben alszanak (van ahol nyolcan), kihatásokkal lehet a gyerekek későbbi szexuális érése.

Ezek a gyerekek a természetet, állatokat, növényeket igen jól ismerik. Nem is meglepő, hiszen játékaik terepe nem betonozott játszótér vagy gyerekszoba, hanem valós természeti közeg, ez irányú ismereteik nem másodkézből – könyvekből és televízióból – származnak. A televízió viszont nagyon is jelen van életükben. A gyerekek kí-

vülről fűjják a reklámdalocskákat, egy számukra nem létező, elérhetetlen álmovilág foszlányait. Ezek a morzsák gyűlnek itt össze: reklámok, akciófilmek, Dallas, brazil szappanoperák, stb. Mindeközben a hagyományos cigánykultúra elemei egyre inkább eltűnnek. Ebben az akkulturációs folyamatban már csak elvétve ismernek cigány szavakat, még talán a dalok azok, amik a leginkább megmaradtak, de azok is kivétel nélkül magyar nyelvűek. És a világ, amit a tévé mutat be, gyakran ismeretlen és felfoghatatlan.

49
K É K

Az álmok, a játékok, a vágyak kifejezése egy ilyen közegben fontos szerephez jutnak. A realitásokat mellőzni kell, az ilyen apró kis menekülések elviselhetőbbé teszik az életet. És ami valamilyen eredményre vezethet, az az erős hit. Jellemző, hogy egyedül annak a fiatalembernek – aki egyébként a film főszereplője volt – van csak állandó munkája, aki néhány éve mélyen vallásos. Azóta apró eredményeket ért el, tervez, ki akar kerülni ebből a környezetből, és lehetőségeihez képest cselekszik is. „Bízni kell Istenben.” – mondta többször is mosolyogva a találkozások során. Talán ez volt az egyik legszebb élményünk ottléteink alatt. Ez a vallásos hit azonban csak részben jut el a gyerekek közé. A faluban önszervező alapon létre-

jött egy vallási közösség (a Hit Gyülekezete szárnyai alatt), melyben magyarok és cigányok egyaránt találhatóak. Rendbehozták a régi művelődési házat, itt kaptak helyet. Egy fiatal teológushallgató jár el hozzájuk Budapestről. A közösség tagjai számára a gyülekezet óriási szerephez jut a mindennapi életben is. De a gyerekek még nem igazán kötelezték el magukat a vallás mellett. Néha unalmasnak tartják az összejöveteleket, amikből nem mindig pozitív élmények származnak számukra. Volt olyan gyerek, aki arról panaszkodott,

50
K É K

hogyan egy alkalommal nyilvános megbeszélgetés érte, mert beszélgetett egy összejövetel alkalmával. Látszott, hogy ez mély sebet ütött rajta. A vallásos gyerekekben egy jószágos istenkép él, de legtöbbször nem igazán tudnak ezzel mit kezdeni, nehezen tudják megfogalmazni érzéseiket.

A rajzok

A gyerekekkel való beszélgetéseim során egyszer arra kértem őket, hogy rajzoljanak. Az eredmények megdöbbentőek. Kétféle feladat közül választhattak: vagy a legszebb álmukat vagy azt kellett lerajzolni, hogy mik szeretnének lenni. Legtöbbször az elsőt választották, volt aki mindkét feladatot

MULTIKULTURALIZMUS

vállalta. Inkább a lányok voltak hajlandóak rajzolni, az itt bemutatott rajzokat Teri (12 éves), Margit (11), Rozi (10) és Zita (8) készítette. Grafikus kifejezésüket tekintve a gyerekek képességei talán az átlagos alatt vannak, de semmiképpen sem mondhatjuk, hogy a vizuális ábrázolások valamilyen retardációt tükröznének.

A „legszebb álmom” feladatra valamennyien házat rajzoltak, esetleg virágokat is. Ha a rajzokat megfigyeljük, jól látható, hogy konszolidált, rendezett házak vannak rajtuk, nem engedték szárnyalni a gyermeki fantáziát: a rajzok túlságosan is magukért beszélnek, túl egyértelmű szimbólumokat mutatnak. Nem tudom mennyire azt rajzolták, amit tényleg akartak, és mennyire azt, amit valószínűleg elvárnak tőlük, hogy rajzoljanak. Mindenestre ez utóbbi – a sok nagyon hasonló rajzot látva – valószínűleg szintén szerepet játszik, így elemzésükkor nem árt ezt is figyelembe venni.

Rozi (10) mindkét rajza azt a régi Marxtól és Engelstől származó gondolatot támasztja alá, hogy a tudat léthez kötött. Ez a kislány olyan sivár körülmények közt lakik, ahol nem nő virág, de a napfény nélküli barlangok függönytelen ablakai között sem látni virágserepet. A rajzolt ház elég különös, valahogy túlságosan is szabályos és rendezett. A nap és a virágok szintén természetes vágynak fejez ki. A ház egyidejűleg két oldalról látható, ez a gyermekrajzoknál az *intellektuális realizmus* korszakára jellemző, ami tíz éves kor táján véget ér (Mérei–V. Binét 1993: 188–189).

Hasonlóak mondhatóak el Margit (11) rajzáról is: rendezett házak, a kertben pompás virágokkal. Itt ráadásul két ház van egymás mellett, ez valószínűleg egyfajta közösségi kapcsolódást sugall. Ezen a rajzon a *több szintű ábrázolással* találkozunk: két lent vonal létezik. Ez az ábrázolásmód a *szemléleti realizmus* időszakára utal, ami 9–10 éves korban kezdődik el (uo.:189)

Zitanak (8) két rajza is született, mint legszebb álmom. Az első a már többiekére is jellemző idilli házikót ábrázolja függönyökkel, füstölő kéménnyel, virágokkal, a háttérben „napocskával”. A másik rajzát, amelyiken három ház van egymás mellett, így magyarázta nekem: „Ez itt a mi házunk, ez itt a tiéd, ez pedig a Ricsié.” (Ricsi szintén barlanglakó kislány.) Zita rajzai kuszábbak, mint a többieké. Megtalálhatjuk rajta a szakirodalom által *juxtapozíció*-nak nevezett jelenséget. Ezek ábrázolási furcsaságok, a tárgyakkal és a dolgokkal nincs meg a szemléletes rendje. Ezen a rajzon a kémény a házon kívül kerül. Az ilyen jellegű elemek a hároméves kor körüli *ábrázolás szándéka* elnevezésű időszak maradványai, néhány hasonló jellegzetességet a gyerekrajzok sokáig megőriznek (uo.:187).

Teri (12) egy jellegzetes falusi kőházat rajzolt kerítéssel és virágokkal, a képre magát is lerajzolta. Ilyen típusú házakból sokat találni a faluban. Rajzát így magyarázta: „álmom egy ház, amibe lakunk.” Egyedül ő rajzolta magát is a képre. És ő vállalkozott arra is, hogy lerajzolja, mi szeretne lenni. Magát óvónőnek ábrázolja, amint egy mezítlábú kisgyerek kezét fogja. A lányok leginkább óvónők vagy tanító-nők, esetleg kertészek szeretnének lenni.

ni. Ez utóbbi vágy szintén a kopár hegyoldal hatása. A fiúk számára az autónak nagy a varázsa, autószerelők vagy pedig szintén kertészek szeretnének lenni.

Befejezés: Hogyan kellett volna?

A bevezetőben már megemlítettem, hogy nem antropológiai terepmunkán jártam. Különösen e dolgozat megírásakor találtam magamat szembe a sok hiányossággal. Mindaz, amit itt leírtam, nem tudomány. Vannak részek, ahol inkább benyomásokra építettem, mintsem tényekre. Jobb híján kénytelen elhinni nekem az olvasó, hogy valóban ez van Szomolyán. De megvan az esélye annak, hogy amit láttam, az csak a felszín. Mindemellett vállalom, hogy én ezt így láttam, és örömmel töltött el, hogy ott lehettem. Nemcsak szakmai tapasztalatokkal gazdagodtam, de lelkiileg is sokat tudtam meríteni az itt élőkől. A dolgozattól kimaradt a kiköltözésre irányuló erőfeszítések tárgyalása, erre fókuszált a film (Alkotmány u. 8. – *Rendezte: Hajdu Szabolcs, Operatőr: Márton Balázs, Erdély Mátyás és Pohárnok Gergely, Gyártásvezető: Árpá Attila.*)

A hibákról általában: Először is elmaradt a részletes, statisztikai jellegű felmérés. A feljegyzésekből hiányzott a rendszeresség, gyakran spontán ötletekre építettem. A kutatás nem épült az összehasonlító módszerre, így nem tudok egzakt következtetéseket levonni például arról, mi történhetne, ha a barlanglakók, csakúgy mint a Pirittyóra költöztek vagy a falu belsőjében élők, fennálló házakba költözének.

MULTIKULTURALIZMUS

Másodszor: Nem kerültem kapcsolatba minden barlanglakóval, főleg arra a családra koncentráltunk, amelyiknek a családfőjéről a film szólt. Sokszor nem sikerült kibogozni a rokoni szálakat, ki melyik családba tartozik, a családok között milyen kapcsolat van. Egy genealógiai elemzésre feltétlenül szükség lett volna.

Harmadszor: mivel nem töltöttem egyhuzamban hosszabb időt Szomolyán, hanem inkább 8-10 alkalommal látogattunk el, ugyan készítettem néhány magnósinterjút (gyerekekkel, pedagógusokkal), gyakran másodkézből származó információkra kellett építeni.

Sokszor nehezen találtam megfelelő hangot az ottaniakkal. A gyerekekkel minél többször jártunk ott, annál nehezebben lehetett szót érteni. Voltak, akik nem nyíltak meg előttünk, mások megnyíltak, de vajon mennyire a kamerának szólt ez?

A dolgozat végén köszönetet szeretnék mondani Bali Jánosnak, Dolgoborodov Alexandernek, Hajdu Szabolcsnak, Lakatos Lászlónak, Örkény Antalnak és Szövényi Anikónak, akik a munkám során segítségemre voltak.

IRODALOM

- AMBRUS Péter: 1988. A Dzsambuj. Egy telep élete, Budapest: Magvető
- BAKÓ Ferenc: 1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén, Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- DEMETER Lajosné: 1976 Cigány tanulók fejlesztése a kisegítő iskolákban, In: Tapasztalatok a cigánygyerekek nevelésének és oktatásának köréből (Szerk.: Kovács Lajos), Budapest: Oktatási Minisztérium: 97-99
- FRAZER, Sir Angus: 1996 A cigányok Budapest: Osiris
- GUNST Péter: 1995 A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. In: Magyarország társadalomtörténete II.

51
K É K

(1920-1924) szöveggyűjtemény (Szerk.: Gyáni Gábor) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó: 115-130

HOLLÓS Marida: 1993 Bevezetés a kulturális antropológiába Budapest: ELTE BTK Kulturális Antropológia

KAKASY Judit: 1995 A cigányok „másága” – Referátum Judith Okely Constructing. Difference: Gypsies as „Other” tanulmányáról. In: Kisebbségkutatás 4. évf. 1. szám: 27-29

KEMÉNY István: 1976 Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról, Budapest: MTA KESZ

KEMÉNY István: 1992. A magyarországi cigány lakosság, In: Szociológiai írások (Szerk.: Gábor Kálmán és Kemény István) Szeged: Replika-kör: 157-174

KOVÁCS Olga: 1995 A szlovákiai roma család. Beszámoló egy kultúrantropológiai felmérésről – Referátum Mária Dubayová Rómska rodina na Slovensku. Pokus kultúrnoantropológickú reflexiu című ta-

nulmányáról. In: Kisebbségkutatás 4. évf. 1. szám: 29-32

LEMON, Alaina: 1996A romák megjelenítése és képviselete. In: Replika 23-24: 203-206

LEMON Alaina – VÖRÖS Miklós: 1996Identitás és reprezentáció: Interjú Daróczy Ágnessel és Bársony Jánossal. In: Replika 23-24: 261-272

LENCSEŠ Ferenc: 1995Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években. In: Magyarország társadalomtörténete II. (1920-1924) szöveggyűjtemény (Szerk.: Gyáni Gábor) Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó: 131-141

LÉVI-STRAUSS, Claude: 1979Szomorú trópusok, Budapest: Európa.

LEWIS, Oscar: 1968 Sanchez gyermekei, Budapest: Európa

52 K É K

LEWIS, Oscar: é. n. Halál a Sanchez családban, Budapest: Európa

MULTIKULTURALIZMUS

LIGETI György (szerk.): 1996 Bevezetés a magyarországi cigányság kultúrájába CD-ROM Budapest: Kurt Lewin Alapítvány

MEAD, Margaret: 1970Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban, Budapest: Gondolat

MÉREI Ferenc – V. BINÉT Ágnes: 1993. Gyermeklelektan, Budapest: Gondolat

PRÓNAI Csaba: 1995 Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat) Budapest-Kaposvár: ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja és a kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke

RÁCZ Gyöngyi: 1991. A cigány ifjúság nevelése és oktatása néhány kutatási eredmény tükrében, In: Cigány nevelés és kultúra (Szerk.: RácZ Gyöngyi), Budapest: Gulliver Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft.: 21-34.

ROSTÁS-FARKAS György – KARSAI Ervin: 1992 A cigányok hiedelemvilága, Budapest: Rostás-Farkas György kiadása

SÜKÖSD Mihály: 1968 Oscar Lewis és egy műfaj lehetőségei, In: LEWIS 1968: 635-643

SZABÓ Zoltán: 1988 Cifra nyomorúság (A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe). Bu-

dapest: Akadémiai Kiadó / Kossuth Könyvkiadó / Magvető Könyvkiadó

SZÉPE György: 1991. Nyelv és társadalom In: Cigány nevelés és kultúra (Szerk.: RácZ Gyöngyi), Budapest: Gulliver Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft.: 8-20

SZIKLAI Imre: 1973Cigány családviszonyok alakulása egy közösségen belül: In: Cigány tanulók az iskolában (Szerk.: Szegő László), Budapest: Tankönyvkiadó: 21-34

VÁRNAGY Elemér: 1993 Cigány fiatalok a nagyvilágban, Abaliget: Lámpás Kiadó

WARDHAUGH, Ronald: 1995. Szociolingvisztika, Budapest: Osiris-Századvég

JEGYZETEK

1. Ennek praktikus oka is volt, mivel így nem hátráltatták a forgatást.
2. Igazán ambivalens látvány egy antenna a barlang tetején.
3. Szabó Zoltán előtt már Hermann Ottó is végzett – elsősorban néprajzi szemléletű – kutatásokat, de ezek többsége feldolgozatlan maradt. Bátky Zsigmond, Malonyay Dezső és Szvoboda Ödön is közöltek adatokat munkáikban, Kóris Kálmán pedig már szociológiai szemlélettel közelítette meg a témát.

Előszó

Nem leleplezés vagy ítéletalkotás volt a célom – sokkal inkább egy érzékeny, jelentős súlyú témáról való közös gondolkodás előmozdítására tettem kísérletet. A választott források hangvétele és kritikus éle természetesen nem azonosíthatók a válság kialakulásáról alkotott véleményemmel. A témával kapcsolatban igazából az kel-

lentősen megváltozott, elsősorban azért, mert a reflexiók horizont kitágult.

A sehova nem vezető összeesküvés-elmélettel szemben, miszerint a Fehér Ház valamint a Pentagon szándékosan csapdába csalta volna a médiát, mindenképpen célravezetőbb úgy gondolkodni, hogy a fegyveres erők vezérkara a nemzetbiztonság érdekeinek megfelelően készült fel a médiakapcsolatok kialakítására – eszkö-

Guba Péter

A média szerepe a Második Öböl Háború idején

(Propaganda és cenzúra)

53
K É K

tette fel érdeklődésemet, hogy túl sok mindent látatott a média nyíltan és viszonylag áttekinthetőnek, miközben a nemzetközi kapcsolatok, különösen a kielezett konfliktusok ritkán azok.

A rendelkezésre álló idő rövidsége és a hozzáférhető szakirodalom terjedelme, illetve milyensége, ideológiai, szakmai beállítottsága nemcsak kereteket szabtak a hangvételhez, hanem behatárolták azt is, mely szerzők művei segítségével fogok hozzá a tanulmány megírásához. Emiatt szeretném hangsúlyozni az esetlegesség szerepét az idézett szerzőkkel kapcsolatban, amelyek előre determinálták a talán túlzottan kritikai hangnemet.

Két évvel azután, hogy a témával elkezdtem foglalkozni, a véleményem je-

zőket és eljárásokat tekintve egyaránt.

Az események ismertetése során jelentős szerepet kap a propaganda és a cenzúra elméleti megközelítése, valamint ezek alkalmazása, illetve a megfogalmazott bírálatok. Az előzetes és utólagos cenzúrát a kritikusok szerint az Egyesült Államok 20. századi háborúiban követett gyakorlathoz képest szigorúbban alkalmazták.

Az Arabnak, és Perzsának is nevezett Öböl térségében az „alacsony intenzitású konfliktus” a Második Öböl háború befejezése óta tart. Immár hét éve annak, hogy a szövetséges légierő gépek százaival és rakéták tucatjaival javarészt megsemmisítette azokat a katonai, illetve stratégiai célpontokat, amelyek akut veszélyt jelentettek

nemcsak az Öböl-térség stratégiai egyensúlyára, hanem a világ demokrátiájának közösségére is.

Ez a válság nem nyert befejezést. A szálak nem lettek (részben azért, mert nem lehettek) elvarrva. Hivatalosan hét éve szinte folyamatosan ugyanaz a probléma van napirenden: Bagdadban a hatalom kizárólagos birtokosa egy olyan diktátor, akinek rendszere nélkülözi a demokratikus normákat, a szomszéd országokkal korántsem kiegyensúlyozott kapcsolatok fenntartására törekszik, lépéseit hatalmának

gyan változott meg az évtizedeken keresztül az Egyesült Államok szilárd szövetségeseiként számon tartott perzsa állam az 1979-es fundamentalista hatalomátvételt követően hetek leforgása alatt a gonosz birodalmává. Az 1980-1988 között vívott könyörtelen és véres első Öbölháború idején a Szaddam Husszein uralma alatt álló Irakot a fundamentalista síita ideológiával legitimált iráni expanzió hódító törekvéseit feltartóztató védvárnak, az Öböl-menti kis olajállamok biztonságáért egyik garantalójának tekintették. Az 1988-as iraki-iráni tűzszünetet követően ez a nagymértékben pozitív benyomás 1989-90-tól hirtelen fordulatot vett.

Az Egyesült Államok fegyveres erőinek közönség- és média kapcsolatokra specializálódott egységei a kilencvenes évekre a „forró” gyakorlat próbájának vethették alá másfél évtizeden keresztül tökéletesített közönségkapcsolat (PR) stratégiájukat. A magas szintű szakmai képzésben részesített, professzionális tisztikar nem csupán világos és tiszta elképzelésekkel rendelkezett a feladatáról, hanem motiváltabb és képzetesebb is volt, mint a kevésbé fegyvermelmett újságírók, média-emberek. Céljuk éppen az volt, hogy felülemelkedjenek és meghaladják az ún. Vietnam-szindrómát.

Dolgozatomban kritikusan foglalkozom a média és a hadsereg viszonyával, melynek középpontjában egyetlen, ám alapvető paradigma áll: a nemzetbiztonság és a sajtószabadság.

A háború természetének és a tudósítás körülményeinek radikális megváltozásával a médianak is az új körülményekhez kell igazítania a hábo-

MULTIKULTURALIZMUS

mácia közvetítési próbálkozásait egyelőre siker koronázta.

Nemcsak a háború, hanem a média-közvetítés során is megkérdőjelezhetetlen volt az amerikai dominancia.

A magyar média-viszonyok kapcsán érdemes felidéznünk, hogy 1990-ben még csak egyetlen magyar nyelven sugárzó „királyi televízió” volt. 1997 őszére pedig a fővárosi tv-tulajdonos, híreket is fogyasztó állampolgár tucatnyi magyar nyelvű országos és helyi adó műsorkínálatát élvezheti. Fejlődünk-e a közszolgálati tömegtájékoztatás normáit illetően? Nehéz eldönteni, mindenestre mennyiségi szempontból a korábbi hír és média viszonyainkhoz képest továbbléphetünk a plurális vizuális média-rendszer felé.

Bevezető

Az Arab- (Perzsa) Öböl nevének említése hallatán alig akad bárki, akinek ne jutna eszébe a permanens feszültség, amely kiszámíthatatlan időközökben akut válságokba torkollik, és amely annyi fejtörést okozott a világpolitika irányítóinak ebben az évszázadban, s valószínűsíthetően a jövőben is okoz még. Ha a közelmúltra tekintünk vissza, elegendő arra gondolni, hogy az 1996 őszen kirobbant kurd belháborúba az Észak-Irakban az ENSZ által létrehozott – a harci gépek légi tevékenységét kizáró - repülési tilalmi zóna ellenére igen hamar és akadálytalanul avatkoztak közbe iraki és iráni csapatok.

A térség politikai helyzetének jobb megértését segíti, ha felidézzük, ho-

konzolidálása motiválja. Sajnálatos módon a diplomáciai kötelhúzások és az embargó elszennvedői a nyomorszigetre süllyedt irakiak milliói.

1998 tavaszának eseményei azt mutatták, hogy ezek dinamikája a harmadik Öbölháború felé vezethető volna. Szaddam immár sokadik alkalommal szegült szembe az ENSZ határozataival, amikor elutasította, hogy az ENSZ tömegfegyverek ellenőrzésével megbízott munkatársai betekintessenek azokba az „elnöki létesítményekben”, ahol feltételezhetően nagy mennyiségben találhatók tömegpusztító fegyverek, illetve ezek előállítására alkalmas eszközök. Az ENSZ-főtitkár, Kofi Annan kitartó erőfeszítéseit és kisebb részben az orosz diplo-

rús közvetítés lehetőségeit és elvárásait. Különösen azért, mert a vadászgépekkel illetve rakétákkal vívott hadműveletek döntő többsége a levegőben folyt, amelyek szabad szemmel és kamerákkal gyakorlatilag átláthatatlannak és követhetetlenek voltak a tudósítók és a tv-nézők számára.

A médiaközvetítéssel kapcsolatban rendelkezésre álló opciók közül a kormányzat a „beemelés” stratégiája révén egyrészt elkerülte az esetleges teljes kizárás miatti direkt konfrontációt a médiával, másrészt elejtette annak, hogy az információkhoz korlátozás nélkül hozzáférhessenek. Hatékony és kifinomult meggyőzéssel, a közös érdekek hangsúlyozásával, valamint a kész tények együttes alkalmazásával nemcsak a főáram- elektronikus és nyomtatott média irányítóit, hanem a mérvadó és véleményformáló média gurukat is „beemelte” a tájékoztatás rendszerébe. A második Öbölháború minden bizonnyal a hiper-technikával operáló elektronikus hadviselés kizárólagos dominanciáját jelentette meg.

Lényeges annak megválaszolása, kit tartunk illetékesnek arra, illetve ki lehet abban a pozícióban, hogy meghatározza: milyen is lehet az „optimális” információs politika a gyakorlatban egy adott időszakban, illetve egy adott szituációban? Az idézett forrásokban nem sikerült konszenzust elérni abban, hogy mit is lehet ésszerűen elvárni a hadsereg PR részlegétől háborús cselekmények, illetve egy katonai akció idején. Az információs politika formálásában érthetően óvatos volt a vezérkar.

A médiatanulmányoknak – ismereteim szerint – a közelmúltig nem si-

került megfelelő, kielégítő választ találnia az alábbi kérdésekre: ki állíthatja magáról azt, hogy felhatalmazással, illetve elegendő felelősséggel bír a tekintetben, hogy meghatározza, mit szeretne látni a közönség? Kielégítené-e a médiát, ha engedélyt kapna, hogy a tényleges, valóságos helyszíneken élőben közvetítse, amint egy tank lövéseket ad le? A nézők igényeire való hivatkozással kapcsolatban felmerül, vajon valóban kielégíti-e a nézők hír és információs igényeit, ha egy élőben közvetített robbanást vagy lövedéktől eltalált, összeroncslódott katonákat, netán összezsúkló sebesülteket láttatnak vele? Többet lehet-e megtudni a harcok borzalmairól ily módon? Ezekre a dilemmákra korántsem lehet egyszerűen válaszolni. Alapvető annak meghatározása, hogy milyen típusú, jellegű katonai akciót lehet mediatisálni, a média képi-nyelvi logikájára lefordítani. A száloptikás technika lélegzetelállító fejlődése ellenére továbbra is túlságosan kockázatos vállalkozás egészen a célba érésig (a robbanásig) nyomon követni egy rakétát vagy manőverező robotrepülőgépet.

Megítélésem szerint a háborús közvetítés etikája per definitionem különbözik bármilyen más politikai, társadalmi vagy gazdasági esemény vagy cselekmény közvetítésétől. Mindezzel együtt úgy gondolom, hogy a jelentés mögötti új tartalommal összhangban mindenképpen szükség van egy új, a haditudósító megjelölést felváltó kifejezés kialakítására. Az új szóhasználatnak tükröznie kellene azt, milyen alá- illetve mellérendelt viszony-

ban áll az illető a szerkesztőségben dolgozó szerkesztővel, illetve műsorvezetővel.

Összegzőképpen elmondható, hogy a média-tanulmányok írói elmulasztottak rávilágítani számos körülményre, így az *esetlegességre* – különös tekintettel a hadsereg PR részlege által készített videokazetták időpontjával, helyszínével stb. kapcsolatban. Hiányoznak az utalások a „virtuális valóság” fogalom-együttesre; egyedül Habermas alkalmazza a megrendezett valóság kifejezést. Megválaszolásra vár még az is, vajon kívánatos-e, hogy a

55
K É K

média-tanulmányok szerzői és a gyakorlati munkát végző, meghatározó befolyással bíró, dominánsan véleményformáló médiaemberek („újságírók”) véleménye okvetlenül egybeesnek? Végül: kinek a véleményét lehet, szabad, érdemes autentikusnak elfogadni?

Meg kell jegyezni, hogy az örökös hivatkozási alapul szolgáló vietnámi háború, vagyis pontosabban, a közvetlen amerikai beavatkozás időszakának tíz éve (1963-1973) alatt a médiának és a hadseregnek is volt ideje arra, hogy valamelyest egymáshoz csiszolódjon, illetve a kihívásoknak megfelelő együttműködést alakítson ki. Az öbölbeli válság gyors elmélyüléséről a terület mediaspecialistái már a döntés-

sel egyidőben értesülhettek. A csapatok Öbölbeli felfejlődése és a koncentrált támadás időkerete sokkal feszebb volt, mint a lassan és fokozatosan eszkalálódó vietnami katonai részvétel.

Könnyen elképzelhető, hogy a Második Öböl Háború, illetve a közel egymillió hadban álló katona felsorakoztatása, vagyis egy magas intenzitású és gyors lefolyású harci cselekmény, „háború” inkább a kivétel lesz az elkövetkező évtizedek fegyveres szembenállásai sorában. A jövőben várhatóan az alacsony intenzitású, kisebb

56
K É K

tűzerőt felvonultató, de a civil lakosságra nézve sokkal nagyobb szenvedést és nélkülözést jelentő évekig tartó polgárháborús konfliktusok lesznek gyakoribbak vagy általánosabbak.

A vizsgált időszakban még mindenképpen monopóliumhelyzetben levő MTV gondosan átvette a beszámolókat és a meghatározó, lényeges híreket. Az idő múlásával az amerikai mellett más hírforrásokat is igénybe vettek. Bár a Szaddam Husszeinnel és rendszerével szembeni ellenérzések érezhetően fokozatosan erősödtek, az iraki lakosság melletti szolidaritás és együttérzés is megfigyelhető volt, amint január közepétől fokozatosan érkeztek jelentések a civil lakosság szenvedéséről, polgári célpontok pusztulásáról. Még megha-

MULTIKULTURALIZMUS

tározóbb volt a felháborodás a főként Izrael és kisebb részben Szaud-Arábia polgári lakosságával szemben alkalmazott indokolatlan és igazolhatatlan szenvedést okozó iraki Scud rakéták bevetése.

A híryanagok, tudósítások üzenete az volt, hogy Magyarország és valamennyi lakójának érdeke a háború mielőbbi befejezése. Ezért szükséges és elkerülhetetlen, hogy az ország egyértelműen és végleg felsorakozzon a szövetségesek erőfeszítései mellé (ld. a magyar orvoscsoport szerepének kidomborítása). Magyarország modernkori történelmében első alkalommal lehattunk tanúinak, hogy egy döntő fontosságú eseményről szinte folyamatos közvetítést kaphatunk – még hozzá a nyugati szempontoknak és értékeknek megfelelően. Ezzel egyidejűleg a szovjet diplomácia erőfeszítéseit nem láttatták hitelt érdemlőnek és őszintének.

A bennfentesek véleménye természetesen eltért egymástól annak megítélésében, hogy a gyakorlatban hogyan is működött a média.

1. Történelmi előzmények

A Nemzetközi Kapcsolatok klaszikus elmélete szerint az elrettenés és a biztosítékkadás egyaránt nehéznek, ha nem lehetetlennek tűnt az iraki inváziót megelőzően; emellett a Bush kormányzat csupán tárgya és passzív eseménykövető (beletörődő) szereplője volt a háborút megelőző eseményeknek. Ugyanakkor az összeesküvéselmélet magyarázatul szolgál arra, hogy Kuvait miért is merészkedett szembehelyezkedni a harcias és fenyegető Irakkal, és Szaddam miért kockáztatta meg Kuvait lerohanását: az USA támogatásának előzetes biztosítása nélkül valószínűtlen, hogy Kuvait provokálni mert volna Irakot a tárgyalásos rendezés lehetőségét elutasítva. Kuvait lerohanása feltartóztathatatlan volt, hiszen nem volt hajlandó jelentős engedményekre az olaj árának megállapításában és egyebekben. Egyben visszafordíthatatlan volt, mert a régióban nem volt olyan katonai erő, amely elrettenhette vagy visszakozársra tudta volna készíteni Irakot. Tarik Aziz külügyminiszter szerint az elkeseredett és csalódott Irak először a kényszerítés eszközeit, majd erőt alkalmazott, amikor kimerültek az érdekérvényesítő diplomácia eszközei, és az invázió kivül már nem látott más lehetőséget érdekei érvényesítésére.

Amíg a háború folyt, a média kihasználta a „másodperc-aktualitást”, majd a harcok megszűntével szinte azonnal új témákat keresett.

Talán így van rendelve: a második Öbölháború betöltötte hivatást, mehet az irattárba a dokumentálandó történelmi események közé.

A biztonságpolitikai szakértő, Gross Stein szerint Irak megkérdőjelezhetetlen katonai potenciállal bírt az expanzionizmus megvalósításához az Öböl térségében. Felhívja a figyelmet arra, hogy a 80-as években elsősorban az Öböl-térség szunnita kormányai szemében Irak volt az első számú vévonal az Iránból vezérelt síita forradalommal szemben. Szaddam ismétlődő fenyegetései az Öböl-menti államokkal szemben 1990 elejétől összhangban voltak azzal az érveléssel, hogy a kínálkozó lehetőségekre vadászó agresszor eltökélt célja kiterjeszteni Irak fennhatóságát Kuvaitra, beteljesítve ezzel történelmi indokokra alapozott igényét valamint azt hogy biztosítsa az ellenőrzés jogát az olajtermelő Öböl-térségre, és azt, hogy döntő legyen szerepe az olaj árának meghatározásában és kitermelésében – legalábbis az évtized végéig. Ennek megfelelően az inváziót csak abban az esetben lehetett elkerülni, ha az USA az erő alkalmazásával elrettentette volna Bagdadot, vagy ha Kuvait, kiengesztelte volna Irakot.¹ Gross Stein leszögezi: miközben a válság valóban súlyosbodott 1990 júliusától, Washington Bagdad irányába adott jelzései aligha voltak egyértelműek.

A háttér és a történelmi keret megértéséhez hasznos lehet a Kuvait iraki megszállása előtti néhány nap eseménytörténete:

1990. július 19-én Richard Cheney amerikai védelmi miniszter megerősítette, hogy az iraki-iráni háború idején Kuvait védelme érdekében tett amerikai kötelezettségvállalás továbbra is érvényben van, néhány órával később a Pentagon szóvivője, Pete

Williams helyesbített: a sajtó kissé szabadon értelmezve idézte Cheney védelmi miniszter kijelentését.

Július 21-én a CIA jelentésében a kuvaiti határ mentén végrehajtott iraki csapatmozgásokról tudósít.

Július 24-én Szaddam kiterjesztette fenyegetéseit más Öböl-államokra is. Williams kijelentette: „az USA szilárdan elkötelezett mindazon Öböl-menti barátja egyéni és kollektív önvédelme érdekében, amelyekkel elmélyült és régóta meglévő kapcsolatok kötik össze.” Arra a kérdésre, hogy kész lenne-e az USA támogatást nyújtani Kuvaitnak, ha támadás érné, a szóvivő nem kívánt válaszolni. Ugyanezen a napon April Glaspie, az USA bagdadi nagykövete figyelmeztette az iraki vezetést, hogy Washington „eltökélt szándéka az öbölbeli olaj szabad mozgásának biztosítása, valamint az, hogy támogassa az Öböl-államok szuverenitását és integritását”.²

Július 25-én Szaddam Husszein soron kívül bekérte Glaspie nagykövetasszonyt. A találkozót követően Szaddam kijelentéseinek feltételeessége ellenére a nagykövetasszony meggyőződéssel állította, hogy Szaddamnak nincsenek háborús szándékai.

Glaspie tanácsára **július 28-án** Bush azt táviratozta Szaddamnak, hogy „megítélésünk szerint a nézetkülönbség legjobban békés eszközökkel és nem katonai erő vagy konfliktus révén oldhatóak meg”. Nem történt utalás arra, hogy Irak ekkorra már több mint százézer csapatösszevonást hajtott végre a kuvaiti határnál.³ Hangsúlyozandó, hogy az USA kuvaiti nagykö-

vete Nathan Howell már július közepére igen valószínűnek minősítette Kuvait lerohanását.

A nemzetközi kapcsolatokban megszokott gondolkodásmód alapján Gross Stein felteszi azt az elgondolkozató kérdést, hogy amennyiben az USA komolyan kísérletet tett volna arra, hogy elrettentse Irakot Kuwait lerohanásától, megelőzhető lett volna-e a támadás.⁴ Igen, de ebből korántsem következik, hogy egy több százézer haderő és szuperfegyverzet, valamint világméretű politikai és anyagi támo-

gató híján a küszöbönálló fenyegetést nem csupán hetekkel sikerült volna-e elhalasztani, hogy azután nagy valószínűséggel mégis bekövetkezzék.

A másik rejtély, hogy miért vallott kudarcot az engedmények kikényszerítése. Gross Stein érvelése alapján a két kudarc egymással összefügg. A szerző három különböző magyarázatot ad, amelyek mindegyike hozzásegíthet megértéséhez:

1. AZ USA „mulasztást követett el”, amennyiben Kuvait lerohanását megelőzően nem alkalmazott kellően elrettentő politikát.

2. Szaddam szisztematikusan elszámitotta magát a rendelkezésére álló lehetőségeket és eszközöket, valamint az

USA eltökéltségét illetően, még azt követően is, hogy 1990 őszén az USA és szövetségesei jelentős katonai erőket vonultattak fel Szaud- Arábiában.

3. Szaddam Husszeint egyszerűen nem lehetett elrettenteni. 1989-as stratégiai helyzetértékelése szerint az USA eltökélte, hogy szabotázsakciókkal és gazdasági szankciókkal aláássa a Baath-párt rendszerét – ezt a nézetet súlyolta az iraki vezetésbe.⁵

Gross úgy érzekelte: Szaddam stratégiai elképzeléseinek, motivációinak és szándékainak kiindulópontja az volt

MULTIKULTURALIZMUS

nyekről. Úgy látszik, a válságmegelőző mechanizmusok – feltéve, ha működtek őket – nem bizonyultak adekvátnak a kihívással szemben.

1990. július 19-én a hírszerző szolgálatok igazolták a feltevéseket, miszerint 31, 000 főnyi katonai erőt vontak össze a kuvaiti határtól számított 15-35 km-es sávban. A katonák nagy része a legjobban kiképzett és felszerelt Hammurabi hadosztályból állt. Ez a katonai erő természetesen nemcsak Kuvaitot lett volna képes lerohanni, hanem Szaud- Arábia északkeleti részét is. Meghökentő módon a következő jelentésekben a katonák száma már megközelítette a 100,000-t.⁷

Nehezen fogadható el, hogy az iraki csapatmozgósítás ennyire hamar és meglepetésszerűen érte az amerikai döntéshozókat – hiszen a kémműholdak és egy szakmailag felkészült hírszerző hálózattal kiegészített felderítő szolgálat nem csupán napokkal, hanem hetekkel az események bekövetkezése előtt ontja a kiértékelendő adatokat. Ennek alapján vagy nem működött jól a gépezet, vagy a legfelsőbb szintű politikai- és katonai döntéshozók nem tulajdonítottak fontosságot a katonai felderítés jelentéseinek.

A CIA és a katonai felderítés, a DIA információi alapján már többször megerősítettek, Szaddam arra törekszik, hogy kiterjessze uralmát az Öböl más államaira. Az ő adatelemzésük szerint az iraki haderő aligha lett volna képes arra, hogy elérje a célt, hiszen a hadigépezet még túlságosan magán viselte a közel évtizedes állóháború gyötrelmeit és anyagi megpróbáltatá-

sait. Powell vezérkari főnök megfogalmazása szerint egy ezred jól kiképzett katonai rendőr is elfoglalhatta volna Kuvaitot.

Általában az volt a kiindulópont, hogy Szaddam a felvonultatott katonai erőt csak mint tárgyalásokhoz szükséges adut kívánta felhasználni az olajárát meghatározni hivatott egyezkedéseknél. Ezen túlmenően az amerikai katonai elemzők arra a következtetésre jutottak, hogy 1.) az iraki csapatok még nem rendelkeztek teljesen kiépített és működő kommunikációs hálózattal; 2.) az irakiak lőszertartalékai nem voltak megfelelőek; 3.) hiányoztak a logisztika egyéb elemei.⁸

Aligha megkerülhető kérdés, hogy az iraki támadás kezdetén milyen parancsot kaptak és hol voltak az iraki légierő korszerű F 15-ös, és F 16-os gépekből álló kötelékei, képzett pilótáikkal együtt.

Nehezen képzelhető el azonban, hogy bármely rendszer fenntartóinak, vezetőinek – legyen az egy tradicionális szemléletű uralkodócsalád -, érdekében állna, hogy merev tárgyalási pozíciójával, illetve a tárgyalások elutasításával, a védelem elhanyagolásával hagyná magát elfoglalni és kifosztani, még akkor is, ha szinte bizonyos lehetett abban, hogy az USA csupán az olaj szabad kereskedelméhez fűződő önös érkei miatt fog beavatkozni.

Július 31-re, tehát két nappal a támadás előtt derült csak ki, hogy Szaddám nem blöffölt – hiszen úgy sikerült felfejleszteni, felvonultatni, egy 100, 000-es harci készütségbe helyezett hadsereget, hogy az pár nap alatt támadásra készen állt.⁹

58
K É K

az Egyesült Államokat illetően, hogy engesztelhetetlen ellenség, ezért mind az elrettentés, mind a biztosítéknyújtás mérhetetlenül bonyolultnak, sőt lehetetlennek bizonyult.⁶ Ennek következményeként az IR-vezetés elmulasztotta kidolgozni azt a magyarázatot, esetlegesen néhány multinacionális konglomerátumnak érdekében állhattott az, hogy egy előre meghatározott keretek között induló, megtervezett háborút kezdeményez annak érdekében, hogy biztosítsa az olaj szabad áramlását, és hogy elejét vegye Szaddam rendszere hegemon és expanzionista ambícióinak.

A nemzetközi kapcsolatok irodalmában viszonylag kevés szó esik az 1990. július 19-31. közötti esemé-

Woodward konklúziója szerint ekkorra már az amerikai szárazföldi erők fejvesztett kapkodással betetésre vezényelt alakulatai sem segíthettek volna, illetve a flotta és a légierő sem lett volna képes olyan csapásmérő katonai erőt felvonultatni, amely hiteles, elretentő erőként szolgálhatott volna.

Az olaj-motiváció

A nemzetközi kapcsolatok (IR) fel fogásai közül a legmarkánsabb azt sugallja, Kuvait lerohanása és a Sivatagi Vihar Hadművelet mögött is az olaj állt – vagyis a leőhelyek kiaknázása és a zökkenőmentes olajkereskedelem biztosítása.

Hangsúlyozom, mivel Irak legfontosabb keményvaluta-forrása a kőolaj exportja, Kuvait lerohanását megelőzően az iraki gazdaságot jelentősen megterhelte az olajnak a korábbiakhoz képest igen alacsony világpiaci ára, és a bevételkiesés, valamint az államadósság visszafizetési kötelezettsége.

Az iraki-iráni háborút lezáró tűzszünet napján (1988-ban) Kuvait az érvényben levő OPEC megállapodás ellenére jelentősen megnövelte az olajkitermelés mértékét, emellett fokozta a Rumallah térségi olajmezők kiaknázását is. Irak – saját állítása szerint – évi 1 millió dolláros bevételtől esett el az olaj hordónkénti árának 1 dolláros csökkentése miatt, miközben Szaddam Husszein nyomás alá került az adósságszolgálat teljesítését sürgető Kuvait és más Öböl-menti olajállam részéről. Kuvait lépései is hozzájárultak ahhoz, hogy számottevően visszaesett az olaj ára (1990 januárja és júniusa között 20,5 \$-ról 13,0 \$-ra csökkent) – így

ezek az 1990-1991-es Öböl-krízishez vezető visszszámítás kezdetét jelentik.

Kuvait lerohanását követően Tarik Aziz iraki külügyminiszter – akinek a történekről vallott véleménye természetesen élesen ellentmond a médiakutatóknak – azt állította, hogy Iraknak nem állt szándékában Kuvait megszállása. A csapatösszevonás azt a célt szolgálta, hogy engedményeket csikarjon ki Kuvaitból a tárgyalóasztalnál. Ebből az érvelésből kiindulva elfogadhatónak tűnik az, hogy Kuvait lerohanása tulajdonképpen csak egy éhezés, nélkülözés kiváltotta háború volt.¹⁰

Aziz hangsúlyozta, hogy a „frusztrált és elkeseredett” Irak először megpróbálkozott akarataának érvényesítésével, és „csak akkor folyamodott az erő alkalmazásához”, amikor a diplomáciai kényszerítés kudarcot vallott és nem látott más eszközt alapvető szükségletei biztosításához.¹¹

Napokkal Kuvait lerohanása előtt Szaddam kérésére Tarik Aziz memorandumot intézett Kuvaithoz, követelve:

1. 2,4 Md USD ellentételezést cserébe azért az olajmennyiségért, amelyet Szaddam állítása szerint Kuvait a két ország közötti vita tárgyát képező Rumallah olajkútjaiból termelt ki.

2. 12 Md USD-t kárpótlásként a Kuvait túltermelése miatt kialakult alacsony világpiaci áért.

3. A 10 Md dollárt kitevő, Kuvait által Bagdadnak az iraki-iráni háború idején nyújtott hitel „elengedését”.

4. Emellett a stratégiai fontosságú Bubiyan sziget átengedését Irak szá-

mára, amely az egyetlen tengeri kikötőjéhez, Umm Qasr-hoz való kijutást, hozzáférést biztosította.¹²

Nyilvánvalóan nem lehetett valamennyi követelést teljesíteni. Kuvait vezetése úgy mérte fel a helyzetet, hogy nem szükséges tárgyalásokba bocsátkoznia.

Lehetséges ugyanakkor, hogy a tárgyalások létjogosultságát el lehetett volna fogadni. Salinger felteszi a kérdést, Kuvait vajon nem azért utasította-e vissza a tárgyalások megkezdését, mert bízott az USA támogatásában.

1989 novemberében úgy határozott, hogy próbára teszi Szaddámot: túltermelés révén lenyomja az olaj árát, olajat szivattyúzza a két ország által vitatott határ-menti olajmezőkről és visszautasítja a Bubiyan szigetek átengedése vonatkozó követelést. E politika indította el az iraki támadást ami, Kuvait vereségéhez és az ország javainak pusztulásához vezetett. Más kérdés, hogy miért nézte ezt el Szaddám hónapokon keresztül. Az amerikai beavatkozást kritizálók, valamint a média közvetítési módjával elégedetlenek felvetik a kérdést: vajon az Egyesült Államok szándékosan hitette-e el Irakkal, hogy Washingtonnak nem volt érdemi ellenvetése Kuvait megszállásával kapcsolatban?

Kellner szerint az összeesküvés „elmélet” kulcsot ad ahhoz, hogy érthetővé váljék, miért szegült szembe Kuvait a rendkívül harcias és veszélyes iraki rendszerrel és hogy miért kockáztatta meg Irak azt, hogy lerohanja Kuvaitot: „az USA Kuvait támogatására vonatkozó ígérete nélkül aligha lett volna elképzelhető, hogy Kuvait provokálja Irakot és visszautasítsa a – Kellner szerint – elfogadható tárgyalási alapokon történő egyeztetést”.¹⁵ Kellner tévedett, hiszen a súlyos dollár-milliárdokra rúgó iraki követelések még egy

lennek tüntette fel a későbbi konfliktus, összecsapás igazolhatósága érdekében. Toth nem igazán megalapozottan állította a konfrontáció létjogosultságát, valamint megpróbálta értelmezni, miért volt Bush viselkedése annyira elutasító és hajlíthatatlan a tárgyalásokkal, biztosítékok felvontatásával szemben. Toth ehhez még hozzáteszi, hogy a média szerepét az amerikaiak „háborús” mozgósításában csak csekély bíralat érte.¹⁶

Husszein – Szörnyeteg vagy egyszerűen a bennünk levő visszatükröződés?

Toth, aki egyforma hévvel ellenezte Kuvait Irak általi megszállását és az Egyesült Államok irányította katonai beavatkozást azt az alapvető kérdést tette fel, hogy Szaddam Husszein szörnyeteg volt-e, avagy pusztán bennünk levő reflexió, visszatükröződés? Megállapításai szerint Szaddam Husszein – nem volt sem jobb, sem rosszabb, mint a közel-keleti arab országfők többsége.¹⁷

Másfelől, Szaddam hitlerilizálásával kapcsolatban Toth nem egészen megalapozottan arra a következtetésre jut, hogy Husszein nem rendelkezett megfelelő katonai és szállítóeszközökkel ahhoz, hogy lerohanja az egész Arab-félszigetet. Ezt az állítást Woodward kutatásai tételesen cáfolják. Amikor Toth arra a következtetésre jut, hogy az iraki gazdaság korántsem volt annyira siralmas állapotban, mint mondjuk a weimari Németország, akkor

megfelelkezik mindazon következményekről, amelyeket az Iránnal folytatott közel évtizedes gyötrelmes háború jelentett. Nem fogadható el az agondolkozást túlságosan leszűkítő-magyarázat, miszerint a gazdaság időleges megtorpanásának oka: Kuvaitnak az olajárral történő manipulációja.¹⁸ Toth teljesen differenciálatlan megállapítása szerint „a média” azért feketítette be és alacsonyította le a Közel-Keletet, hogy felsorakoztathassa az amerikaiakat a patriotizmus és a sovinizmus zászlaja alá, és tovább erősítette a háború támogatottságát.¹⁹

Tanulságos összevetni a közelmúlt egymást követő amerikai kormányzatainak a ténylegesen nehezen áttekinthető közel-keleti térség viszonyait megváltoztatni akaró biztonsági doktrínák alapvetéseit. Anoushiravan Ehteshami, iráni kutató leírása szerint a Nixon doktrína lényegében két megbízható szövetségesét, Szaud-Arábiát és Iránt tekintette olyan szilárd pillérnek, amelyek önmagukat fenntartani képes regionális középhatalomként megakadályozták Moszkvát abban, hogy rátegye a kezét a kőolaj akadálytalan folyására. Ámde e feltételezés kudarcot vallott, amikor nem volt képes megelőzni vagy jelezni az iráni forradalmat 1979 elején. A Carter-doktrína kiindulópontja természetesen továbbra is az oroszok távoltartása volt; így az USA-nak csak akkor kellett volna közbeavatkozni, ha alapvető érdekei forognak kockán. A Bush-Reagan doktrína megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított annak, hogy az említett kulcsállamok belső stabilitása megmaradjon. Bár ez a doktrína rendelkezett olyan eszkö-

60
K É K

olyan kivételesen gazdag ország, mint Kuvait számára is igen komoly teher-tételt jelentettek volna.

Gunder Frank érvelésében arra mutat rá, hogy a Pentagon és jelentős iparvállalatok már korábban tervbe vettek egy közel-keleti, illetve Öbölmenti országoknak szánt tízmilliárd dolláros üzletet, amely fegyverrendszerek teljes körű korszerűsítését illetve kiszélesítését jelentette.¹⁴ Farrel Corcoran súlyos állítása úgy szól, hogy Bush elnök ügyesen kicselezte szinte az egész amerikai politikai establishmentet, beleértve korábbi védelmi minisztereket, akik elleneztek a háborút.¹⁵

Toth megfigyelése szerint Irak követeléseit a média teljességgel ésszerűt-

zökkel, melyek katonailag lehetővé tették volna a visszacsapást, azonban a fenyegetést Irán vagy/és Moszkva felől várták, nem tudták Irakot elretenteni Kuvait lerohanásától. A Clinton doktrína törekvése egy kettős feltartóztatási stratégia alkalmazására irányul – Irakkal és Iránnal szemben is, anélkül, hogy határozott célkitűzést fogalmazott volna meg egy új világrend kialakítására, illetve fenntartására.²⁰

Gross Stein szerint Szaddam nagyon fontosnak tartotta a politikai tényezőket. Úgy gondolta, hogy azon arab rendszerek, amelyek az USA szövetségeseivé váltak, nem élik majd túl ennek politikai következményeit, azaz, hogy Washington oldalán háborúba léptek. Láta az USA körül létrejött koalíció szétterjedését.²¹ Másfelől önbeteljesítő jóslattá vált az a Szaddamot folyamatosan és mániákusan mozgó meggyőződés, hogy az USA célja az ő elpusztítása. Gross Stein szerint Kuvait lerohanása „valószínűleg megállíthatatlan” volt, hiszen Kuvait nem volt hajlandó engedményeket tenni elsősorban az olajárakat tekintve, de amiatt is, hogy nem állt rendelkezésre megfelelő katonai erő, amely képes lehetett volna rávenni Bagdadot a visszavonulásra.²²

A fentiekhez hasonló következtetésre jutott Bob Woodward is, bár az ő kiindulópontja némileg eltérő volt. Bandar herceg elbeszélését alapul véve Woodward úgy találta, hogy Szaddam megítélése alapján az iraki polgárok már nagyon eltespedtek az évtizedes és véres Iránnal vívott háború óta eltelt 2 évben. Emiatt szükségessé vált, hogy felkavarják az emberek érzéseit azzal,

hogy pusztító, szóbeli fenyegetést intéznek Izrael ellen. Szaddám július előtt nem számolt Izrael elleni katonai támadással, sőt igyekezett elhárítani egy esetleges légitámadást.²³

A média partnerré válik

MacArthur érzékletesen szemléltet egy valószínűleg kevésbé ismert epizódot, amely a tv-közvetítések és média szerepének felvázolásához fontos előtörténet. Néhány nappal Kuvait lerohanása előtt a négy nagy amerikai tv-hálózat washingtoni irodájának vezetői felkeresték virginiai rezidenciáján ökirályi felsége Bandar herceget, Szaud-Arábia washingtoni nagykövétét. Ezt megelőzően nagy valószínűséggel még nem sejtették, hogy a hivatalos Washington milyen nagyra értékeli Rijad igen szigorú médiapolitikáját. Hamarosan egyértelművé vált azonban, hogy az USA védelmi minisztériuma szaudi szövetségeseivel sokkal több közös értéket képvisel, mint azt korábban bárki feltételezte volna.²⁴

Kellner szerint a Bandar otthonában megrendezett találkozó *előkészítette a terepet az amerikai kormányzat részéről a médiára mért kolosszális vereséghez*. Kellner szigorú ítélete alapján a kormány PR stratégiája éles ellentétben állt a kormány természetes vállalásával (kötelességével), hogy tiszteletben tartja a sajtószabadságra vonatkozó első alkotmánykiegészítésben foglaltakat. A találkozó a kormány számára nemcsak ragyogó

stratégiai siker volt, hanem az addig-nál is ádázabb versengést indított a tv-társaságok között, mindegyiküket arra szorította, hogy még kielezettebb versenyt folytassanak a hírek, illetve az információhoz való helyszíni „hozzáférés” érdekében. MacArthur kutatási eredményei szerint kormányzati körökben az amerikai erők Szaud-Arábiába küldésének bejelentésekor, azaz 1990. augusztus első hetében többen azt fontolgatták, egyáltalán nem járulnak hozzá, hogy a média érdemi formában közvetítse a háborút, viszont

61
K É K

eltökélték, szorosan igazgatják „menedzselik” a megengedettnek ítélt közvetítési formát.²⁵

MacArthur a fent vázolt bonyolult alaphelyzetet a következőképpen összegzi: 1990 augusztusában a média képviselői és a Pentagon illetékesei közötti egyezkedés tárgyát korántsem az alkotmány szólásszabadságról rendelkező alapelveinek megvalósítása, hanem a médiatársaságok munkatársainak részére kiállítandó vízumok érvényességének ideje képezte.²⁶ Ami fontos, de ha valóban csak erről vitatkoztak, akkor gyanús, hiszen a korábbi hírzárattal kódosított katonai akciók – Grenada, Bejrút, Panama után – rögtön azzal a felvetéssel kellett volna kezdeni, hogy mi lesz a hozzáféréssel.

Értelemszerűen számos nézet van azzal kapcsolatban, mennyire volt előre megrendezett a média-közvetítés. Három markáns, sok tekintetben el- lentmondásos megközelítés különíthe- tő el: Kellneré, Tothé és Tayloré.

1) Kellner álláspontja szerint nem tudunk egyetlen, elkülöníthető okot sem felhozni arra, hogy miért igyeke- zett az US megvalósítani a katonai op- ciót. Sokkal inkább politikai, gazda- sági és katonai megfontolások komplex hálójáról van szó. Kellner felhívja a fi-

gató közönséget, a Kongresszust a pénzügyi piacokat, hogy kísérletet te- gyenek a háború gyors befejezésére oly módon, hogy azt az érzést keltik: az egésznek már vége is.²⁸

2.) Toth és mások úgy érvelnek, a gyűlölet és a gonosz új típusú jelképe- inek létrehozása egybeesett a szovjet típusú kommunizmus összeomlásával. A kormányzati tisztviselők pedig egy jelentős, világméretű összecsapásként jelenítették meg Kuvait lerohanását. Szaddam Huszeint egy kiterjedtebb összecsapás bevezetéseként az amerikai média és a kormányzat demonizálta és gazembernek állította be.²⁹ Toth azt valószínűsíti, hogy az USA arra hasz- nálta Kuvait Irak általi megszállását, hogy biztosítsa és mozgásba hozza a tömegtámogatást, valamint hogy helyreállítsa az amerikai dominanciát. Ezzel egyidejűleg az USA azzal igazol- ta felháborodását, hogy áthárította a háború kitörésének felelősségét a kli- ensből ellenfélle változott Irakra. A kormányzat teljesen tiszta lelkiismer- ttel tudta nyilvánosan befeketíteni Irakot, bármiféle diplomáciai nyitás lehetőségét kapitulációként elutasítani, és kiterjeszteni az amerikai háborús készülődést.³⁰

3.) Ellentétben a fent idézett kriti- kusabb megközelítéssel, Taylornak az újságírókkal szemben túlságosan le- ereszkedő álláspontja jóval több meg- értést tanúsít a kormánnyal és a hadsereggel szemben: Szerinte „a há- ború túlságosan komoly üzem ahhoz, hogy az újságírókra lehessen hagyni”.

Érvelése alapján a hordozható parabo- laantennák és mobiltelefonok korában gyakorlatilag egyetlen újságíró számá- ra is lehetővé válik, hogy közvetítse a megfigyeléseit szinte bárholnan, a vi- lág bármely pontjáról, és nem kell a hadseregbe vagy egyéb hivatalos kom- munikációs csatornára hagyatkozni ahhoz, hogy a „haza” szerkesztőségi szobákba küldje a jelentéseket.

Megítélésem szerint ez utóbbi ma- gyarázat nem fogadható el, hiszen ép- pen az információhoz való hozzáférés behatárolása volt az, amely propagan- disztikusan előre meghatározta a kere- teit a 'spot'-oknak, már feltéve persze azt, hogy valóban létezik, illetve léte- zett az a bizonyos spot és nem csupán virtuális helyszínt jelenített meg a ka- tonai videofelvétel. Ugyanis, ha az új- ságíró nem kap vízumot és nem ren- delkezik információval arról, hogy hol lesz, illetve volt akció, és nem engedik meg neki, hogy az események helyszí- nére utazzon, akkor nem jelent segítsé- get a szatóptikás technika.

A hadsereg számára annál is in- kább lényeges volt, hogy előre megha- tározott részletes tervvel vágjon neki a feladatnak, hogy ellenőrizze és befo- lyásolja azt, amit a laikus médiaembe- rek per definitionem nem érthettek. Aligha nehéz észrevenni Taylor vi- szolygását és teljes lekicsinylését, vala- mint paternalisztikus leereszkedését a médiával szemben.

gyelmet arra, hogy George Bush – az olajember és a CIA egykori igazgatója volt az USA első olyan elnöke, aki ma- ga is tagja volt a legfelsőbb gazdasági kormánynak.²⁷ Bár Kellner némileg visszavesz a kíméletlen, meg nem al- kuvó szigorúságából és elismeri, hogy válsághelyzetben általában nem áll rendelkezésre elegendő idő arra, hogy ellenőrizni lehessen a jelentések való- diságát és egy meglehetősen kompeti- tív hírületben a társaságok az adásba tesznek szinte bármilyen, a tudósítók- tól beérkező híreket.

Az inváziót követő egyértelmű ál- lásfoglalás Kuvait jogainak védelmé- ben irányulhatott arra is, hogy eufóri- kus hangulatot indukáljanak azért, hogy megnyugtassák az aggodalmas-

2. A Háború, mint a propaganda kiteljesedése

A kérdés, melyre ebben a fejezetben igyekeztem lehetséges válaszokat adni az, hogy vajon kialakult-e a propaganda céljainak „ösztönös” követése a média részéről az Öböl Háború tv-közvetítése során? A válasz gyakorlatilag igenlő. A propaganda új eszközeivel még hatékonyabbá vált a pozitív visszacsatolás, a döntésekkel való egyetértés „előállítás”. A propaganda kifejezés alatt elsősorban azon szisztematikus kísérlet értem, amely megpróbál olyan választ elérni, amely a célközönségnek, a hírfogyasztóknak továbbítja, a „propagandista” szándékát. Egyes szerzők felhívták a figyelmet az amerikai társadalom fokozódó militarizálódására, valamint a mesterségesen gerjesztett háború kultuszának aggasztó jelenségére.

Túlzásai mellett említésre méltónak tartom Chomsky észrevételét a modern kormányzati propagandára vonatkozóan: bár Woodrow Wilson 1916-ban a győzelem nélküli béke platformján választották meg, alig hat hónap eltelével egy rendkívül pacifista társadalmat hisztérikus háborúpárti tömegévé változtattak, amely makacsul mindent el akart pusztítani, ami német volt, háborúba indulni és megmenteni a világot.³¹

Az átütő és figyelemre méltó siker George Creel, az egykori hírlapszerkesztő, majd a Tájékoztatási Hivatal, az USA hivatalos propaganda és cenzúraügynökség vezetőjének érdeme volt. Chomsky non-konformista kiindulópontja szerint a célkitűzés az volt, hogy ellenőrzés alatt tartsák és

MULTIKULTURALIZMUS

irányítsák a diplomások és az intelligencia felső rétegének gondolkodásmódját.

Ezt követően a propaganda néhány markáns meghatározását szeretném felidézni: Jowett's O'Donnell definíciója a propagandáról a kommunikációs folyamat céljára koncentrál: a propaganda „szándékolt és szisztematikus kísérlet az érzékelés alakítására, a gondolkodás manipulálására a viselkedési forma irányítására a propagandista által megkívánt reakció kialakítása, elérése érdekében”.³²

Utóbbi meghatározás szerint a rábeszélés szó (mező) jelentése: egy tranzaktív kísérlet, melynek célja, hogy eleget tegyen mind a rábeszélő, mind a meggyőzendő igényeinek. Kellner meghatározása a propagandáról a következő: *rábeszélő diskurzus, amely emberek felé irányuló gondolatokat, képeket, érveket, retorikát és időnként tév-információt sőt hazugságokat mozgósít annak érdekében, hogy rávegye őket arra: értsenek egyet meghatározott politikai döntésekkel és intézkedésekkel.* A propaganda általában ellenségeket gyárt, felmagasztalja és dicsőíti a saját vezetőket és azok politikáját, emellett együgyű, leegyszerűsített dichotóm látásmódot alakít ki, amely egyoldalú, korlátolt és torz.³³

Walter Lippmann véleménye szerint a propaganda új technikáival előállíthatóvá válik az állampolgárok beleegyezése, jóváhagyásuk kialakítása olyasmikkal, amelyeket korábban nem akartak.³⁴

Kanjirathinkal Schudson idézi, aki meggyőzően érvelt amellett, hogy a

média a demokratikus társadalmakban nem annyira a kényszerítő eszköz, mint inkább olyan csatamező, ahol a „média logikája” a valóság alternatív verzióival csap össze – különösen a status quo-ra leselkedő kihívások idején – és hozzáigazítja, adaptálja ezeket a realitás „józan eszébe”.³⁵

Kellner jellegzetesen provokatív és kérlelhetetlen megfogalmazása szerint a tv közvetlenül meghatározta, leképpezte a nézők háborúról alkotott felfogását. Eszerint a második Öbölháború elsősorban *média propaganda háború*

63
K É K

volt, amely nem kis részben egybevágott a kormányzat és a hadsereg által kívánatosnak tartott célkitűzésekkel.³⁶ E logika egybeesett a médiáéval, azzal, hogy lelkesen fogadta Bush döntését, azt, hogy nagy létszámú katonai erőt küld Szaud-Arábiába, az USA politikájának legfőbb mozgósítójává vált.³⁷

Kellner értelmezésében az iraki katonáknak tulajdonított, mindenkit elborzasztó, újszülöttekkel véghezvitt szörnyű gattettről szóló beszámoló klasszikus propagandakampány volt annak érdekében, hogy erősítse a Bush kormányzat politikáját. Kellner szerint ez komolyan ártott a politikai párbeszédnek.³⁸ Kellner arra a veszélyre is felhívta a figyelmet, hogy a háborús-kultusz egyidejűleg erősíti a

szexizmust és a militarizmust. Érvelésében a háború (kultusza) nemcsak lealacsonyítja a nőket, hanem az erőszak legitimalizálásával eldurvítja, elállatiasítja a kultúra egészét, ily módon hozzájárul az egész amerikai társadalom militarizálódásához.³⁹

Mowlana, úgy véli: a háború tulajdonképpen a vitás kérdésekről folytatandó dialógus elutasítása, s egyben figyelmeztet: a nemzetközi pénzvilág és kereskedelem, valamint a modern infrastruktúra és kommunikáció között szoros és bonyolult függőségre.⁴⁰

Mowlana hangsúlyozza, ellentétben a korábbi összecsapásokkal, mindaddig nem került sor a hagyományos összecsapásra a szárazföldön, amíg a propaganda és a kommunikációs stratégia nem győzedelmeskedett a honi és a nemzetközi fronton egyaránt.⁴¹

A hadsereg a tömegtájékoztató eszközök segítségével a támadást közvetlenül megelőző órákban tévinformációval bombázta az irakiakat.

Még a nem kifejezetten médiabarát Luostarinen is úgy vélte: az iraki csapatok által Kuvaitban véghezvitt rombolásról szóló tudósítás csak részben felelt meg a valóságnak, részben azonban eltúlzott volt; a megcélzott közeg inkább a politikai, mintsem a katonai szféra volt.⁴²

MULTIKULTURALIZMUS

Megfontolandó azonban, hogy tényleg annyira súlyosan sérti-e a médiaetikát, ha életbevágóan fontos nemzetbiztonsági érdek forog kockán és ennek érdekében némi szándékolt, előre megtervezett tév-információ kerül terítésre? Másfelől le kell szögezni, hogy a kezében levő félelmetes eszközzel a hadsereg PR-osztályának sem szabad visszaélnie. Az egyetlen „megoldás” az együttműködési kultúra és a bizalom légkörének kialakítása, fenntartása – közép és felső szinten egyaránt. Másfelől, megítélésem szerint alapvető kérdés, hogy a média szolgáljon-e, illetve szolgálhat-e „hazafias célokat”. Ez legalábbis kétséges.

A „Fácánvadászat”- érvelés

Chomsky tagadja, hogy indokolt háborúról beszélni a szó hagyományos értelmében. Azt kérdezi: „milyen háborúra gondoltak itt az urak?” Chomsky hangja a legkritikusabb azok közül, akik úgy vélik: a szövetséges koalíció légiharca valójában gondosan megtervezett, azonban gyatrán kivitelezett öldöklés volt. Érvelése szerint „bár valóban sor került fegyveres összecsapásokra, amelynek veszteségei több száz főre rúgnak, ez nem meríti ki a háború ismérveit”. Kétségtelen, hogy Irakot felelősség terheli a Kuvaitban elkövetett, a több ezer halálos áldozatot követelő valamint számtalan ember megkínzását eredményező szörnyű bűntettekért, azonban ez valójában nem minősíthető háborúnak, hanem sokkal inkább államilag végrehajtott terrorizmusnak.

Chomsky arra hívja fel a figyelmet, hogy a hadviselés igen komoly következményekkel járó döntés, ennek megfelelően a (közszolgálati) médiának mindenképpen az a feladata, hogy az állampolgárokkal megismertesse a mindenkit, illetve sokakat érintő „lényeket”, ’adatokat, fejleményeket’, fórumot biztosítson a valóban lényeges kérdésekről folyó vitáknak és eszmecserének. Chomsky szerint az elnök nem adott kellő magyarázatot arra, hogy miért szükséges a katonai beavatkozás. Irak 1991. január másodikán tett javaslatának elutasítását Bush elnök röviden avval indokolta, hogy: „Az agressziót nem lehet megjutalmazni. Nem lesz több tárgyalás. Az alapelvek nem lehetnek kompromisszum tárgyai”.⁴³ Ezzel nincs is semmi baj.

Chomsky vádjai szerint az iraki polgári lakosság annak a politikai célnak vált túszává, hogy Irakot egyben tartva egy Szaddam nélküli rendszert segítsenek hatalomra (ez állítólag mára éppen megfordult).⁴⁴ Amint Chomsky összefoglalja: az újságírásnak még a legminimálisabb standardjait is figyelembe véve, megkérdőjelezhető, hogy a Bush kormányzat képes lett volna arra, hogy ellentmondást nem tűrve végigvigye tervét, hogy a békés eszközökkel megvalósítandó opciót aláássa és az erő uralmát biztosítsa.⁴⁵

3. A militarizált média verzió

A Sivatagi Vihar hadműveletet csúcstechnológia alkalmazásával vívott háborúként ünnepelték. Pavlik és Rachlin nem volt szűkmarkú a jelzőkkel annak érdekében, hogy megjelentsék az Öböl-háborúra vonatkozó

MULTIKULTURALIZMUS

élményeiket: E-mail, számítógép-hálózat illetve fax-háború. Az elektronikus műszerek, és készülékek átformálták a haditudósítás jellegét. A parabola-antennák a lap-topok és a digitális kommunikáció az első „real-time” (valós idejű) háborúvá tették.

A média megtévesztően azt a benyomást sugallta, hogy a Patriot rakéták a totális biztonságot jelentették. Visszatekintve a Patriot igazából inkább propaganda-, mintsem katonai fegyver volt. A második Öbölháború olyan hegemon tervek voltak, amelyeket a katonai erők hoztak létre a politikai konfliktus megoldása és annak érdekében, hogy kiterjessze Washington érdekeit egy „új világrendben”, ahol az USA a világ első számú szuperhatalma.

Az USA különösen eltökélt volt abban, hogy a háború politikai, diplomáciai és katonai irányításának zavartalanága érdekében információs politikája minden részletében biztosítva legyen. Ez pedig leegyszerűsített, könnyen megérthető, készen feldolgozható és a közönség számára sugárzott témákat feltételezett. A (katonai) videokazetták ismételt, egymás utáni sugárzásának célja a háborúról általánosan kialakított kép megváltoztatása volt: azt kellett bemutatni, hogy a technoháború tiszta, pontos sőt sebészi pontosságú. Ily módon a háború olyasvalamivé változott, amit élvezni, csodálni lehet, és ami felvillanyoz, felvidít. MacArthur leírása szerint soha korábban nem volt ennyire meghatározó a gondosan megtervezett elektronikus képesség. A Sivatagi Grafikon Háború volt az első igazi teljességgel video-logo háború.

Chomsky hangsúlyozza, hogy a „hadművelet” mögötti legjelentősebb és „legsürgetőbb” ösztönző az ún. Vietnam Szindróma komplexus meghaladása volt. A reagenita Norman Podhoretz a következőképp definiálta az ún. Vietnam Szindrómát: „beteges viszolygás a katonai erő alkalmazásától”. „Ha erőszakos társadalmat akarsz, amely erőt alkalmaz a világ bármely pontján annak érdekében, hogy elérje az elit által kitűzött belpolitikai célokat, akkor a harci erények kellő tiszteletére és megbecsülésére van szükség.”⁴⁶

Toth kiemeli, a tudósítók és vezető újságírók rögvest szakértőkké léptek elő, akiknek a véleménye és megnyilvánulásai hamarosan igen jelentékennyé váltak. Toth kíméletlenül bírálja a média szerinte kettős mércéjét: a Panamai beavatkozásnál az amerikai érdekeket védelembe vették, viszont amikor Szaddam Husszeint lerohanták Kuvaitot, akkor ő birodalomépítési szándékáról tesz tanúbizonyságot.⁴⁷

Kellner a hegemonia modell alkalmazását javasolja: azaz a média diskurzus vagy abba az irányba hat, hogy hegemoniát hozzon létre a társadalmon belül vagy a már létrejött hegemonia érdekében kifejtett álláspontokat jeleníti meg. Ellentétben az instrumentális modellel a hegemonia modell észleli és foglalkozik az uralkodó elit közötti küzdelmekkel. Emellett a társadalmat és a kultúrát ütköző mezőként mutatja be, és a különböző társadalmi csoportokat és mozgalmakat, mint a hegemoniáért küzdő aktorokat látatja.⁴⁸ Ezt a megállapítást alapul véve a második Öbölháború egy katonai

erő köré szervezett hegemon projekt volt annak érdekében, hogy politikai konfliktusokat oldjon meg, biztosítsa, kiterjessze az Egyesült Államok érdekeit egy „új világrendben”, ahol az Egyesült Államok a világ első számú szuperhatalma.

Taylor – bár megkérdőjelezhető módon – vitába száll Kellner hegemonia modelljével: „A modern kommunikációs technológia eszközei a Szaud-Arábiába és Irakba küldött nyugati újságírók kezében még inkább veszélyforrássá váltak. A hadsereg sze-

65
K É K

mében a csúcstechnológia azt jelentette, hogy az újságírók ezentúl olyan potenciállal rendelkeztek, amelynek segítségével azonnal képesek voltak információt és benyomásokat közvetíteni a világ bármely pontjáról, így módon minden korábbinál nagyobb felelősség hárult a terepen levő újságíróktól származó információk ellenőrzésére és igazolására. És persze felmerült a kérdés, hogy vajon felnőnek-e majd ezek a derek újságírók foglalkozásuk, munkájuk során jelentkező új technológiák által létrehozott elvárásokhoz, vagy pedig azok rabjává válnak?⁴⁹

Őrültképpen kétségkívül, és mégis van is benne rendszer. Akad más probléma is: a hadsereg PR-ja, a szaudi hatóságok és a fegyverfajták, a zord ég-

hajlat stb., ismert módon jó előre gondoskodott arról, ne legyen kószáló parabola-antennás forgatócsoport a folyamatban levő hadműveletek illetve repülőgép-anyahajók, tengeralattjárók vagy sivatagi harcálláspont közelében.

Toth meggyőződése szerint Kuvait megszállásának első napjától kezdve a napilapok, Tv csatornák és hetilapok a propaganda özönét és a hegemonia üzenetét ontották.⁵⁰

A korábbi időszak gyakorlatával való hirtelen szakítás nem volt precedens nélküli. Elegendő felidézni, ho-

bemutató és az előadásmód domináns hangnemévé vált.⁵⁵ Figyelemre méltó, hogy a média-komentátorok, bemondók gyakorlatilag egyöntetűen azt hirdették: a háborús beavatkozás egyedülálló esemény az amerikai történelemben. Ebben a tolmácsolásban a háborús közvetítés egyesítette a nemzetet, kiűzte Vietnam szellemét, sőt még büszkeséget és dicsőséget hozott: a média mítoszgyártói felélesztették Amerika eszkatologikus öntudatát és kezdetét vette az „Új Világrend”.

A média azt a hamis, meglepetésszerű látszatot sugallta, hogy a Patriotok a totális védelem pajzsai. Csak utólag vált valószínűsíthetővé, hogy a Patriot legalább annyira propagandafegyver is volt, mint amennyire katonai eszköz.⁵⁶

A „járulékos károkozás” kifejezést elkezdtek gyakrabban emlegetni a katonai zsargonban, azonban (a média részéről) nem fordítottak figyelmet annak kiderítésére, hogy ez mit is jelent.⁵⁷ A tiszta bombázás képei – úgy tűnik – tanúbizonyosággal szolgáltak a hadsereg azon állításához, hogy ezek révén elkerülhetők a polgári áldozatok és a csúcstechnológiával készült varázslókat hatalommal és szavahihetőséggel ruházta fel, így a valóságosság auráját biztosította bármilyen állításához.⁵⁸ Ezzel függött össze a katonai videók ismételt lejátszása.⁵⁹

A médiának átengedett videókön látható célpontok szigorúan kizárólagosan nyomasztó külsejű, többnyire katonai rendeltetésű épületek voltak.⁶⁰ A hadművelet fókuszában – amint azt Cheney több alkalommal elismételte – katonai célpontra mért csapások voltak, az amerikai veszteségek minimálisra

Kellner a második Öbölháborúban lényegében az USA katonai erejének kemény megnyilvánulását látja. Sarkos véleménye szerint a média főáramának közösségvállalása az amerikai kormány politikájával tovább fokozta a demokrácia válságát az Egyesült Államokban.⁵² Hangsúlyozza, a demokrácia alapfeltétele, hogy az állampolgárok kellően tájékozottak legyenek. A Bill of Right (Jognyilatkozat) garantálta a sajtó szabadságát, az állam, a kormányzat fennhatósága alóli mentességét, valamint, hogy képes legyen a bírálatot, kritikát megfogalmazni.⁵³

Érdekes módon Taylor arra a következtetésre jut, hogy a koalíció vezető hatalmaként az USA különösen szilárd elhatározása volt, hogy a háború politika, katonai és diplomáciai irányításához hasonlóan biztosítsa információs politikája minden részletének sikeres megvalósítását. Ez pedig nem más jelentett, mint egyszerű, könnyen emészthető, kellően feldolgozott és sugárzott témákat.⁵⁴

„Intelligens fegyverek”

Stebenne megkérdőjelezhető stílusban előadott kérelhetetlen érvelése szerint a modern technológia tökéletességével egyre kevésbé megalapozott a sajtószabadságról beszélni – legalábbis semmiképpen nem a hagyományos értelemben. Kellner úgy látja: a média nem tudott ellenállni annak a kísértésnek, hogy prédájává ne váljék a technoháború képeinek és ideológiájának, amely hadművelet nagyobb részben a

gyan fordult az USA és Irán között el-
lenségessé a viszony 1979 januárja
után. Ugyanakkor hangsúlyozandó,
hogy nem szükségképpen valamennyi
főáramhoz tartozó média támogatta
feltétel nélkül a Bush kormányzat po-
litikáját.

Amint Kellner leírja: az egyre aku-
tabbá váló válság során, majd az azt
követő háború idején a Bush kor-
mányzatnak úgy sikerült a hegemoni-
át kivívnia, hogy sikeresen győzte
meg a közönséget, a választópolgáro-
kat háborús politikájáról. Az ellenzéki,
ellentmondó véleményeket a média el-
hallgatta, oly módon is, hogy más, va-
lóban nagy horderejű kérdésekről
vitakozva a vélemények széles skáláját
vonultatta fel.⁵¹

szorítása érdekében – eközben mindent elkövettek azért, hogy ne okozzanak szenvedést vagy sérülést iraki vagy kuvaiti polgároknak.⁶¹ Ugyanakkor igen csak megkérdőjelezhetővé válnak azon állítások, hogy a katonai bevetések mindegyikét tökéletesen és teljes sikerrel valósították meg. Ha ezeket összevetjük annak a magas rangú Pentagon tisztviselőnek a nyilatkozatával, aki a Washington Post riporterének Barton Gellmannek elismerte: a hagyományos bombáknak csak mintegy 25%-a hullott a kívánt célpontra, és hogy összességében az amerikai bombák legalább 70%-a célt tévesztett.⁶²

MacArthur szerint az első teljességgel video-logo háborúban a gondosan megtervezett elektronikus képesség (imagery) korábban soha nem látott mértékben uralta a háborús közvetítést. A Sivatagi Grafikon Hadművelet képessége egybevágott a Pentagon azon törekvésével, hogy a halál és a pusztulás ne kerüljön fókuszba.⁶³ Ahogy a terület-bombázás okozta pusztítás mértéke, úgy a felbecsülhetetlen értéket képviselő kulturális örökség pusztulásának ténye illetve mértéke sem került említésre. Az a kérdés is felmerül, hogy vajon Szaddamnak valóban szándékában állt-e igénybe venni egész rendelkezésre álló hadigépezetét, fegyverzetkészletét annak érdekében, hogy a lehető legnagyobb kárt okozza a szövetségeseknek, hiszen a csúcstechnológiát képviselő harci gépeinek javarészét a jelentések szerint egyrészt a bombák által el nem érhető föld alatti hangárokból tárolta, másrészt korábbi őselensége – Irán – felségterületén kért részükre átmeneti tárolóhelyet. Ennek alapján úgy tűnhet, Szaddam gondolt

MULTIKULTURALIZMUS

a jövőre is, további lehetséges háborúkra, így célszerűbbnek mutatkozott e méregdrága fegyverzetek átmentése egy későbbi összecsapás idejére vagy éppen az elrettentésre.

A Gallup felmérései azt jelezték, hogy a háború elfogadottsága 48 óra leforgása alatt 34%-ról 55%-ra nőtt az amerikai polgárok körében. A lakosság bízott abban, hogy a Szövetségesek képesek lesznek gyors csapást mérni Irakra, jelentősebb veszteségek nélkül. A média tálalásában ugyanis a háború vonzóbb perspektíva volt, mint a szankciók betartatása.⁶⁴ Egy jelentés szerint Bush és Cheney is a képernyőn követték a CNN adását, sőt Cheney még állítólag azt is hozzátette, hogy „ez az eddigi legjobb tudósítás, ami a CNN képernyőjére került”.⁶⁵ Schiller adata szerint Bush a „sajtó nyitva tartotta szeméit és füleit a háború alatt” kijelentéssel dicsérte az amerikai sajtóközvetítést.

Nos, aligha férhet kétség ahhoz, hogy ha maga az elnök fogalmazza meg így a véleményét a sajtó eredményeiről, teljesítményéről, akkor a helyzet valóban alapvetően megváltozott a vietnami háború óta.

Michael Haller idézi Habermas-t, aki a háború elleni tiltakozásról a következőt állapítja meg: „Habár az ENSZ égisze alatt véghezvitt katonai akció szükséges volt, nem így a terület-bombázás egyes városokban, így a Baszrában okozott komoly károk, az iraki polgári áldozatok magas száma. Ebből kiindulva az Öböl-háborúban alkalmazott katonai stratégia megsértette az indokolt mérték alapelveinek

alkalmazását a nemzetközi jogban: a katonai cél, Kuvait felszabadítása nem áll megfelelő arányban az okozott pusztítás mértékével”.⁶⁶

4. Rövid cenzúratörténet

Fontosnak tartom, hogy fényt derítsünk az amerikai cenzúra-stratégia alakulására. A cenzúra, illetve az ezzel járó, ennek részét képező pool-rendszer korántsem a véletlen műve. A cen-

67
K É K

zúra leghatékonyabb módja nem a szavak, mondatok, bekezdések kihúzása, hanem az információhoz való hozzáférés megakadályozása, illetve megtiltása. David Stebenne úgy látja, a cenzúra egyáltalán nem új keletű. A kormányzatok azon törekvése, hogy háború idején korlátozzák a hírek áramlatását egyre meghatározóbbá vált az elmúlt évtizedek során. A probléma középpontjában két alapvető érték: a sajtószabadság és a nemzetbiztonság közötti nehezen áthidalható ellentét áll.

A Falklandi Háború (1981) tapasztalatai vélhetően arra ösztönözték a Pentagont, hogy új, keményebb médiastratégiát dolgozzon ki a háborús konfliktusok idejére. Emiatt a grenadai invázió idején (1983) a fotó-

sok például nem kaptak engedélyt arra, hogy felvételt készítsenek a katonai hadműveletekről. A panamai akció idején 1988-ban, a médiában gyakorlatilag nem volt képi nyoma, bizonyítéka a mintegy 2000 halottnak. Könnyen lehet tehát arra a következtetésre jutni, hogy a hadsereg meglehetősen bizalmatlan volt a médiával szemben és ennek megfelelően megszorításokra épülő stratégiát alakított ki, különösen a (háborús) válságok médiaközvetítését illetően.

A második Öbölháború idején a

katonai tájékoztatókban a médiának szinte kizárólagosan a hadsereg által előállított videó-anyagokra kellett építenie. A sajtócenzúrát négy alapelv figyelembevételével működtették: ezek a biztonság, gyorsaság, konzisztencia, valamint a haditudósítók számára nyújtandó segítség.

Hedrick Smith, a New York Times nagy tapasztalatú szerkesztője – David Stebenne-hez hasonlóan – azt emelte ki, hogy a leghatékonyabb cenzúra nem a szavak kitörlése, hanem a hírforráshoz való hozzáférés megakadályozása.⁶⁷

Roosevelt elnöksége idején először 1940. december 31.-től, vagyis pontosan a Pearl Harbour-i támadás előtt egy évvel kezdtek megszorításokat

MULTIKULTURALIZMUS

életbe léptetni. A második világháború idején az önként vállalt cenzúrát alkalmazták. A hadsereg és a flotta vezetői terveket készítettek a cenzúra alkalmazására, amelyekhez azonban csak rendkívüli esetekben nyúltak volna. A csendes-óceáni hadszíntéren a legtöbb tudósító (értelemszerűen) az Egyesült Államok hadihajóin volt kénytelen utazni, illetve az eseményeket követni, vagyis az adott körülmények miatt ez a helyzet nyilván sokkal jobban kedvezett a hadsereg számára megfelelő ellenőrzésnek és cenzúrának, mint a szárazföldi hadműveletek esetén meglevő viszonylagos lehetőségek.⁶⁸ Stebenne aláhúzza, hogy ellentétben a cenzúra második világháború alatt követett szervezett és viszonylag következetes rendszerével, a koreai háború idején a cenzúra kevésbé állt a helyzet magaslatán. Az újságíróknak minden híryanagot rögvest a 8. Hadsereg cenzorainak kellett benyújtani ahelyett, hogy közvetlenül az Egyesült Államokba küldhették volna.⁶⁹

A Tonkin-öbölbeli nevezetes incidensig (1964-ig) a vietnami-háború idején is a megszokott mederben folyt a hadvezetés irányítása a cenzúra területén. Ezt követően megváltozott és kivételnek kezdett számítani a gyakorlatban a cenzúra-politika érvényesítése. Nem sokkal később alapos mérlegelés és időleges felülvizsgálat után a katonai tervezők úgy döntöttek, hogy nem vezetik be a kötelező cenzúráztatást. Szemben az Öböl-háború idején alkalmazott gyakorlattal – a hadsereg akkori vezetői abból indultak ki: a

legfontosabb azt elérni, hogy a sajtó fordítson minél nagyobb figyelmet a válságra, annak érdekében, hogy riportjaival, helyszíni tudósításaival alátámassza, megerősítse az amerikai polgárok támogatását a masszív katonai jelenléthez Délkelet-Ázsiában. A cenzúra alkalmazása elidegenítette volna a sajtó képviselőit, akiktől éppen azt várták, hogy a háborúról alkotott kép segítségével a lehető legpozitívabb fel fogást segítsenek kialakítani.

A hadsereg illetékes tisztjei kételkedtek abban, hogy a szigorú cenzúra rendszerét hatékonyan alkalmazni lehetne. A hadsereg nem ellenőrizte a civilek mozgását azokon a területeken, ahol hadműveletek folytak. 1964 augusztusa és 1968 vége között mintegy 2000 médiaember vett részt Vietnamban a hírek továbbításában, és mindössze hat esetben fordult elő, hogy olyan fokú szabálysértés elkövetésére került sor, amelynek alapján visszavonták az akkreditációt.⁷⁰ Tehát nem túlzás azt állítani, hogy az amerikai katonai jelenlét tetőpontján gyakorlatilag valamennyi újságíró eleget tett a kormányzat cenzúrapolitikájának, annak ellenére, hogy a háború ekkorra már igencsak népszerűtlenné vált egy hangadó kisebbség körében. Amikor az újságírók – elkeseredve a hadműveletek, katonai akciók és stratégia eredménytelensége felett – kritikai hangvételt ütöttek meg, akkor éppen azt kérték számon a hadsereg vezetőitől, hogy miért nem voltak képesek elérni a kitűzött célt, vagyis az észak-vietnami erők végleges legyőzését.

Egy 1971 júniusában kiadott Pentagon direktíva – a WISP – hadiállapot idején alkalmazott információbiztonsá-

gi program – pedig gyakorlatilag törölte a cenzúrát a háborús hírek kezelésének programjából. Ezzel ellentétben a Reagan kormányzat de facto visszaállította a cenzúra rendszerét, éppen amiatt, mert elégedetlenek voltak a Vietnami háború idején alkalmazott önkéntes cenzúrával. Az említett beállítás fokozatos, de határozott megváltozását lehet nyomon követni Tim Robbins kimagasló filmalkotásában, a Bob Roberts-ben. Robbins, forgatókönyvíróként, rendezőként és létszereplőként figyelemre méltóan élesen és érzékletesen jeleníti meg miként váltak a hetvenes évek szociális jóléti reformjai és a liberális médiaattitűdök nemcsak a szélsőjobboldali csoportok, de a „keresztény-konzervatív politikai család” megannyi szerveződésének legfőbb céltablájává is.

Hogy mennyire eltért a 60-as évekbeli és a 90-es évekbeli tisztakar és a légnység társadalmi háttere, személyi összetétele, szakmai felkészültsége, azt Kissinger kutatási is megerősítik.

Kellner csatlakozik Stig Norstedt véleményéhez, amikor azt emeli ki, hogy az amerikai katonai vezetés a médiát tette felelőssé, illetve a vietnami háború televíziós közvetítését okolta amiatt, hogy a társadalom mind több csoportja kezdte megvonni a támogatást a Dél-kelet Ázsiában harcoló csapatoktól, és ennek hatására változott meg a Kongresszus tagjainak majd az elnöknek korábban támogató hozzáállása is. Norstedt viszont hangsúlyozza, hogy a média bírálata igazából a katonai vereséget követően vált élessé.

A vietnami háború mítosza igen komoly hatást gyakorolt a hadsereg, valamint a média közötti kapcsolatok-

ra, és ennek nyoma valamennyi Vietnami óta kirobbant konfliktusban egyértelművé vált. A 70/80-as évek fordulójától a védelmi minisztérium PR osztályain kezdetét vette egy gyökeresen új média- és információs politika kidolgozása. Ezt lehetett részben nyomon követni a grenadai, majd a panamai beavatkozásban is. Új magatartásformát jelentettek meg a katonák és ennek megfelelően újat is vártak el a média képviselőitől.

A modell érvényesülését lehetett megfigyelni a szövetséges légierő és az iraki légvédelem megmérkőzésének kezdetén, amikor Bush elnök kijelentette televíziós beszédében: „ez a hadművelet nem lesz újabb Vietnam”. Hozzátéve: „ez alkalommal az amerikai fegyveres erőknek nem kell majd úgy harcolniuk, hogy egyik kezük hátra van kötve!” Ezzel egyértelmű kinyilvánították, hogy az amerikai fegyveres erőknek minden megkötéstől mentes támogatást nyújtanak, és egyértelműen utalt arra, hogy hangsúlyozottan azon lesznek: a belpolitika és az amerikai társadalom megítélése ne bizonytalankodjon.⁷¹

A grenadai beavatkozás idején – az egyre kifinomultabbá váló hírközlő és médiaeszközök miatt a hadsereg nem foglalkozott azzal, hogy megkísérelje ellenőrizni a tudósítások tartalmát, hanem a civil és katonai vezetők egy-egy részén úgy döntöttek, hogy akkurátusan és hermetikusan kizárják a médiát a hadműveleti térségből. Ez a taktika a hadsereg számára igen eredményesnek és hatékonynak bizonyult két szempontból is:

1.) A tiltás lehetővé tette a hadsereg számára, hogy a média szigorúan ügyelő szeméitől megszabadulva tevékenykedjen;

2.) A médiatársadalom egyes képviselőit ráébresztette arra, cserébe azért, hogy egy jövőbeni konfliktusban ismét bebocsátást nyerjen a hadműveletek helyszínére, elfogadta a katonai cenzúra gyakorlatát.⁷²

Norstedt rámutatott arra, hogy a falklandi háborúban mindössze néhány tucat nem egyesült államokbeli újságíró kapott engedélyt és lehetőséget arra,

69
K É K

hogy tudósításokat közöljön a háborús fejleményekről, természetesen úgy, hogy a közvetítés és a hírek továbbítása a propaganda és a katonai célkitűzéseket szolgálja és ellenőrzött legyen.⁷³

Ellentétben Kellner és MacArthur beállításával, akik azt sugallják, sőt állítják: a médiatársaságok vezetői jóváhagyták, hogy a hadműveletek elején a média teljesen ki legyen zárva a helyszínekről – Graber azt állítja, hogy a sajtó hangosan tiltakozott a kizárás ellen, és tulajdonképpen ez a tiltakozás vezetett el oda, hogy kicsiny, egymást váltó médiacsoportok alakultak, amelyeket riasztottak a küszöbön álló hadműveletek alkalmával.

A hadsereget nem lehet azzal vádolni, hogy szándékát és elképzeléseit

nem hozta nyilvánosságra. Az elmúlt évtizedek során a média részéről jelentkező, új kihívásokra adandó válaszkényszer miatt a hadsereg PR stratégiájának alakulását tekintve legalább három fázist lehet világosan elhatárolni.

1.) 1988 májusában Winant Sidle vezérőrnagy vezetésével létrejött egy bizottság a hadsereg és a média képviselőiből, akik javaslatokat tettek az eljárásokra és módszerekre a médiával kapcsolatban, beleértve az eljövendő konfliktusok idején alkalmazásra ke-

rülő, a közvetítés alapegységének tekintett pool létrehozását. Ezen javaslat-együttes képezte a Pentagon kilencvenes évekbeli, a háborús konfliktusok közvetítésével kapcsolatban alkalmazott média-szabályozási törekvéseit. A nyolc legfontosabb előírásból itt érdemes két markánsan jellegzetes felidézni:

a.) a média pooling alkalmazásának engedélyezésére azokban az övezetekben, ahol harci cselekmények folynak, akkor kerül sor, amikor ez az egyetlen szóba jöhető megoldás a tudósítónak a hadműveletek közelébe való eljuttatására;

b.) a katonai akciókhoz való média hozzáférés igazgatásának legfőbb eleme a média képviselőinek önkéntes

MULTIKULTURALIZMUS

alapú részvétele kell, hogy legyen a hadsereg által elrendelt biztonsági előírásokkal vagy hadműveleti szabályzatokkal. Ezen előírások, korlátozások megsértésének szankciója a hadműveletekről való további tudósítás lehetőségének megvonása lesz”.⁷⁴

A Sidle bizottság ajánlásainak első próbaköve a panamai beavatkozás volt 1988 decemberében – ez tulajdonképpen a grenadai akció első két napján elrendelt teljes hírzárlet miatti tiltakozásokra adott válasz volt – amely Graber megközelítésében kudarcot vallott. Ugyanakkor az Öböl-háborúban sem volt sokkal jobb a helyzet, annak ellenére, hogy a szabályokat időről időre felülvizsgálták annak érdekében, hogy az újságírók számára nagyobb mozgási szabadságot tegyenek lehetővé. *Miközben a katonai cenzúrát azzal vádolták, hogy dicsőíteni igyekszik a csatamezőt, az újságíróknak is részt kell vállalniuk a nem megfelelő közvetítésből fakadó felelősségből.*⁷⁵

2.) Hónapokkal az iraki inváziót megelőzően, Ron Wildermuth kapitány, Schwarzkopf tábornok legfőbb PR embere elkészített egy 10 oldalas jelentést, amely a katonai műveletek információs politikájának legfőbb dokumentumaként a Foxtrot melléklet címet kapta. Különleges hangsúlyval szerepelt benne az, hogy a Vietnámban tapasztalt, vagy tapasztalni vélt hibák mindenképpen elkerülendőek. A hadsereg PR stratégiájának központi eleme a következő volt: „a média képviselői részére állandó kíséretet kell biztosítani”.⁷⁶

3.) Kuvait megszállását megelőzően a Pentagon szóvivője, Pete Williams a média rendelkezésére bocsátotta az említett főszabályok kismértékben módosított változatát, amelyek kiegészítő irányelvekkel voltak megtoldva. Azonban e különbségek csekélyek voltak és nem foglalkoztak az újságírók legfőbb gondjaival és felvetéseivel. A módosított változat egészen egyértelművé tette, hogy minden fajta képi anyagot biztonsági felülvizsgálat alá kell vetni – vagyis szigorúbbnak tűnt a korábbiaknál.⁷⁷

Mindez még az egyébként eléggé kormányzatpárti Taylort is arra készítette, hogy elismerje: egyik oldal sem volt elégedett ezekkel a megoldásokkal, azonban eléggé vitatható módon úgy véli:” még mindig megnyugtatóbb helyzet volt annál, mint ha az újságírók szabadon kószálnak a harcmezőkön, amint az Vietnámban történt. Másfelől ez még mindig jobb megoldás, mint a teljes kizárás a tudósítás lehetőségéből, ahogy ez Grenadában történt”.⁷⁸

Amint David Stebenne rámutatott: nem volt elhanyagolható annak az eshetősége, hogy megismétlődjön a grenadai hírzárlet. Nehéz pontosan megállapítani, mennyire volt megalapozott ez az aggodalom, de szépen csomagolt körítéssel kellett előadni a nagyközönségnek a drámát, és ehhez segéddramaturgok, operatőrök, újságírók „asszisztáltak”, hogy hitelesebbnek tűnjön az egész előadás. Ugyanakkor 1990. augusztus 8-án, amikor Bush elnök csapatokat vezényelt a Perzsa-Öbölbe, Cheney védelmi miniszter először kizárta annak a lehetőségét, hogy újságírók is elkísérhessék

útjukra a katonákat. Utóbb-állítólag – a sajtó részéről érkező élénk felháborodás hatására – Cheney engedett.⁷⁹

Tudni kell azonban, hogy először 1990. december 14-én fordult elő, hogy Williams közölte: a harcoló egységekhez telepített „pool-anyag”-ot mindenképpen meg kell vizsgálni a helyszínen. Ez azt jelentette, hogy egy illetékes „cenzor olvassa majd és szerkeszti először a tudósítást, amelyet ezt követően a sajtó többi részének rendelkezésére bocsátanak”.

Közel két héttel a háború kitörése előtt, amikor a Pentagon első ízben tett javaslatot a riportok korlátozására, az amerikai média azzal érvelt, hogy – megfelelően egy nyílt társadalom elvárásainak, ismérveinek – ezek veszélyeztetnék annak a lehetőségét, hogy bármely jövőbeni konfliktusról korrektül tudósítsanak.

A felvetésként szereplő tiltott területek, témák között a következők is szerepeltek: spontán interjúk szolgálatot teljesítő katonákkal; off-the-record interjúk a katonákkal a harcmezőn; agonizáló vagy erős sokkhatás alatt álló katonák fotózása vagy filmezése; olyan filmanyag átvétele, közvetítése, amely súlyos torzulást mutató betegeket láttat.

Az elfogadhatatlan tabu megdől: a média tökéletes hódolata a kor-mánynak

A fő szempont: ott lenni az esemény bekövetkezése előtt, nemcsak közvetíteni, hanem befolyásolni is, eleve eldöntve, hogy bármiféle kritikának ad-e annak biztos tudatában, hogy

más médium úgysem veheti fel a versenyt vele. Az érintett felek – az aktuális, média által közvetített válságot megoldani igyekvő tárgyalódelegációk vezetői – nemcsak esténként nézik meg a tudósítást, hanem munkatársaik a technikai lehetőségek jóvoltából folyamatosan követik ezeket és információt adnak-vesznek. Az egységnyi információt a tudósító a szerkesztő utasításának, felkészültségének, habitusának, és esetleges személyes meggyőződésnek függvényében megfogalmazza, keretbe ágyazza és a képi háttér segítségével tudósítássá formázza, amelyet a szerkesztő-műsorvezető üzenetté alakít.

Habermas vizsgálatai szerint két tényező játszott különösen fontos szerepet abban, hogy átalakuljon a háborús események percepciójának, képi befogadásának módja: a katonai tervezés demonstratív racionalitása, valamint a média minden korábbi konfliktust felülmúló jelenléte.⁸⁰

Az establishment álláspontjához közeli nézetet valló brit Taylor szerint a hangulat kellően patrióta volt. Ez azért is lehetett így, mert, ahogy azt a Washington Post vezércikkírója fogalmazta: „a Pentagon ugyanúgy ellenőrzése alatt tartja a híreket, ahogyan a sivatag feletti eget is.”⁸¹

A koalíciós információs hadműveleteket négy fő központból: Washingtonból, Londonból, Dhahranból és Rijadból irányították. Washingtonban a szokásos napi sajtótájékoztatókat két helyen szervezték meg: a Fehér Házban, ahol Marlin Fitzwater volt a szóvivő, és a Pentagonban, ahol Pete

Williams látta el ezt a tiszteket. Taylor többször is elragadtatja magát, hacsak nem vesszük észre hamisítatlan brit humorát: „Fitzwatert igen kedvelték az újságírók szardonikus humora miatt”. A korábban tv-újságíróként dolgozó Williams, a sajtó kedvenc alakjai közé tartozott: A higgadt, udvarias szóvivőt az a vágy vezérelte, hogy segítséget nyújtson az újságíróknak. Maga volt a megtestesült ideális szóvivője Richard Cheneynek, aki egyébként maga is intelligens előadó volt”.⁸²

71
K É K

MacArthur ezt a sikert abban látja, hogy Williams impresszív fellépése és téma-megközelítése, valamint kifinomult PR technikái révén képes volt arra, hogy valamennyi korlátozást úgy jelenítsen meg, mintha ezekkel a médiában dolgozóknak segítene. Végül is, bár kissé kellenlennél, de engedtek az újságírók.

Másfelől fontos kitérni arra is, hogy Taylor adatai szerint Powell vezérkari főnököt – aki jelentős előnnyel bírt megjelenési, szereplési lehetőségeit tekintve az arab világban – a média Amerika első lehetséges fekete bőrű elnökeként kezdte emlegetni. Emellett érdekes, hogy Bob Woodward kutatásai szerint Powell – Reagan elnök korábbi nemzetbiztonsági tanácsadója –

5. Cenzúra

nem tartozott a katonai támadás legelszántabb hívei közé, sőt ő állítólag inkább az elrettentés és a kikényszerítés ésszerű kombinációja mellett érvelt.⁸³

Taylor úgy véli azért is elismerés illeti a hadsereg PR részlegének vezetőit és munkatársait, mert úgy kellett a sajtókapcsolatokat összefogniuk, az információk különböző hivatalos forrásaival harmonizáltatni az eltérő stílusokkal, személyiségekkel nyolc időzónát áthidalva, hogy közben átlátták a hadsereg (titokban tartás) és a média

72
K É K

(nyilvánosság) egymással szöges ellentétben álló szükségleteit.⁸⁴

Taylor szerint a média kezdeti lelkesedése, eufóriája igazából mélyen aggasztotta Bush elnököt, aki tartott „az egésznek vége lesz egy hétvége alatt” hangulat eluralkodásának következményeitől. Dick Cheney azon munkálkodott, hogy tompítsa azt az állítást, miszerint a háborút gyorsan és könnyen megvívható és megnyerhető. Arra figyelmeztette az újságírókat, hogy voltak és lesznek is áldozatok. Mindez egyértelműen arra utal, hogy azért működött a kijózanító hatás, mivel túl jól sikerült a bevezetés.

Alapvető fontosságú, hogy a viszonyítási pont a sajtó és a hadsereg részéről egyaránt mindig a vietnami háború időszakának megélése, megtapasztalása, illetve az ehhez való viszony. A poolt arra találták ki, hogy a hadsereg számára biztosítsa az információ összegyűjtésének, összeállításának és terítésének, terjesztésének monopóliumát, ezt a monopóliumot a mérvadó, befolyásos médiaemberek és az általuk képviselt média-vállalkozások bevonása és egyes megközelítések, szempontok kihagyása révén érték el. A pool odahaza, Amerikában kizárta, illetve semlegesítette a háború lehetséges nem katonai ellenzőit.

A Pentagon sajtó-poolja volt a háború legsikeresebb fegyvere. Ez meghatározó a hadsereg felkészültségének, és a médiával szembeni viselkedésének minőségére szempontjából.

A háborút korántsem csupán a beharangozott és világosan megjelölt ellenséggel szemben folytatják minden rendelkezésre álló eszközzel, hanem odahaza is, méghozzá elsősorban a propaganda eszközeivel. A Pentagon tisztviselőinek nemcsak a média tudósításának cenzúrázását sikerült megvalósítaniuk, hanem azt is elérték, hogy a tudósítás a hadsereg céljainak megfelelően kellően pontatlan lett.

A szövetségesek gyors győzelme – aligha meglepő módon – megválaszolatlanul hagyta azt a kérdést, hogy vajon a harcok elhúzódása a pool és a biztonsági célú felülvizsgálati rendszer

összeomlásához, vagy drasztikus mértékű változtatásokhoz vezethetett volna?

A Pete Williams által adott hivatalos meghatározás szerint a pool: „egy együttműködésen alapuló megoldás, amely a média részéről az egyoldalú tájékoztatásra vonatkozó igény valamint a CENTCOM (Főparancsnokság rövidítése) felelősségét, hogy fenntartsa a hadművelet biztonságának szavatolását, örököljön a csapatok biztonsága felett és elhárítson bármifajta összeütközést, beavatkozást a katonai akciókba”.⁸⁵ Ez pedig nem teszi lehetővé a média minden egyes képviselője számára, hogy szabad elhatározása alapján adjon tudósítást minden egyes katonai műveletről.

Pete Williams meg is határozta a kétfajta pool méretét és feladatkeretét: a 18 személyes pool-ok szárazföldi hadműveletekre, a 7 személyes pool-ok szárazföldi ütközetekre és más jellegű tudósításokra szolgálnak majd. A logisztikának és a rendelkezésre álló hely szűkösségének megfelelően a poolokban való részvétel lehetősége főleg azoknak az újságíróknak lesz fenntartva, akik az amerikai polgárok érdekeit képviselik, és akiknek már régre visszanyúló tapasztalata van az amerikai védelmi minisztérium akcióinak közvetítésében. Kivételt képeznek azok a pool-ok, amelyeket Szaudiak avagy nemzetközi használatára állítanak illetve tartanak fel. A pool-okban való részvétel a következő kategória szerint fog megoszlan: tv, rádió, hírügynökségek, hetilapok, fotó, Szaudi és nemzetközi. A média működését a CENTCOM 1991. január 15-én kiadott alapszabályai fogják meghatározni.⁸⁶

MULTIKULTURALIZMUS

Mindezek eredményeként az Öböl-be küldött újságíróknak csupán egy kis töredéke kapott bebocsátást a pool-ok elkülönített és privilegizált világába a katonai hadműveleteket megelőző időszakban. Tekintve, hogy az újságírók száma folyamatosan növekedett (hasonlóan az odavezényelt csapatokhoz), gyarapodni kezdett a pool-ok száma is. A térségben 1,400 újságíró, fotós és média-stáb munkatárs tartózkodott. A 24 pool valamelyikébe összesen 192 kapott bebocsátást⁸⁷

Kellner ezt a helyzetet a következőképpen summázta: a hadsereg a „hírgazdálkodás” (sajtóirányítás) legteljesebb, legmélyebbre hatoló gyakorlatának és az amerikai történelem közvélemény-formálásának során szigorú ellenőrzés alatt tartotta mind az információkhoz való hozzáférést mind a hírek tartalmát.⁸⁸ Kellner véleménye szerint a sajtó ilyen mélységű, illetve szintű ellenőrzése az Egyesült Államok által viselt háborúk eddigi történetében példa nélkül áll.⁸⁹

Miközben az amerikai katonai cenzúra csupán az amerikai hadsereg tisztjei és katonái számára tette lehetővé a hozzáférést, más országokban is a hivatalos cenzúra valamint (elsősorban az arab országokban) a kulturális tabuk jelentősen leszűkítették a Szaud-Arábiából, Egyiptomból, Jordániából érkező közvetítés lehetséges kereteit, tartalmát. Ezzel együtt a kiterjedt közvetítés – elektronikus és nyomtatott egyaránt – a források kiterjedt körére épített.⁹⁰

Kiemelendő, hogy Gunder Frank véleménye szerint az amerikaiak 80%-a támogatta a sajtó működését korlátozó

előírásokat, sőt 60%-a a hadsereg részéről még szigorúbb megszorításokat látott volna indokoltnak.⁹¹ Kérdés, kinek a jogai és érdekei nevében fogalmazzák meg kérlelhetetlen ítéleteiket és a kormánnyal és a médiával szemben egyaránt lesújtó véleményt a média tudományokkal foglalkozók?

Helyszíni tapasztalatok

MacArthur szerint a Pentagon a falkland-i és a panamai beavatkozás leckéjén keresztül működőképes megoldást tudott kidolgozni. A kettős-pillérű információbiztonsági rendszer, vagyis a katonai egységek mellé csatolt média-pool, valamint egy ezt kiegészítő – a poolból kimaradókat kiszolgáló – központ felállítása révén megtalálta a Vietnami és a grenadai „szélsőség” közötti ideális egyensúlyt. Taylor ezzel kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy ha így gondolkodott a hadsereg, akkor tévedett – bár azt semmi esetre nem lehet állítani, hogy a koalíció elvesztette volna a propaganda háborút.⁹² Az úgynevezett három-fázisú háborús tudósítás – pool-ok, helyszíni biztonsági ellenőrzés, a katonai célú tevékenységek „egyoldalú közvetítésében” kulminált. Tanulságos ehelyütt felidézni a Wildermuth memot, amely szerint egy később meghatározott fázisban „a pool-ok feloszlathatók és a média valamennyi képviselője az Egyesült Államok (haderejének) Főparancsnoksága alatt tevékenykedik.”⁹³

Pavlik és Rachlin bírálata szerint a *pool-rendszer szántalan probléma terhelte*: az újságírók igényeit alig vagy egyáltalán figyelembe nem vevő pool rendszernek az eltervezése, a pool-ok csekély száma, az együttműködés hiánya, a pool-tagok közötti vetélkedés és civakodás. Kevés példa akadt arra, hogy maguk a katonák cenzúráztak volna. Miközben a hadsereg jogosítványai arra, hogy felülbírálhassák a jelentéseket, jelentősen lelassította a pool-ból adott tudósítások továbbjuttatását a szerkesztőségekhez,

73
K É K

sokkal nagyobb gondot jelentett a katonákhoz és a helyszínekhez történő hozzáférés korlátozása vagy akadályoztatása. Az ellenőrzést még Bagdadban is sokkal inkább a helyszínekhez való eljutás megakadályozása, vagy korlátozása, mintsem a kifejezett cenzúra alkalmazása jelentette.⁹⁴

MacArthur felhívja a figyelmet arra, hogy Dhahranban a tudósítóknak alá kellett írniuk az alapszabályokat, mielőtt megkapták az akkreditációt.⁹⁵

Norstedt négy pontba sorolja az újságírókat érintő működési korlátozókat:

1.) a tudósítók nehezen juthattak el a konfliktus által érintett területre

mert sem Irak, sem Szaud- Arabia nem adott nekik vízumot;⁹⁶

2.) Norstedt adata szerint a háborúban aktív szerepet vállaló országokban dolgozó újságírók közül mintegy 80 kapott lehetőséget arra, hogy bekerüljön a pool-ok valamelyikébe. (Stebenne 192 főt említ)

3.) A pool-okban dolgozó újságírót a csapatok közelében töltött két-három nap alatt állandóan kísérték. A kísérettel megbízott tiszt feladata volt, hogy kiválógassa, illetve tájékoztassa az újságírók által meginterjúvolandó

74 K É K

katonákat; hogy ellenőrizze a tv bejátszásokat; hogy felülbírálván a fotókat és az írásos riportokat, eltávolítsa az 'érzékenyek' tekintett információkat; felhatalmazást kapott arra, hogy tartalmilag változtasson a tudósításokon; elrendelhetette az írott vagy képi tudósítás további ellenőrzését. A pool-ban részt vevő újságíróknak tudósításukat a Rijádban, illetve Dhahranban levő sajtóközpontokban összegyűlt média-kollektívák rendelkezésére kellett bocsátaniuk.

4.) Azok az újságírók, akik nem tettek eleget a központi parancsnokság előírásainak azt kockáztatták, hogy elveszítik az akkreditációjukat, legalábbis egy rövid időre. Legrosszabb esetben a kiutasítás következhetett.

MULTIKULTURALIZMUS

Összefoglalva: a sajtó nem fedhette fel a csapatok pontos elhelyezkedését, mozdulatait, mozgásait, nem sorolhatta fel a repülőgépek pontos számát, nem számolhatott be katonai stratégiákról.⁹⁷ Nem rendelkezünk hiteles információval, visszajelzéssel arra vonatkozóan, hogy vajon valóban be is tartottak valamennyi előírást, hogy a helyszínen tényleg minden esetben az előre bejelentett ismérveknek megfelelően alkalmazta-e a hadsereg PR a szabályokat.

A híradáshoz kapcsolt végrehajtási eljárás szintén meglehetősen szigorral bírt. Még Taylor is bírálattal illeti néhány helyen: Dhahranban az újságírók többsége, akik nem kaptak helyet egyetlen pool-ban sem, vagy azok számára, akik nem kapták meg akkreditációjukat a rijadi sajtótájékoztatókra, a hadvezetés létrehozta az Egyesített Információs Hivatalt (EIH - JIB), az úgynevezett jiblet tisztekkel.⁹⁸ Ha egy újságíró nem volt megelégedve egy PR tiszt döntésével a helyszínen, akkor az EIH-hoz fordulhatott keresettel és ezt követően, amennyiben további kifogásai voltak, Williams washingtoni irodájához is továbbíthatta reklamációját.

A pool elvárások és a cenzúra szűrője mellett az újságíróknak tartaniuk kellett magukat az alapszabályokhoz is. A következő 12 korlátozás alá eső területről és témáról nem lehet tudósítást adni:

1.) A csapatok, repülőgépek és fegyverrendszerek pontos száma;

2.) Hadművelési vagy csapásmérő tervek, beleértve azokat, amelyeket lefűjtak;

3.) Információk vagy fényképek, amelyek katonai erőik, biztonsági illetve katonai létesítmények meghatározott elhelyezkedéséről árulkodtak;

4.) A felfejlődés, beavatkozások részleteinek szabályai;

5.) Hírszerző tevékenység, beleértve ebbe célpontokat, eljárásokat és eredményeket

6.) Baráti, szövetséges erőkre vonatkozó különleges információk;

7.) Repülőeszközök hovatartozása, azonosítása – kivéve a tengeren illetve a földön állomásozókat;

8.) Az ellenséges álcázás, elfedés, megtévesztés, célzás, közvetlen vagy közvetett tüzelés, hírszerző tevékenység vagy biztonság hatékonysága;

9.) Lelőtt légi eszköz illetve elsüllyesztett vízi jármű helyzetének pontos azonosítása, felkutatási, illetve mentési akció folytatása közben;

10.) Különleges megbízatású egységek által használt módszerek illetve speciális felszerelésük igénybevétele;

11.) Meghatározott műveleti módszerek illetve eljárások, úgy mint támadások sebessége, míg olyan általános terminusok, mint alacsony illetve gyors megengedettek;

12.) Műveletek illetve támogató műveletek sebezhetőségét tartalmazó olyan információk, amelyek felhasználhatók lehetnek az amerikai fegyveres erők ellen, ilyenek az ütközetekben elszenvedett számottevő veszteség illetve jelentős mértékű veszteség az állomány, illetve különleges egységek részéről, mindaddig, amíg a hadsereg rendelkezésre nem bocsátja ezeket az anyagokat. A „könnyű”, „nehéz”, „mérsekelt” jelzők használata azonban megengedett.⁹⁹

Bár a meglévő korlátozások már addig is meglehetősen behatárolták az újságírók mozgási, illetve tudósítási lehetőségeit a helyzet 1991. február 23-ától még keményebbre fordult, hiszen a szárazföldi hadműveletek megkezdésekor Cheney bejelentette, hogy minden katonai tájékoztatót, beleértve a pool tudósítások lehetőségét is, határozatlan időre felfüggesztenek.¹⁰⁰

6. A Tudósításról

A második Öbölháborúban a fizikai akadályok, a nem rokonszenvező közvélemény (hírfogyasztók) és a gyanakvó, fegyelmezett hadsereg a média számára szinte mindenféle hírekhez való közvetlen hozzáférést technikailag, szakmailag (és tegyük hozzá morálisan is) igen nagy kihívássá változtatott.

Megítélésem szerint a média és a hadsereg szerepével kapcsolatosan legalább három vélemény különböztethető meg a feldolgozott szakirodalomban.

1. Az első csoportba tartozók felfogása szerint – akik a legerősebb kritikát fogalmazták meg a média szerepével és teljesítményével kapcsolatban – a média azzal, hogy „mindenütt jelen volt” (illetve helyesebben folyamatosan jelen lenni látszott) – maga is kivette a részét a háborús erőfeszítésekből. Ezt a nézetet képviseli teljes meggyőződéssel és határozottsággal Toth, Kellner, Mowlana, Corcoran és mások.

2. Egy másik, média-barátabb felfogás képviselői, MacArthur, Graber és valamelyest Taylor úgy vélekednek, hogy a „védtelen” média maga is szigorú keretek közé volt szorítva.

3.) A harmadik csoport, mint Everett – akik pozitívan és kritika-

mentesen tekintenek a média eredményeire és látványos megnyilvánulásaira úgy érvelnek, hogy a 40 napig tartó háború során a média sokkal több volt egyszerű semleges megfigyelőnél, hiszen míg „bizonyítható, hogy a média hozzáértő módon hasznos szolgáltatott tett háborús tudósításával.

Tanulságos a második Öbölháborút, mint görbét beilleszteni egy olyan elképzelt függvénybe, ahol az egyik tengely az amerikai történelmet, és politikumot, míg a másik a kritikai médiatudományt, szociológiát jeleníti meg – valószínűleg a görbe jelentős törést jelentene az egyszerűnek aligha nevezhető második világ-háború utáni időszak médiakapcsolataiban Vietnam óta.

A probléma az, hogy a hírműsorokban összefoglalók jelennek meg.

Feltehető, hogy egy repülőgépre, illetve a rakétákra szerelt, és a műszerfalat valamint a pilóta sisakvédőjét felváltva mutató optikai szállal vezérelt kamera adekvát közvetítést képes biztosítani. Viszont általában egy köteleknyi gép hajt végre bevetéseket egyszerre. Ebben az esetben a közvetítéshez szükség van egy koordinációt végző földi teamre vagy egy médialógisztikai repülőgép, amely további szelekciót végez, és továbbít a főhadiszálláson felállított tudósító központba. A képeket ugyanakkor nézi az ellenség hadműveleti vezetési törzse is.

Hedrick Smith foglalta össze talán a legplasztikusabban azokat az objektív akadályokat, amelyek következtében a média jelenléte és közvetítési lehetősé-

gei technikailag és szakmailag egyaránt rendkívül nehéznek bizonyultak. Ezek: a fizikai akadályok, a nem rokonszenvező közvélemény (hírfogyasztók) és a gyanakvó, fegyelmezett hadsereg voltak.¹⁰¹

Még az egyébként kormányzat barátnak nevezhető Graber is elismeri, hogy az amerikai médiában a külföldi hírek túlnyomó többsége Washingtonból származik, mégpedig a közigazgatás különböző intézményeiből, legelső sorban a Fehér Házból, és a State Department-ből valamint a Penta-

75
K É K

gonból. Az ellentmondásos helyzetekben (márpedig akad ilyenből néhány) az elnök véleménye szokott felülkerekedni, dominánssá válni. Graber megállapítása szerint nehéz tudósítani külpolitikai témákról olyankor, amikor külügyi tisztviselők vonakodnak nyilatkozni kényes tárgyalások alkalmával, illetve amikor az USA tekintélye forog kockán.¹⁰²

Graber vitatható, ám figyelemre méltó megjegyzése alapján a külföldi és a belföldi híreket egyaránt elsősorban a hírfogyasztó közönség várható érdeklődése, és korántsem politikai jelentőségüknek megfelelően választják ki. Habár a média háborús közvetítés idején vallott magatartásával kapcsolatban Graber általában a kormányzat

álláspontja mellett teszi le a garast, előfordul, hogy megközelítése és értékelése helyénvaló. Példaképpen felhívja a figyelmet arra, hogy az újságírók többsége (az amerikaiak nagyjából) elmulasztotta mélyebben megismerni az adott régió népeinek történelmét és politikai rendszerét, valamint az adott régió történeleiben érdekelt érintett hatalmak által képviselt politikáját.¹⁰³ Ugyanakkor Pavlik és Rachlin felmérése arra mutat rá, hogy a megkérdőzött újságírók jelentős tudósítói tapasztalattal rendelkeztek.¹⁰⁴

Megítélésem szerint, bár nem felesleges törekvés az újságírókat vádolni a nem kielégítő háttér-információk és a kellő tudósítói (helyszíni) tapasztalat miatt – azonban ez mégsem összemérhető a folyamatosan közölt friss információk közlése, áramlása útjába helyezett akadályokkal, szűrőkkel.

Lényeges az a kérdés: kit hatalmunk fel arra, hogy meghatározza vagy eldöntse, mi is az az esemény, aminek politikai fontosságát tulajdonítunk, amelyet arra érdemesítünk, hogy közvetítsük, illetve, hogy figyelmet fordítsunk rá? A tudósító, a szerkesztő, a bemondó-műsorvezető, a médiavállalkozás tulajdonosa vagy kuratóriuma? Aligha egyszerű ennek megválaszolása.

MULTIKULTURALIZMUS

Graber szerint a külpolitikai hírek esetében gyakrabban tapasztalható nyílt és rejtett politikai nyomás annak érdekében, hogy közzé tegyenek vagy éppen elhallgassanak belpolitikai eseményeket. Különösen elmondható ez a második Öbölháborúról, ahol a információk háború hadműveleteinek fő hadszíntere a tv volt. Miközben a nyomtatott sajtó szerepe másodlagos fontosságú maradt a nyomtatott sajtóban közölt cikkeket nem érintette az azonnali hírtovábbításba kerülő tudósítások gondos ellenőrzése (no lám sajtószabadság). Az ellenőrzés folyamata, amely az őrzők (gatekeepers) – tehát a szerkesztők, sugárzók, DJ-k, sportbemondók és talk-show házigazdák – egyesített koordinációjával jött létre, azzal a végeredménnyel járt, hogy sikerült a második Öbölháborút az Arabia Lőrinc és a Csillagok Háborúja sajátos keveréke gyanánt bemutatniuk. Graber még hozzáteszi, hogy a válsággal és a háborúval foglalkozó szinte valamennyi kommentár szinte kizárólag katonai kérdéseket taglalt.¹⁰⁵

Graber rámutat arra, hogy a Vietnami-háborút követően a politikusok és politikai elemzők többségének álláspontja szerint demokratikus társadalmakban hosszú ideig tartó háborúk megvívása lehetetlenné vált – legfőképpen a színes, hadszíntéri tv-s tudósítások elementáris hatása, valamint a tetemes hadikiadások és a nem garantálható kimenetel miatt.

Graber megítélése szerint az estéről estére az ország szinte minden egyes nappalijában láthatóvá tette a maguk csupasz borzalmában közvetített harc-

téri jeleneteket, amelyek automatikusan azt eredményezték, hogy a háborús részvétel támogatottsága csökkenni kezdett. Miközben más szerzők éppen azzal érveltek, hogy a legtöbb bírálat a sajtó részéről éppen azokat a parancsnokokat és stratégiákat illette, akiknek tévedései vagy mulasztásai vezettek oda, hogy az amerikai haderő nem volt képes győzelmet aratni az Észak-Vietnami hadseregen.

Nos, a hadsereg illetékesei éppen ezt a helyzetet akarták elkerülni, vagy legalábbis megfordítani a rendelkezésre álló eszközökkel minden olyan későbbi fegyveres beavatkozás közvetítése során, amelyben amerikai csapatok is részt vettek.

Mindenképpen említésre méltó, hogy már a vietnami háború idején is az amerikaiak 60%-a számára a tv-volt a legfőbb hírforrás a háborúról. Arlen megállapítása alapján: a folyamatosan tisztán katonai megoldásokra koncentrááló három és ötperces ütközetekről beszámoló klipek összhatása (ellentétben néhány kommentátor ellenkező értelmű állításával), valamint az a törekvés, hogy még az olyan hihetetlenül komplikált háborúkat is, mint a vietnami, érzelmi megközelítésben állítsa be – automatikusan ahhoz vezetett, hogy egy elképesztően összetett helyzetről emberek millió számára hihetetlenül leegyszerűsített, érzelmi alapú, a hadsereg kívánalmainak megfelelő kép alakuljon ki.¹⁰⁶ Arlen nem ért egyet azokkal az állításokkal, hogy amikor a háborúkat beviszik az emberek otthonába, a háború egyúttal „valóságosabbá” is válik. Ellenkezőleg, vélekedik Arlen: ezáltal az események összezsugorodnak, részben a tv adott kiterjedése miatt.

Mowlana szélsőséges mereven megközelítésében a nemzetközi médianak nem azt a célt kellene szolgálnia, hogy államok közötti vitákban tegyen igazságot. Még kevésbé, hogy megerősítsék a nemzetközi és honi gazdasági és politikai hálózataikat a saját választói táboruk érdekében.

Az „információs társadalom”, amely képes lélegzetelállító újításokra és megoldásokra, amikor technikailag elvben valóban az egész lakosság számára lehetővé teszi az információhoz való hozzáférést – vajon valóban alkalmas-e arra, hogy megfeleljen a kihívásnak? Schiller véleménye szerint a szemképrázató információs technológia nem képes helyettesíteni (és nem is szabad megengedni, hogy ennek elfogadása megtörténjen) az elemi, „tény és való”, „hús-vér” információt.

7. A média szerepvállalása

A „balos” (marxizáló) vélemények szerint – mint amilyen Corcoran-é – a domináns médiában uralkodó magas fokú uniformitás által létrehozott történelmi amnézia a kognitív mezők lezárulását vonta maga után, ebben a szöveggörnyezetben pedig nem maradt lehetőség arra, hogy az Öböl-háború összevethetővé váljon más közelmúltbeli háborúkkal. A válság során mindvégig elvárható lett volna, hogy elemző vita folyék szuverén országokat, illetve határaitak kifejezetten érintő fejleményekről. Egyfelől valóban nem esett sok szó az 1983-as grenadai katonai beavatkozásról és azt követő katonai közigazgatásról, valamint arról sem, hogy 1988-ban a kiterjedt kábítószeres kapcsolatairól

MULTIKULTURALIZMUS

elhíresült Noriega tábornok uralmának katonai beavatkozás vetett véget. Emellett Corcoran teljesen indoklatlan és egyoldalú megközelítéssel nem tesz említést az afganisztáni szovjet beavatkozásról, az angolai rendszernek nyújtott kubai-orosz „segítségnyújtásról” stb.

A média főárama az öböl-háborúról adott közvetítése során az invázióról nem kiegyensúlyozottan tudósított. Közvetlenül 1990. augusztus 2-a után az amerikai sajtó rögtön azt kezdte hangsúlyozni, hogy nemcsak az Arab-öbölbeli olajlétesítmények környékén kialakult válság megfékezése érdekében elkerülhetetlen az amerikai katonai erő közvetlen bevetése, hanem amiatt is, hogy megvédelmezze a stratégiai szövetséges Szaud Arábiát és az Arab félsziget olajmezőit, hogy döntő csapást mérjen Szaddam Husszeinre. A Bush kormányzat nyilatkozatai mellett a média tudósításai is azt eredményezték, hogy olyan benyomás alakult ki, mintha a konfliktus személyesített lenne – mintha minden egyetlen ember, Szaddam Husszein akaratóból történne, aki megszemélyesíti az egész országot és valamennyi irakit is.

A média jelentősen épített a kommersz (tömeg) népi kultúrára, és keretei közé helyezve a jó és a rossz közötti háborúként jelenítette meg az eseményeket. A háború egyfajta „megrendezett” valósággá alakult át, amelyben tulajdonképpen egy kockázatmentes, technikailag szuper-hatékony, tiszta kommandó-akció megvalósulását láttatták hihetetlen gyorsasággal és pontossággal végrehajtva.

Az újságírók maguk is el voltak bűvölve ezektől a videojátékokra emlékeztető képektől, amelyek ráadásul az elektronikus számítógépprogramok újra és újrajátszhatóságának örjítően ellenállhatatlan látszatát is keltették.

Együttműködő média és bulvárfirkászat

A televíziós közvetítés azt az illúziót keltette, hogy igazi háború látható a tényleges, valóságos időben. Igazából

77
K É K

azonban ami látható, és hallható volt előben szaudi, izraeli és iraki helyszínekről, az szigorú katonai kontrollnak volt alávetve. Az Öböl-háború, a média tolmácsolásában gyakorlatilag a hadsereg illetékesei, kormányzati hivatalok és a média által előállított szimbolikus létesítmény, alkotás volt – a háborúról tehát szelektív és ellenőrzött kép került közvetítésre.

Toth azt sugallja, hogy a washingtoni döntéshozók eltökélték: Bagdadot mindenképpen megleckéztetik. A fő vita a körül folyt, hogy kemény katonai lépéseket alkalmazzanak-e Bagdad ellen, vagy pedig gazdasági szankciókkal kényszerítsék térdre Irakot.¹⁰⁷ Toth megállapítása szerint a média főárama nem volt képes megbirkózni

annak az alapvető kérdésnek a megválaszolásával, hogy amennyiben Irak valóban Szaúd- Arabia lerohanását illetve megtámadását tervezte, akkor százezer hadereje aligha állt volna meg a kuvaiti-szaudi határnál.¹⁰⁸ Kellner véleménye szerint a válság első hetében, 1990 augusztusában a fő vita a médiában a katonai beavatkozást sürgetők, illetve a szankciók alkalmazásának hívei között folyt. Vajon az USA-nak azonnal el kell-e kezdenie Irak bombázását, vagy pedig folytatni kell az ENSZ mandátum alapján ki-

szabott gazdasági szankciókat?¹⁰⁹

Kellner bírálata elmulasztja tekintetbe venni azt, hogy Szaddam lépéseit nem lehet előre kiszámítani. Ugyanígy megfedkezni látszik az olaj stratégiai fontosságáról, valamint az akkor is meglehetősen feszült izraeli-palesztin viszonyról. Ugyanis a békefolyamatot elindító oslói megállapodás megkötésére csak évekkel az Öbölháború után kerül sor.

Kellner igen kemény bírálata szerint a háborús fanfárok és harci dobok verésével a média olyan atmoszférát teremtett, ahol a katonai eszköz bevetésén kívül már nem is látszott más alkalmas eszköz a helyzet megoldására.¹¹⁰ Kellner szemében a Washington Post annyira szokatlanul odaadóan képvi-

MULTIKULTURALIZMUS

selte a kormányzat álláspontját, hogy maga is szorgalmazta a katonai megoldást. A Post –, korábban a liberális körök egyik felleadvára és az amerikai politikairányítók és a média főáramának vezető személyiségei által leginkább olvasott napilap – elősegítendő az amerikai csapatok telepítését és bevetését Szaúd- Arabiában, megközelítette a bulvárfirkászatra utaló ismérveket, amikor teljes mellszélességgel kiállt a katonai megoldás mellett.¹¹¹ Kellner szerint azáltal, hogy a média képes volt hatásosan alakítani a válsággal foglalkozó média-diskurzust és a közfelfogást arról, hogy Irak Szaúd- Arabia lerohanását tervezze – hatalmas segítséget nyújtott az amerikai politika elfogadottságának megszilárdításához. Az a kép alakult ki, hogy az USA azért küld csapatokat Szaúd- Arabiába, mert Irak nem fog kivonulni Kuvaitból, nem fog érdemi tárgyalásokba bocsátkozni és bármelyik percben lerohanhatja Szaúd- Arabiát.¹¹²

A második Öbölháború kitörése hatalmas lökést adott a CNN-nek a nemzetközi mezőnyből való kiemelkedésre, hozzájárult ahhoz, hogy az CNN jegyzett csatorna lett, ugrásszerűen növekedett a nézettsége, ennek megfelelően a hirdetési kvótája, így a bevételek is. Kellner is elismeri, hogy a három nagy tv csatornával összehasonlítva különösen Bernard Shaw washingtoni, valamint Jonathan Mann kairói tudósításaikban komoly erőfeszítéseket tettek az érdemi kitekintést nyújtó kép létrehozására.¹¹³ Eközben az NBC munkatársa, Tom Brokaw állító-

lag még rövid és édes háborút is remélt maga és talán úgy vélte, a nézők nevében is.

Kellner hangsúlyozza, hogy a dolgok ténylegesen nagyon ritkán alakulnak úgy, ahogy a külső szemlélőnek első pillantásra tűnhetnek. A nagy szereplők a saját ügyüknek és érdeküknek megfelelően használják fel a médiát. Ennek megfelelően a kritikai beállítottságú média analízisnek kötelessége dekódolni a média különféle megnyilvánulásait. Meg kell próbálnia felkutatni azt, mi lehet a média szóbeli és képek formájában jelentkező közlései mögött.¹¹⁴

Egy pontosan megtervezett háború?

Az összeesküvés-elmélet

A legkérelhetlenebb médiakutatók szerint az irányadó, főáram-média teljes egészében készséggel alávetette magát a kormányzat igényeinek. Emellett hozzáteszik, hogy így a katonai műveletek és a média közvetítés igazából kiegészítették egymást. Ráadásul ezt a nagy forgatókönyvet gondosan előre megtervezték.¹¹⁵

A média már a válság legelején alkalmazni kezdte a populáris kultúra keretét, aholis az ütközet a jó és rossz közötti összecsapásként jelent meg. Kellner – egyetértve Campbellel – arra helyezi a hangsúlyt, hogy a negatív Szaddam-képet a retorika, a populáris kultúra demonológiája és a manicheus metafizika kombinációjának együtt-hatójaként alakította ki.¹¹⁶ Kellner még hozzáteszi, hogy a leegyszerűsítő – a vallást, a patriotizmust és a népi kultúra elemeit ötvöző – manicheista tí-

pusú propaganda a patriotizmus a militarizmus, a halál és az erőszak kultúrájának terjedését segítette elő.¹¹⁷ Azért a kemény, útszéli sovínisztának tartott hírhedett jelmondatot: „Ha a háborúra szavazol, a békét választod” – kevés médiaorgánum vallotta nyíltan.

Azzal, hogy Szaddamot a megtestesült Gonosznak állították be, kizárták annak lehetőségét, hogy tárgyalásokat folytassanak, és diplomáciai eszközökkel vessenek véget a háborúnak. A Gonoszt csak elpusztítani lehet – annak érdekében, hogy helyreálljon a stabilitás és a rend a világegyetemben.¹¹⁸ Ugyanígy Irak is az abszolút Gonoszt megjeleníteni hivatott felnagyított ellenséget gyártott az Egyesült Államokból.

A bírálók többsége, így Toth szemében is különösen megdöbbentő volt, hogy a liberális beállítottságúnak tartott emberek is beálltak a kemény, kíméletlen fellépést követelők sorába, hiszen el akarták kerülni azt, hogy hazafiatlannak bélyegezzék őket. Emellett ők is képtelenek bizonyultak arra, hogy egymástól elválasszák és megkülönböztessék a tényeket és a fikciót.¹¹⁹

A Szaddammal szemben folytatott folyamatos gyűlöletkeltéssel az volt a probléma, hogy lehetőséget és alkalmat teremtett nemcsak Irak és Szaddam lealacsonyítására és a büntetés kilátásba helyezésére, hanem arra is, hogy ennek apropóján az egész régió – és nem csak a türelmetlen fundamentalizmus – ellenében hiszterizálják az amerikaiakat.¹²⁰

A média különös hangsúlyt fektetett a 'tisztá képekre': vagyis a szupertechnológia alkalmazására, a haté-

konyságra, a szakértelemre, miközben igyekezett kevésbé foglalkozni a polgári áldozatok számával és természetszerűleg a halál és a szenvedés aligha megnyugtató látványával. Chomsky a maga plasztikus megfogalmazásában a következőképpen tömörítette a média által alkalmazott receptet: „Rémületbe kergeted a polgárokat, és megfélemlited őket annyira, hogy nem merik kitenni a lábukat az országból. Na most ekkor pazar győzelmet lehet aratni egy harmadik világbeli országban, amelynek hadseregét úgy lehet miszlikbe aprítani, hogy rájuk sem kell nézni – amint az Öböl esetében is történt. És akkor mindenki megkönnyebbülten fellelegezhet”.¹²¹ Ebben Chomsky ismét teljesen elfogult és megalapozatlanul tekinti az iraki hadsereget felkészületlennek, kis hatékonyságúnak.

Médiakutatók és médiaemberek világgossá tették, kételkednek abban, vajon a „hős-pilóták” képesek lesznek-e túlélni azt az embertelen helyzetet, amikor ellenséges lövedékek és rakéták tömegének poklába kell egyenesen berepülniük.

Joseph Campbell modellje szerint a média akár tudatosan, akár öntudatlanul felmagasztalta a háborút „a hős utazásához”. A média által létrehozott öbölháborús mítosz – ahol a hős mellettszükségeltetik egy gazfickó is – alkalmat adott arra, hogy új dramaturgiát dolgozzanak ki:

- 1.) A hős utazása, avagy a felkutatás;
- 2.) Találkozás/összecsapás a Gonosszal;
- 3.) Beteljesülés;
- 4.) Visszatérés.

Ebben a tekintetben az elitek arra

használták a médiát, hogy átirányítsák az emberek társadalmi tudatát, a mindennapi gondokról a földrajzi határookra, munkahelyekről az olajra, meghozza a jó és a gonosz közötti alapvető küzdelem formájában.

Ezen mitikus elbeszélés részeként a tv készülékek szinte kegyhelyekké és oltárokká alakultak át. A média-szimbólumok és -képek, politikusok és a hadsereg vezetői a papok szerepét vették át, míg szakértők profeciák közléséhez szükséges kellekeket vettek magukra.

79
K É K

Kanjirathinkal és Hickey megközelítése szerint a tömegmédia a vezető politikusokat és katonákat egyszerű halandókból egy mitológikus dráma életnagyságúnál nagyobb hőseivé alakította át.¹²²

Ez a fajta keretbe illesztés pompásan megfelel az „Új Középkor” megközelítésnek, amely azt sugallja, hogy a nemzetállamok szuverenitás- és befolyás csökkenésével immár nem az államok lesznek a legfőbb hatalmi tényezők és a nagypolitika kizárólagos formálói, hanem a multinacionális, big-business típusú korporációk szerepe, jelentősége nő meg és vesz át az állami entitásoktól régebbi szerepeket, illetve újabbakat hoz létre. A média, ahelyett, hogy megpróbálta volna kitágítani,

felemelni a kollektív tudatot, részben a mítoszok segítségével hívásával több százmilliónyi tv-nézőt használt ki a megbolygatott világrend helyreállítását célzó erőfeszítések érdekében, emellett hőst gyártott kétes hírű politikusokból és hidegen számító magas rangú katonatisztekéből.¹²³ Kanjira-thinkal és Hickey arra mutatnak rá, hogy az Öböl-háború egyedülálló volt abban a tekintetben, hogy valójában összesűrítve előre jelezte, megjelenítette és felerősítette a hideg-háború utáni korszak számtalan jellemzőjét.¹²⁴

Aligha okoz meglepetést, hogy számos média-ember maga is részben vagy teljesen a „képek” hatása alá került. A színre vitt háború értelemszerűen kínálta az összehasonlítást a videojátékokkal és egy számítógépes játékok program visszajátszhatóságával. A várakozásokkal ellentétben a 'valóság' soha, még a cenzúra fátylának felengedése után sem lépett elő. Az áldozatok tulajdonképpen mind a mai napig homályban maradtak.¹²⁵

John Holliman azt jelentette, hogy „Bagdad bombázása a július negyedik tüzijátékra emlékeztetett vagy még inkább egy karácsonyfa égő díszinek pompájára”.

A kellneri kritika szerint a levegőben vívott háború kód és szimbólum-

MULTIKULTURALIZMUS

rendszere egy izgalmas háborús filmére emlékeztetett, ez pedig a csúcstechnika eszközeivel vívott háború és a hollywood-i mozik közötti hasonlóságra utal.¹²⁶ Az eredmény az információ-áramlás igazgatásának és egy ragyogóan csomagolt tévinformálásnak az együttese lett.¹²⁷

Feszültségeket keltett a negatív hírek kiszüremlésének visszatartása a nyílt terepen, ugyanakkor egy mindennél jelen levő és állandóan örökődő médium folyamatos jelenléte értelmet nyert. Az előre megtervezettség, az események érezhető mesterkéltsege, valamint az események, riportok és percepció világszerte meglévő egyidőjűsége behatárolta és meghatározta percepciókat azzal kapcsolatban, ami „történt”. Ami elvonult a szemünk előtt az egy csúcstechnikával rendelkező hadigépezet által mozgatott tankok lassított felvételű elhaladása – aszeptikusan, minden végzetes jellegtől megfosztva. Kiemelve az emberi tapasztalás és szenvedés horizontjából, és az emberi érintés néhány megnyilvánulásával meghintve.

*A két szembenálló katonai erő közötti jelentős technológiai, koordinációs aránytalanság további következménye volt azon tévhit kialakítása, hogy a háború, amely a véletlenszerűség, esetlegesség esszenciája, igazából saját irányítási képességünk birtokában tartható.*¹²⁸

Graber megközelítése szerint a háború ocsmány dolog, amely soha nem lesz fotogén, amikor is valamennyi brutalitását bemutatják. A világ közösségének könyörtelen tagjai felhasz-

nálhatják a katonai akciókkal való fenyegetést arra, hogy saját céljaiknak alárendeljük. Az ilyenfajta béke ára pedig túl magas.¹²⁹

Szeretném néhány számszerű adat segítségével bemutatni az Öböl-háború idején a médiában leggyakrabban használt szavakat és utalásokat. Egy 66.000 híryanag alapján végzett kutatás eredményeit felhasználva a következő fő kifejezések és mondatok szerepeltek a leggyakrabban: 1. Vietnamot 7299 alkalommal, 2.) Panamát 1769-szer 3.) Keresztes Háborút 135-ször 4.) Új Világrendet 1252-szer 5.) Szaddam-Hitler párhuzamot 25 alkalommal említették az írott sajtóban és a tv-ben.¹³⁰

Az öböl-válságról szóló tudósítások egyértelmű túlsúlya figyelhető meg minden további, az adott időszakban történt eseményről szóló hírral összehasonlítva. Az Egyesült Államokban az egyetlen kivétel a szövetségi költségvetés válsága volt, valamint a novemberi választási kampány – csak ez a két eseménysor fogta vissza az Öböl-történet dominanciáját időlegesen – 2658 percre.¹³¹

Összegzésként fontos megállapítani, hogy még a kormányzati-katonai propagandát elfogadó állásponhoz viszonylag közelebb álló finn kutató, Luostarinen is elismeri, hogy az Öböl-háború közvetítése visszatükrözte és megerősítette a növekvő nyugati rasszizmust, a nyugati társadalmak technológiai és erkölcsi fölényébe vetett hitet, és azt a kiindulópontjukat, hogy jogukban áll ellenőrzést gyakorolni a világ stratégiai és nyersanyagforrásai fölött.¹³²

Dennis konklúziója szerint: 1.) a

sajtónak, akárcsak a hadseregnek provokatívnak kell lennie, meg kell találnia az együttműködés útjait, módozatait, és úgy kell küzdeni a cenzúra ellenében, hogy ezzel feláldozza a különféle hírügynökségek és média vállalatokon belüli, illetve azok közötti versengést; 2.) a sajtónak képesnek kell lenni arra, hogy meggyőzze az amerikai közvéleményt, a polgárokat, hogy ő is latba esik ebben a törekvésében.¹³³

A média alapvető tesztpróbája

A média saját szereplésével kapcsolatban Dennis elismeri, hogy ami a leginkább feltűnő módon hiányzott a tudósításból, az annak világos megjelenítése volt, hogy mi is a feladata a médiának a háború közvetítése idején. A hadsereg igen elmélyült és tudományos alapozottságú tanulmányokkal – elsősorban fiatal tisztek számára tartott közönségkapcsolat (PR) tanfolyamokkal, kommunikációs stratégiai képzésekkel készült az eredményes és célorientált sajtókapcsolatok működtetésére.

Ugyanekkor a sajtó gyakorlatilag nem ismerte fel ennek a fejleménynek a jelentőségét és nem tulajdonított neki különösebb fontosságot.¹³⁴ Milyen meghatározó „szerepet is játszhat” a média a harci cselekmények közvetítése (de szükséges-e közvetíteni), illetve tudósítása során (kinek, kiktől, mikor, mit, mennyit és hogyan)? Avagy a lényeg kizárólag a látszat, a látvány, a nézőszám-növelés? Arra az alapvető és nehezen megválaszolható kérdésre, vajon az új típusú médiaetikára, illetve magatartásra szükség van-e háború idején – igenlő választ kell adni. Nem

lehet megkerülni, hogy a „hírtermelés” rendszere és a versengés, az újságírókat arra sarkalja, hogy hivatalos forrásokra támaszkodjon. Hiszen igazából ez nélkülözhetetlen bármely tudósító számára – annál is inkább, hiszen „jónak ítélt” magatartását a PR tisztek pótlólagos belső hírek átadásával, információkhoz való hozzájuttatással jutalmazza. Ez egyike azon fejleményeknek, amelyek ráirányítják a figyelmet a korábban példa nélkül álló precedensre, hogy a pool-okba bejutott újságíróknak kötelező jelleggel meg kellett osztani a nekik juttatott információkat a pool-on kívül maradt média kollegáikkal. Dennis ehhez még hozzászól: a média csak ritkán szólal meg egyfajta hangon. *Szerencsére, hisz a sajtószabadság egyik legfontosabb erénye a vélemény-pluralitás, diverzitás, amit minden állampolgár el is várhat.* Elsősorban a versenyhelyzet következtében – ugyanakkor néha teljesen az a benyomás keletkezhet, hogy lényegében mégis egy nyelven beszél, legfeljebb kisebb különbségek lehettek fel egyes riportok hangvételében, illetve jobb esetben a szakmaiságban, valamint abban, hogy foglalkoznak-e egyáltalán egy adott kérdéssel.

Az Öbölháború szigorú média-rendszer szabályai tovább fokozták a nem amerikai, valamint a nem a főáramhoz tartozó újságírók, tudósítók, média-emberek helyzeti hátrányát, hiszen nem lehet meg nem történné tenni azt, hogy egyeseket „bebocsátanak”, míg másokat nem. Emellett nyilván lehetetlen ellenőrizni azt, hogy a privilegi-

zált bent levők időben és a maga teljességében átadnak-e valamennyi információt a rivális média cégnél alkalmazott 'kollégáknak'. Végül is a hadsereg PR-részlegének vezetője számára is kényelmesebb néhány média-óriás képviselőjével jó viszonyt ápolni – mint médiaorgánumok százaival.

Abszurd kérdés, de feltehető: miért is állna egy nagy médiabirodalom igazgatótanácsának érdekében egyetlen, ezer vagy egymillió hírfogyasztó-átlagember objektív tájékoztatása? Ki állíthatja azt, hogy képes felismerni

81
K É K

százerek érdekeit – és mihez kezd ezután a felismert érdekeivel?

Habár nem elképzelhetetlen ilyen fajta cselekvést elvárni a média részéről, mégis ostoba elvárásnak hat zökkenőmentes működtetését remélni a gyakorlatban.

Dennis a cenzúrát a háborúk szükséges velejárójaként tartja számon, és evidenciaként ismeri el, hogy miközben működött a cenzúra gépezete, a sajtó nem igyekezett, illetve nem mutatott különösebb erőfeszítést annak érdekében, hogy meggyőzze a nézőket, a hírfogyasztókat, vagyis az állampolgárokat, arról hogy a cenzúra rossz dolog. Dennis megkérdőjelezhető megállapítása szerint a felmérések és a közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy „az

állampolgárok nagyobb része erősen támogatja a cenzúrát és az emberek azon a véleményen voltak, hogy elegendő vagy legalábbis megfelelően adekvát tudósítást kapnak a háború menetéről. Ez azt bizonyítaná, hogy a hadsereg behozhatatlan lépéselőnybe került.

Dennis egyébként nem ok nélkül hangsúlyozza azt, hogy a háború maga a legalapvetőbb híranyag. Egy háborúról adott beszámolót, tudósítást mindenképpen meg kell különböztetni bármiféle más esemény tudósításától.

A történelmi tapasztalat Dennis

megpróbálták egybevetni a hivatalos katonai közleményeket és megnyilatkozásokat a saját első kézből származó tapasztalataikkal.¹³⁵ Már amennyivel rendelkezettek a már többször említett „vízálló” és folyamatosan résen lévő, jól működő tájékoztatási politika működtetése következtében.

Igen súlyos következményekkel jár, ha a külpolitika alakítása nem koherensen és kellő szaktudással történik. Graber figyelmeztet arra, hogy a média diplomácia hátránya és veszélye, hogy potenciálisan fórumot biztosíthat ellenséges és zabolátlan államok vezetői számára, hogy professzionálisan kialakított és működtetett propagandájukat még szelesebb közönség elé tárják.

Ezért kapott a CNN Bagdadba küldött veterán tudósítója, Peter Arnett sok és élesen elítélő bírálatot. Graber szerint Arnett Szaddámmal készített interjúja lehetővé tette a diktátor számára, hogy eljuttassa a világ tv-néző közönségéhez is az ellenfeleinek szánt fenyegetéseit és rágalmait.¹³⁶

Arnett tudósításai alapján a CNN számára jól lehet elemezni a cenzúra szerepét. A személye és riportjai körüli éles viták kapcsán tulajdonképpen arról folytattak szópárbajt arról, hogy miképpen is kell és lehet viselkednie és tennie egy újságírónak, más megfogalmazásban: mi az elvárható magatartásforma, a fő ellenséggel készített interjú során az egyik hadviselő fél fővárosában.

Tulajdonképpen itt megint eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy kit szolgál, illetve kinek az érdekében dolgozik, végez tényfeltáró tevékenységet egy a-

dott tudósító illetve általában a tv-s csoportok és újságírók: A közönségnek? Látszatra nyilván igen, hiszen külső megjelenésre adni kell. A médiavállalkozásnak, tv-állomásnak? Igen legfőképpen; kis részben a cég nagyrészvényesei érdekében. A kormányzatnak? Előfordul. Valamilyen titkoszolgálatnak? Nos, megesik.

Az Öböl-háború az amerikai információs monopólium új dimenzióját hirdette meg. A CNN gyakorlatilag tényleg 24 órán keresztül élvezte a nemzetközi tudósítás tényleges monopolhelyzetét világszerte sok százmillió nézője számára nyújtva tudósítást. Ezzel a teljesítménnyel pedig azonnali legendává vált.

Kellner maga is elismeri, hogy a hírtermelés rendszere és az adás verseny arra sarkallja az újságírókat, hogy a hivatalos forrásokból kapott információkra (is) erősen támaszkodjanak – annak érdekében, és ezt könnyű belátni – hogy további belső hírekhez jussanak, amelyek természetesen az informátor álláspontját és üzenetét közvetítik. Eközben pedig szinte garantált, hogy valamilyen formában „megbüntetik” vagy hátrányba részesítik azokat az újságírókat, akik megkérdőjelezik a szóban forgó álláspontot.

Nemzetközi válságok idején – megfelelő „független” forrásból származó hírek és információk hiányában – bár kétséges, hogy valójában létezhetnek ilyenek egy háború esetén – az újságírók azon hivatalos forrásokra támaszkodnak majd, amelyek egyúttal szükségképpen manipulálják is őket.

szerint azt mutatja, hogy a háborús tudósítások és híradók következménye inkább fanfáros felvonulás, mint a kritikai esemény- és hírelemzés. Ez nem azt sugallja, hogy a Második Öböl-háborúban a tudósítók és újságírók mindannyian testületileg, folyamatosan és egyöntetűen az ütközetek és a harcok elvtelen és botor hívei és támogatói lettek volna, készségesen kiszolgálva a kormányuk vállalásából fakadó politika képviselőjét, megvalósítását. Dennis szerint ennek az ellenkezőjét lehet megállapítani: a háborús tudósítások megszokott szabályai és konvenciói keretein belül a tudósítók és újságírók úgy próbálták meg nyom követni, megvilágítani a háborús eseményeket, hogy közben sokan

Habár a hadsereg PR részlegének tisztjei a helyszíni és cenzúrázatlan információhoz való hozzáférést folyamatosan ellenőrizték – a nyomtatott média egyes képviselői kísérleteket tettek arra, hogy erősebben érvényt tudjanak szerezni vélt, illetve szerzett jogaiknak.

A régóta nem tapasztalt szigorú korlátozó intézkedések hatására az amerikai média egyes képviselői úgy érezték, hogy a független bírósághoz benyújtott keresetek segítségével orvoslást nyerhetnek sérelmeikre. Taylor arról ír, hogy egyes, „az alkotmányba lefektetett szabadságjogokat ádázul védelmező” amerikai médiavállalatok részéről azonnali felzúdulást váltott ki annak a lehetősége, hogy Grenadához hasonlóan, ismét teljesen ki lehetnek zárva a közvetítésből. Ez amiatt érdekes, hogy más szerzők, így Kellner sem említ hasonló epizódot, illetve kiterjedtebb felzúdulást a média, illetve az újságírók részéről.

A megismétlődéstől tartva 1991. január 10-én több amerikai hírmagazin és rádióállomás keresetet indított egy szövetségi bíróságon a médiára vonatkozó megszigorítások ellen.¹³⁷

A panaszosok elsősorban azt kifogásolták, hogy a pool-rendszer, a sajtó munkatársai mellett állandósított katonai kísérlet, a biztonsági ellenőrzés törvényellenesen avatkozott bele az információgyűjtésbe és a tudósításba. Álláspontjuk szerint az említett megszorítások és szigorítások élés ellentétben álltak az Első Alkotmány-kiegészítés szabad sajtót garantáló kitételével valamint az Ötödik Alkotmány-

MULTIKULTURALIZMUS

kiegészítés törvényes eljárásra vonatkozó passzusával.¹³⁸

Az igazságügy minisztérium válaszában arra hivatkozott, hogy a sajtó működésére vonatkozó korlátozások az amerikai haderő biztonságának megóvása érdekében váltak szükségessé; a bíróságnak pedig azért kellene fenntartania a sajtóra vonatkozó rendelkezések törvényességét, mert ezeket ideiglenes szükségszerűségnek tekintik, olyannyira, hogy feloldásuk azonnal megtörténik, amint a fronton a hadihelyzet ezt lehetővé teszi.¹³⁹

A bíróság gyakorlatilag valamennyi korábbi esetben fenntartotta az információkhoz történő nyilvános hozzáférésre vonatkozó korlátozások, szigorítások törvényességét.¹⁴⁰

MacArthur kiemeli, hogy a szárazföldi magatartáskódex valamint a kiegészítő rendelkezések az 1991. január 14-i bejelentést követően azonnal az általában patrióta és lojálisnak számító amerikai média részéről eles bírálat tárgyává váltak.¹⁴¹

Az új rendelkezések értelmében „a pooloknak a lehető legnagyobb méretűeknek kell lenniük, és csupán a hadműveletek kezdeti szakaszában kerül sor ezek alkalmazására. A támadás kezdetétől számított 24, illetve 36 órán belül fel kell oszlatni őket”. Ez tehát arra utal, hogy a hadsereg PR részlegén belül is voltak olyanok, akik úgy gondolták, hogy szükségtelen végig teljes körű bölcsovédeben tartani felnőtt embereket, akik amúgy sem tapasztalatlanok annyira, hogy szándékosan a kényes témát vagy hírt tudósítva veszélybe sodorják egy be-

vetés vagy akció sikerét, vagy a katonák biztonságát.

A háború után, a nagy amerikai médiaorgánumok beadvánnyal fordultak Cheney honvédelmi miniszterhez, amelyben panasszal éltek a pool rendszer és a hírek sterilizálására tett katonai intézkedések miatt valamint azért, mert „az információ közzétételének az ellenőrzése miatti halasztás következtében a hadsereg nagy befolyásra tett szert a hírek alakítása és irányítása terén.”¹⁴²

83

K É K

8. Az időrend a nyomtatott sajtóban

Craig LaMay tanulmányozta a nyomtatott sajtóban megfigyelhető változásokat. A sajtószemle-vizsgálatra kiválasztott újságok a következők voltak: Az Atlantic Constitution, a Chicago Tribune, a Los Angeles Times, a Washington Post, New York Times. A vizsgálat tárgyai a szerkesztőségi cikkek és nem pedig a vélemény rovat (op-ed) voltak.

Craig LaMay megállapítása szerint három csoportot lehetett megkülönböztetni: az izolacionisták, akiknek a Washington Post-ban a New York Times-ban a Wall Street Journal-ban megjelent 657 szerkesztőségi cikk

többségében igazából kevés visszhangot keltettek, a domináns véleményeket sokkal inkább az unilateralisták (héják) és a multilateralisták új világrendet hirdető csoportjai képviseltek.¹⁴³

Első Időszak: *Az invázió (1990. augusztus 3-6.)* A domináns téma és üzenet a kifejezett vagy hallgatóságos elismerése volt annak, hogy az USA első számú célja: sokkal inkább meggátolni Szaddam Husszeint abban, hogy a terjeszkedését tovább folytatva Szudáni Arabiát is meghódítsa, mintsem az

Negyedik Időszak: *Az öbölbeli csapatok számának megkettőzése (1990. November 9-23.)* A tartalékosok behívása számos bíráló hangvételű szerkesztőségi cikket váltott ki. A legkritikusabbnak a New York Times bizonyult, miközben nem bírálta közvetlenül a csapatok felfejlődését. Jelezte az egyet nem értését amiatt, hogy az elnök elmulasztotta megvárni a Kongresszus és az ENSZ jóváhagyását.¹⁴⁶

Ötödik Időszak: *A Végső Diplomáciai Erőfeszítések (1991. január 9-16.)* Miközben öt szerkesztőségi cikkből átlagosan három támogatta a kongresszus felhatalmazását arra, hogy az elnök háborút indíthasson, teljes mértékben támogatta a támadásra adott jóváhagyást az ENSZ által szabott határidő (1991 január 15.) lejáta után.¹⁴⁷

Hatodik időszak: *A háború első napjai (1991. Január 17-23.)* A New York Times-t leszámítva a szerkesztőségi cikkekben tükröződő egybehangzó vélemények a Szaddam Husszeint fele gonoszságokra koncentráltak és a Kuvait lerohanását követő első napokhoz hasonló mértékben támogatta az elnököt.

Hetedik Időszak: *A Küszöbön álló Szárazföldi Háború (1991 Február 14-23.)* Valamennyi szerkesztőségi cikk vagy cinikus hangvételűen vagy kifejezetten ellenségesen viszonyult Szaddam „béke” kezdeményezéseihez; Az elnök célkitűzéseinek irányában mutatott támogatás keretein belül megjelenő másutas vélemények inkább szür-

ke, mint fekete-fehér álláspontot képviseltek.¹⁴⁸

Megítélésem szerint a visszafogott bírálat lassú és erőtlen intenzifikálódása volt megfigyelhető. Nem felel meg a valóságnak tehát az az állítás, hogy a nyomtatott sajtó szemelenczösen, minden kétely megfogalmazása nélkül adottnak tekintve foglalkozott volna a katonai megoldással.

9. ... és ami kimaradt...

Annak érdekében, hogy bizonyossággal szolgáljunk a társadalom különböző csoportjainak a háborúval kapcsolatos állítolagos vagy valóságos támogatásáról érdemes megvizsgálni mindazon eseményeket, amelyek nem kaptak ugyan figyelmet az elektronikus média részéről – így szinte mintha meg sem történtek volna – ugyanakkor minden bizonnyal jelentőséggel bírtak és sokat elárulnak egyes rétegeknek, csoportoknak a válsággal, s annak megoldásával kapcsolatos álláspontjáról.

És természetesen ugyanígy figyelmet érdemel az is, amit a média-főáram nem közvetített. Corcoran két olyan szempontra mutat rá, amelyről nem folyt vita a nyilvánosság előtt: 1.) Az 1980-1988 között vívott iraki-iráni háborúra; 2.) a második Öbölháború kitörését előidéző gazdasági okokra.¹⁴⁹

Ebből következően néhány olyan aspektusra szeretnék rámutatni, elsősorban Schiller megfigyeléseire alapozva, amelyek akkoriban nem kaptak kiemelt publicitást:

1.) A média egészen megdöbbentő módon elutasította azt, hogy tudósítá-

iraki haderő Kuwaitből történő kiűzése. A vizsgált újságok egyike sem sugallta vagy támogatta azt, ami végül is a konfliktus vége lett – az amerikai katonai erő alkalmazását az iraki hadsereg Kuwaitből történő kiűzése érdekében.¹⁴⁴

Második Időszak: *A Csapatok fejlődése (1990 Augusztus 7-9.)* A szerkesztőségi cikkek viszont immár élen és egyetértően támogatták az elnök döntését;

Harmadik Időszak: *A tartalékosok behívása (1990. augusztus 18-26.)* Az alaphangnemre nem a kritikai hang a legjellemzőbb, ugyanakkor a fennálló tét miatti aggodalom is kifejezetten érezhetővé vált.¹⁴⁵

sokat adjon olyan jelentős belpolitikai eseményekről, valamint a válsággal kapcsolatos nézetekről, amelyek jócskán túlmutatnak a Glaspie-ügyön. Az 1991. január 26.-i békemenet Washingtonban annak ellenére kapott mindössze 4 másodpercet a CBS fő hírműsorában, hogy az egyik legnagyobb szabású, a fővárosban tartott tiltakozó megmozdulás volt.¹⁵⁰

2.) A japánok háborúval kapcsolatos ellenkezése: 1991. március 18-án, tehát már a harcok beszüntetése után japán állampolgárok egy csoportja által eljuttatott fizetett hirdetés jelent meg a New York Times-ban. A szöveg röviden arról szól, hogy mennyire szenvedélyesen elítélik a katonai erő alkalmazását egy nemzetközi konfliktusban.¹⁵¹ Kérdés azonban, hogy miért csak március közepén, miért nem két hónappal korábban? A Business Week 1991. március 18.-i száma arról számolt be, hogy a legfőbb Japán tv csatorna vezetője egyre erősödő aggodalmát fejezte ki „az Egyesült Államok globális, az elektronikus tájékoztatás terén mutatkozó dominanciájával kapcsolatban”.¹⁵² Ezzel párhuzamosan az Öböl-háború előrehaladtával a japán médiában addig nem tapasztalt helyzet alakult ki: a japán közszolgálati tv szimultán közvetítette és fordította japánra a nagy amerikai tv társaságok által sugárzott képeket és filmfelvételeket, video-bejátszásokat. A japán hírfogyasztók felé azt közvetítette a japán-amerikai hírműsor, hogy az amerikaiak 90%-a a háborús-katonai megoldás híve.¹⁵³ Kis túlzással azt lehetett állítani, hogy a japán tv beleolvadt az amerikai globális tv hálózatba; a japán tv amerikai lett, nem csak amerikanizált.

3.) A tudósítások arról szóltak, azt ismételték állandóan az amerikai közvélemény felé, hogy olyan, a szövetséges koalíció keretei között megvalósítandó amerikai erőfeszítésről van szó, amelyet a világ szinte valamennyi táján támogatnak és széles körben elfogadnak. Ezzel párhuzamosan gyakorlatilag semmit nem lehetett megtudni arról, hogy miként vélekednek a válságról Latin-Amerikában, a Távol-Keleten, Dél-Ázsiában és Afrikában.

4.) A média főárama részéről tapasztalt állítólagos túlzásba vitt öncenzúra kapcsán Schiller megállapítja, hogy az „amerikai média szerepéről a legbeszédebb az iraki áldozatokkal és sebesültekkel szemben tanúsított közöny volt az újságírók, a média egésze részéről.” A már visszavonuló iraki katonákat szünet nélkül tizedelt a páratlanul erős ösztésített támadás. Azonban lehet, hogy az amerikai sajtótól azt várták el, hogy másfajta standardhoz tartsa magát. Schiller szerint ugyanakkor ez nem mentesítheti az újságírókat az alól az alapvető szakmai és morális kötelesség alól, hogy tudósítson; hiszen a kiterjedt, masszív gyilkolás és ezrek halála órák leforgása alatt alapvető hírek kellene lennie.¹⁵⁴

Természetesen voltak arra utaló jelzések, hogy esetleg nem mindenki támogatja teljes mellszélességgel a katonai beavatkozást. Charles Kuralt (CBS) megemlítette, hogy Bush elnök nem feltétlenül tudhatja maga mögött az amerikai társadalom egészének feltétlen támogatását a katonai erő alkalmazásával és több százezer tartalékos

harcba küldésével kapcsolatban, hiszen a NYT felmérése szerint a megkérdezettek 48 százaléka arra kérte az elnököt, hogy ne indítson háborút.¹⁵⁵ Chomsky emlékeztet arra, hogy Szad-dam demokratikus ellenzékével szembeni bánásmód a médiában elsősorban annak tudható be, hogy a főleg Európában élő iraki ellenzékiek többnyire nemcsak kritikusak, hanem ellenségesek is voltak az USA kormányzatával, politikájával szemben.¹⁵⁶

Ami a Békét vagy az Erőszakot illeti, Chomsky hangsúlyozta: annak a

jelentősége, hogy a média nem adott kellő hangsúlyt a diplomáciai megoldásnak, akkor vált egészen világossá, amikor egy közvélemény-kutatás a következő eredménnyel záruló vizsgálatot közzé tette: 1991. január 11-én a Washington Postban megjelent, hogy a lakosság 2/3-a támogatta (volna) egy olyan izraeli-arab konferencia összehívását és megrendezését, amely esetleg elvezethetett volna az iraki csapatok kivonulásához Kuwaitból. Ugyanakkor a kérdést úgy fogalmazták meg és tették fel, hogy minimálisra csökkentsék az igenlő válaszok lehetőségét, miközben azt hangsúlyozták, hogy a Bush kormányzat ellenezte a javaslatot. Érdekes megjegyezni, hogy a megkérdezettek egyike sem értesült arról,

hogy egy héttel korábban Irak hasonló javaslattal állt elő, amelyet egyébként a kormányzat több közel-kelet szakértője komolyan és tárgyalási alapot képezőnek minősített – ugyanakkor a kormányzat visszautasította ezt.¹⁵⁷

Schiller érvelése szerint a háborús frontról érkező hírek teljes körű kontrollja legalább őszintebb volt. A Pentagon meghatározta azt, hogy miről lehet tudósítani, mit lehet jelenteni.

Gunder Frank a brit média által betöltött szerepre és teljesítményre vo-

86
K É K

natkozóan megemlíti, hogy nem mutatták be, hogy a recesszió sújtotta brit gazdaságnak és a City-nek továbbra is szüksége volt Kuvait és más olajsejkségek befektetéseinek szinten tartására, illetve támogatására, valamint, hogy a megcsappant népszerűséggel bíró tory kormányzat szükség volt a politikai támogatásra. Az Öbölháborút a világ történelmének eddigi legszervezettebb és leghatékonyabb média villámháborúja előzte meg – és tekintve, hogy a háborúk kitöréskor az első áldozat az igazság szokott lenni, a krími háborúhoz hasonlóan most is ez volt a helyzet.¹⁵⁸

10. Számos nemzet, egyetlen kép

Az Öböl-háborúról szóló tudósítások Európa-szerte jelentős részben arról szóltak, hogy az erősebbé és magabiztosabbá váló Európának támogatnia kell Washington törekvéseit nem pedig alternatívákat keresni az Egyesült Államokkal szemben a globális erőegyensúlyban. Ezt sugallták a folyamatos bírálatok Németország támogatási készségének lassúságára, langyos válaszára, és a csekkfüzet diplomáciára. Németország sokáig habozott és más európai nemzetekkel összehasonlítva erőteljesebben mutatta ki, hogy ellenzi a háborút – elsősorban amiatt, hogy a saját történelmének traumái valamint az alkotmány erre vonatkozó passzusai miatt nem tudja elfogadni a katonai beavatkozást.¹⁵⁹ A sajtó az Öböl háborút egy a modernitás körüli hegemon gondolat és érzelmi konstrukciót létrehozó általános ideológiai folyamatból létrejövő szimbolikus konstrukcióként közvetítette és mediátizálta.¹⁶⁰ Nem csupán ideológiai korreláció volt a haditechnológia sikeressége és az azt létrehozó kultúrák között, hanem kapcsolat állt fenn a tudományos és kulturális modernitás, valamint a moralitás és a szabadság között is. Írországban és más, magukat el nem kötelezettnek nevező országokban is ideológiai kapcsolat létesült az új világrend és a modernitás között.¹⁶¹ Amint Peter Millar megjegyezte a *European* 1991. február 22.-24.-i számában: az Öbölben a cenzoroknak kevés dolguk akadt. Az újságírók leg-

többje azonosult a hadsereg szellemével, célkitűzésével és készséggel tett részt a hadsereg által létesített állóképességi tréningeken és gyakorlatokon, egyenruhában kezdett járni, átvette a katonai szakzsargont és szlenget beszélt.¹⁶²

Az iráni sajtó

Az iráni média második Öbölháborúról adott tudósításáról igen meglepő adatot közöl Motemmed Nejad és szerzőtársai kutatása. Adatik szerint az általuk vizsgált első időszakban, vagyis 1991. január 15.-ig a háborúról beszámoló jelentések közül a tudósításoknak mindössze egynegyedét tették ki a Bush-, illetve Amerika-ellenes közlemények. És érdekes módon egyik sem tett említést semmiféle (amerikai vagy nyugati) cenzúra létezéséről. Habár a háborúról érkező információk a frontvonalon szolgáló katonai szóvivőktől érkeztek és világos volt, hogy ez az információ katonai cenzorok jóváhagyása után került közlésre – ezek átvételekor nem tettek említést a cenzúra működéséről. Ahogyan az elektronikus média és a hírügynökségek a katonai cenzoroktól származó információkat vették át, akik azt az utasítást követték, hogy ne adjanak kiemelt hangsúlyt a háború emberi szenvedést okozó oldaláról, így a két befolyásos teheráni napilap, az *Ettelaat* és a *Kayhan* is ugyanazokat a vezérlőelveket követték, nem utolsósorban azért, mert ugyanazon a csatornán jutottak hírekhez. A teheráni „kapuőrzők” öntudatlanul is a nyugati tudósítók nézőpontja alapján tudósi-

A finn sajtó

tottak a háborúról. A Washington és Teherán közötti évtizedes ellenséges viszony ellenére az első időszak viszonylag kis számú Amerika, Nyugat és Bush-ellenes tudósítása a katonai leszámolás (vagyis az ENSZ ultimátum időbeli kitolása miatt) későbbre halasztásának eredménye lehet.

A második időszakban január 15. és február 28. között, tehát a nagy szövetséges támadás idején viszont már megkétszereződött az Amerikával és a Szövetségesekkel szemben ellenséges vagy bíráló tudósítások száma. Mindközben a Szaddammal illetve Irakkal szemben ellenséges tudósítások száma jelentősen csökkent, ugyanakkor a teheráni újságok már jóval pesszimistábban ítélték meg az iraki hadsereg katonai teljesítőképességének lehetőségeit. Az iraki katonai potenciál alulértékelése felé való elmozdulás mindkét vizsgált időszakban annak tudható be, hogy a teheráni lapok tudomásul vették az amerikai katonai beavatkozást, de szerepet játszott benne a háborús propaganda hatása is.¹⁶³

Kazem Motammed-Nejad, Naiim Badii és Mehdi Mohsenian-rad arra a következtetésre jut, hogy Irán, akár csak más kevésbé fejlett ország a nemzetközi kommunikációs rendszer dominanciájával szembeni „sérülékenység” és „kiszolgáltatottság” oka, hogy az újságírók képzettsége nem volt mindig kellő mértékű, és nem túl nagy számú az egy területre specializálódott újságíró, tudósító és szerkesztő. Többségük nem rendelkezik elegendő információval a világ jelentős eseményeiről és a számottevő, nagy horderejű belpolitikai fejleményekről.¹⁶⁴

A propaganda által befolyásolt médiatevékenység hatásait nyomon lehet követni a finn sajtóban is. Luostarinen, finn médiaszakértő hangsúlyozza, hogy a háború alatt a finn média igen nagymértékben a nyugati hírügynökségekre, illetve a CNN tudósításaira volt utalva.¹⁶⁵ A finn sajtó képviselői is ugyanabba a kategóriába kerültek, mint a kisebb, illetve fejlődő gazdaságú szövetséges országok média-emberei. Luostarinen megállapítása szerint azonban a finn sajtó a lehetőségekhez illetve más hasonló helyzetű országhoz képest magasabb szintű újságírásra volt képes. Saját, első kézből származó híradások hiányában a sajtó nagyobb mértékben igyekezett támaszkodni háttéranyagokra, és kiterjedtebben vett igénybe szakértőket. A finn média elfogadta azt a lehetőséget, hogy egy tudósítói akkreditációt kaphatott – így nem küzdöttek (tovább) az amerikai hadvezetés kegyeier.¹⁶⁶ Ezt a nézetet osztja Osmo Wiio professzor befolyásos jobboldali tárcaíró is, aki arról írt, hogy „az amerikai katonai vezetőknél ugyan módjában áll eltitkolni egyes információkat, viszont nincs lehetőségük arra, hogy szándékosan félreinformálják a polgárokat – hiszen korábban nem ismert hatékonyságú eszköz állt rendelkezésre. Ezen a megállapításon azért érdemes elgondolkodni, hiszen minden, amit láthatóvá, hallhatóvá tettek, közvetítettek és sugároztak, az igen nagy részben a hadsereg PR- részlege, a cenzori részleg ál-

tal jóváhagyott anyagokból, illetve jelentésekéből származhatott. Ennél fogva minden, a finn sajtóban megjelent, közvetített vagy átvett tudósítást és beszámolót gyakorlatilag legkevesebb 90%-ban az Egyesült Államok információcsatornája által megformált keretek határozták meg. Ez ugyan nem zárja ki annak a potenciális lehetőségét, hogy következtetéseket vonjanak le a kézhez kapott hírekből, tudósításokból illetve azokról a valószínűsíthetően megtörtént fejleményekről, amelyekről nem érkezett tudósítás, vala-

mint értelemszerűen azt sem, hogy háttér-információkat elemezzenek és esettanulmányok segítségével férközzenek közelebb a valószínűsíthető eseményekhez. Viszont ez igen könnyen tévutakra vezethet és aligha alkalmazható minden nap, különösen nem a főműsoridőben közvetített hírműsorban. Legfeljebb késő esti hírháttérben vagy a hetente egy-két alkalommal jelentkező stúdióbeszélgetésben, amelynek valószínűleg mérsékelt a hatása és nézettsége is hátul kullog.

Luostarinen kiemeli, hogy amint a sajtó részéről igény mutatkozott katonai szakértőkre, a hadsereg felkért néhány magas rangú tisztet, hogy kommentálja a katonai lépéseket. Ugyanakkor azt állítja, hogy a katonák szere-

pe Finnországban korántsem volt annyira kiemelkedő, meghatározó, mint ahogy az Egyesült Államokban látszott. Példának okáért a finn békefogalom képviselőit elég gyakran interjúvolták, emellett gyakorta adtak hangot azon szakértők kételyeinek, akik megkérdőjelezték a nyugati katonai akció erkölcsi tartalmát és célrendszerét.¹⁶⁷ Ez a jellegzetesen finn megközelítés azt a törekvést domborítja ki hogy Helsinki álláspontját sajátosan északi és ne angolszász beállítottságúnak tekintse a világ közvéleménye.

88 K É K

Luostarinen bírálata szerint az amerikai katonai cenzorok munkáját jelentős mértékben megkönnyítette az, hogy az újságíróknak folyamatosan tekintetbe kellett venniük az (nem kis részben háborúpárti) otthoni hírfogyasztó közönség és a nyomást gyakorló csoportok véleményét.¹⁶⁸

Finnországban számos újságíró azonosult a nyugati érdekekkel és erőfeszítésekkel. A sajtó és a nagyközönség általánosságban elfogadta a háborút – igaz különösebb lelkesedés nélkül, emellett azonban nem gyakoroltak nyomást a háborút ellenző csoportokra. A sajtó főárama nagyjából Amerikapárti volt, ugyanakkor emellett más véleményeknek is teret engedtek.¹⁶⁹

Luostarinennek kétségtelenül igaza

MULTIKULTURALIZMUS

van, amikor azt állítja, hogy általában a nyugati világban, de annak centrumától kissé távolabb is szolidárisak voltak, sőt politikai támogatásukról biztosították a szövetséges koalíció azon országait, akik az Öbölben a Nyugat érdekeit védelmezve komoly katonai és politikai kockázatot vállaltak. Az Egyesült Államok állásfoglalása, információs inputja jelentős mértékben meghatározta, hogy mit lehet majd látni. Azonban tekintve, hogy a Finnországhoz hasonló kisebb országok igazából csak nézői voltak a nagy eseménysornak, szükségtelen volt arra törekedni, hogy minden fortélyt bevetve homogenizálják a sajtó és a közönség véleményét.¹⁷⁰

Ne feledjük, a 90-es évek legelején még a nagy cyber-forradalom előestéjén vagyunk. A földrajzi mellett a kulturális sziget állapot igenis meghatározó.

A magyar sajtó

Bár 1995-től bírunk egy vitatott médiatörvénnyel, amelyet a régióban utolsóként sikerült az egyébként élenjárónak tartott második köztársaság parlamentjének elfogadnia. Adva van két és fél országos terjesztésű, és féltucatnyi városi, sőt kerületi adó. Ha azonban mérleget akarunk készíteni a magyar közvetítésről, fontos hangsúlyozni, hogy az országnak nem volt semmiféle saját, különálló sajtó képviselője Szaúd-Arábiában.

Egy empirikus esettanulmány keretében kísérletet tettem arra, hogy

egy három lépcsőből álló megközelítéssel vizsgálat tárgyává tegyem a magyar közvetítés politikai-kulturális hátterét és részben tartalmát, nevezetesen:

1.) Szelektív elemzés keretében megvizsgáltam a Magyar Televízióban sugárzott legfontosabb eseményekről beszámoló híradókat valamint a hírósszefoglaló hírháttér műsorokat 1990. augusztus 2. és 1991. február 28. között;

2.) Interjúkat készítettem az MTV akkori meghatározó, vezető főmunkatársaival, így Pálffy G. Istvánnal, a Híradó akkori főszerkesztőjével; Born Ádámmal, a TV2 1989-1991 közötti műsorigazgatójával; valamint Kereszty Andrással a két legnagyobb példányszámban megjelenő országos napilap, a Népszabadság, majd a Népszava korábbi főszerkesztőjével, aki évekig a MUOSZ elnöke is volt. Kereszty a 70-es évek végén, a 80-as évek elején a Népszabadság washingtoni tudósítója volt.

„Érdekes, és nyilván véletlen, hogy a három meghatározó médiaszemélyiség közül már egyiküket sem találjuk politikai vagy hírműsorok főszerkesztőit, hírigazgatóit között. Ez lehet a fiatalítás, a generációváltás jele is. Örvendezhetnénk, csakhogy térségünkben a váltás és fiatalítás korántsem „szerves” folyamat eredménye, hanem gyakorta kívülről és fél-belülről érkező, kellően irracionális döntési mechanizmusok eredménye. Korántsem biztos, hogy az új emberek pozícióba kerülése, ottléte egyértelműen a rendszerváltás lezárulásának, a minőségi javulásnak megnyilvánulása is.

3.) Elemeztem a nyomtatott sajtó orgánumai közül a Magyar Hírlap

második Öbölháborúról adott tudósításait 1990 augusztusában, valamint 1991 januárjában-februárjában;

A tv-híradók szelektív tartalmi és képi elemzése segítségével kísérletet tettem arra, hogy felvázoljam, miként számolt be, milyen módszer szerint követte az MTV 1 hírszerkesztői stábjában az események alakulását 1990. augusztus 2. és 1991 februárja között. Megállapítható, hogy az eseményeket mélyrehatóan, gondosan követték a tudósítások átvételével. A válság kiterjedésével párhuzamosan és az idő előrehaladtával érezhetően tendenciaszerűvé vált az, hogy a világ jelentős Tv-adóitól átvett, legfőképp amerikai adások mellett más hírforrásokat is gyakrabban kezdtek igénybe venni, valamint szakértői véleményeknek is hangot adtak. Különösen 1991. január 16.-a után rendszeresen készültek interjúk a válságban leginkább érintett országok Budapestre akkreditált nagyköveteivel. Emellett kisebb gyakorisággal ugyan, de készültek „kérdés-felelet” típusú gyors interjúk a területet ismerő, illetve katonapolitikai szakértőkkel. Eltekintve attól az egyetlen kivételtől, amikor a Panoráma külpolitikai műsor stábjában még 1990 októberében dokumentum és riportfilmet készített Irakban, nem volt semmilyen szervezett magyar nyelvű, helyszíni közvetítés.

A Szaddammal és rendszerével szembeni ellenérzések érezhetően erősödtek és fokozódtak azt követően, hogy a bagdadi hatóságok az Irakban rekedt magyar állampolgárok hazautazását feltételekhez kötötték. Viszont az erőteljes bombázások beindulását

MULTIKULTURALIZMUS

követően bizonyos fajta szolidaritás megfigyelhető volt, a polgári lakosság szenvedése és az infrastruktúra pusztulása miatt. Emellett végig tetten érhető volt Izrael valamint Szaúd-Arábia lakossága iránti együttérzés az iraki Scud rakéták által okozott szenvedés, rettegés és az anyagi javak pusztulása miatt.

Röviddel Kuvait Irak általi megszállását követően 1990. augusztus 2-án az MTV 1 Híradó válogatást sugárzott a jelentősebb nyugati híradókban levetített tudósításokból, amelyek alapján az volt érzékelhető, hogy Magyarország alapvető érdeke a konfliktus lehető leggyorsabb és békés lezárása. Ennek érdekében pedig szükséges és elengedhetetlen, hogy Magyarország csatlakozzon a nyugati szövetségesek koalíciójának erőfeszítéseire.

Vagyis az idő előrehaladtával, december, január folyamán, a várható katonai összecsapásban, a szövetségesek mielőbbi és gyors győzelméért szurkolt a média. A meggyőző katonai felkészültség mellett a csúcstechnológiával felszerelt tankokról, repülőgépekről, szállító eszközökről készített felvételeket rendszeresen vetítettek.

Megemlítendő, hogy az Irak területén folyó katonai hadműveletek leírása nem képezi a könyv tárgyát.

Saját élményeim visszapörgetése alapján úgy látom az MTV által megjelenített képi világban az tükröződött: „Mire várnak a jenkik a katonai támadás megindításával, miért nem füstölik ki azokat a kérkedő és pöfeszkedő irakiakat a pici Kuvaitból?”

Valójában ez volt az első alkalom,

amikor az MTV úgy adott folyamatos tudósítást egy konfliktusról, majd az azt követő háborúról, hogy szinte teljes egészében a nyugati álláspontot és beállítottságot közvetítette és tükrözte. Ezzel párhuzamosan a válság diplomáciai eszközökkel történő megoldására irányuló szovjet kísérleteket nem őszintének illetve komolytalan-nak láttatta. Másfelől az MTV adásai főleg eleinte egyáltalán nem vagy alig számoltak be a civil áldozatokról illetve érdemtelenül kis terjedelemben foglalkoztak vele.

89
K É K

Habár a magyar média által bonyolított közvetítés meglehetősen egyoldalú volt, a források tekintetében az adott szűk keretek között a szerkesztők beszámoltak azon legmeghatározóbb, legdöntőbb eseményekről, amelyeknek ugyan nem volt közvetlen katonai hatása, ám mégis igen döntőnek bizonyultak a szövetségesek erőfeszítései szempontjából. Így világossá tették, hogy Chevenement a francia védelmi miniszter a katonai akció végső céljára vonatkozó, a koalícion belüli súlyos nézetkülönbségek hatására mondott le (*Chevenement azóta kivált a Francia Szocialista Pártból és nemrégiben saját politikai csoportosulást hozott létre*) Teret kapott egy 75 000 főt megmozgató háborúellenes tüntetés is.

Emellett azért megfigyelhetőek voltak az előző, bipoláris szembenállás időszakának olyannyira ismert bevett kitérései is, mint amikor kötelező volt a nyugati polgári demokráciák tévedéseit, balszerencsés lépéseit kipellen-gérezni. Ilyen alkalom volt a légítámaszadások megkezdésekor, január közepén, amikor a tv híradó műsorvezetője – a valószínűsíthetően jelentős iraki (arab) veszteségek felett érzett öröm némileg kaján felhangjával megjegyezte: „a szövetséges vadászgépeknek majdnem sikerült elpusztítania azt a bunkert, ahol

Szaddam Husszein feltételezhetően tartózkodott, azonban a rossz idő megakadályozta őket abban, hogy keresztülvigyék a rájuk bízott feladatot.” Ez az egyszerű magyarázat annál is inkább meglepő és nevetséges, hiszen a hajszálpontosan célba találó, manőverezni képes rakéták és a célba juttatásokat segítő fedélzeti berendezések számára tulajdonképpen nem jelenthet gondot a célpont megsemmisítése. (Vagy mégsem makulátlan a hibátlanul kikiáltott technológia?) De még ennél is vitathatóbb volt az, hogy a stúdió vendégeként meghívott katonai szakértő az amerikai titkosszolgálat alkalmasságát vonta kétségbe, miközben az okos bombák kifogástalanul elérték céljukat. Ez az epizód is érzékel-

MULTIKULTURALIZMUS

teti a régi szokások központi irányítást végrehajtó makacs túlélését.

Mindez tulajdonképpen felfogható a hírforrásokat értékelő kritikai hangvétel jelentkezésének, vagyis pont annak, amit az idézett szerzők is annyiszor hiányoltak.

Pálffy G. István szerint a CNN az Öböl-háború nélkül nem lett volna képes annak a grandiózus reklámkampánynak megvalósítására, amelyet éppen az öböl-válság fél éve teremtett számára. Pálffy G. István meglátása szerint a tv híradó, más országokhoz hasonlóan már 1990. augusztus 2-án szinte megszakítás nélkül kezdte folyamatosan és élőben közvetíteni az események alakulását – annak ellenére, hogy a válságban Magyarországnak nem volt közvetlen érdekeltsége, érintettsége. Amint megfogalmazta: rá kellett ébredniük, hogy a tv híradó olyan helyzetbe került, amikor nem tehetette meg, hogy olyan helyi, magyar vonatkozású eseményekkel foglalkozzon, amelyek mindenképpen figyelmet érdemeltek volna. Pálffy kiemeli: egyetlen napilap – akár jobb akár baloldali beállítottságú – egyszer sem tette kritika tárgyává a híradó öböl háborús tudósítását.

Pálffy G. István hangsúlyozta, hogy a széles körben elterjedt elképzeléssel ellentétben, / ebben az időben legalábbis / az Antall-kormány nem volt semmilyen önálló, konzisztens médiapolitikája és nem fogalmazott meg semmilyen meghatározott elvárást a média működésére, hírszolgáltatására vonatkozóan. Pálffy G. István nemzeti

alapú média-kritikája szerint a magyar hírközlő eszközök részéről nem volt elégséges az amerikai médiával szembeni távolságtartás, hiszen a kérdéses időszakban belföldi valamint egyéb meghatározó jelentőségű külpolitikai események nem kaptak a súlyuknak ténylegesen megfelelő figyelmet és teret.

Megjegyzendő, hogy 1998-ra a tulajdonrészt magánkézben, médiaholdingok tulajdonában levő, hirdetések-ből, példányszámból élő nyomtatott sajtó esetében néhány vezércikk pártos hangvételét leszámítva igazából többnyire csak nagyon szofisztikált elemzés segítségével állapítható meg egy napilap politikai beállítottsága; de ez sem szorítható be a klasszikus nyugat-európai jobb-bal politikai mező keretei közé. Szerencsésebbnek tűnik az ellenzéki-kormánypárti dichotómia alkalmazása.

Itt ismét beleütközünk abba a legalapvetőbb média-etikai, média-működtetési kérdésbe, hogy ezt mely terület vagy személyek köre hivatott eldönteni?

Másfelől, jelentős szakmai tapasztalattal és tv múlttal bíró szakemberek, mint Born Ádám azon a véleményen vannak, hogy a Pálffy G. István irányítása alatt működő akkori tv-híradó nem tett meg mindent a pártatlan közszolgálatosság látszatának kialakítására. Born Ádám megfogalmazása szerint a külpolitikai hírek áradata egyébként éppen a lehető legalkalmasabb időpontban érkezett az Antall-kormány számára, hiszen a gazdaság átalakítása során éppen 1990 őszre a munkanélküliség igen kritikus szintet ért el, a külkereskedelmi mérleghiány

aggasztó mértéket öltött és tartósan 20% fölé került az inflációs ráta.

A liberális beállítottságú Magyar Hírlap (amelynek tulajdonosa ekkorra már Jürg Marquard, svájci üzletember volt) vezércikkeinek, cikkeinek, beszámolóinak és hangneme természetesen kitapinthatóan, de nem egyoldalúan nyugat- és Amerika-barát.

A világsajtó meghatározó orgánumaival ellentétben 1990. augusztus 2-án az Magyar Hírlapot láthatóan teljesen váratlanul érte Kuvait lerohanásának híre. Mindazonáltal a szerkesztőség rögtön teljes gőzerőre kapcsolva az augusztus 3-i szám címdoldalán már nagy méretű fotóval és háromhasábos beszámolóval szolgált olvasói számára.

A válság súlyosbodásával, elhúzódasával párhuzamosan a beszámolók hangvétele érezhetően és nyíltabban kritikusabbá vált Irakkal, sőt ellenségessé Szaddam Husszeinnel szemben. A fordulópontot – amikor a hangnem elfogultabbá, sőt ellenségessé vált – az az iraki döntés jelentette, amikor nem engedélyezték az Irakban illetve Kuvaitban rekedt magyar családok visszatérését.

A lap viszonylag kevés teret biztosított a régiót ismerő terület-specialista, valamint katonai szakértői véleményeknek.

Míg az újságírók döntő többsége általában a pragmatikus pártatlanságra törekedett és visszafogott, mérték tartó hangnemet ütött meg beszámolóiban és cikkeiben, a szerkesztőség egy munkatársának cikkeiben, publicisztikáiban már a kezdetektől fogva megfigyelhető volt a kifejezett Irak és Szaddam Husszein ellenes hangvétel.

Kereszty András szerint egyes la-

pok, (különösen a Népszabadság) – amelyek laptársaiknál felkészültebbek voltak váratlan események folyamatos tudósítására – képesek voltak példányszámukat jelentősen megnövelni. A háborúnak köszönhetően elért profitnövelés egybevágott egyes amerikai lapok példányszám emelkedésével és népszerűség-növekedésével. Kereszty hangsúlyozta, hogy az *Öböl-háború egy gondosan és tudatosan felépített és előkészített újság- illetve média-háború (is) volt.* 1990. január közepére a Népszabadság bennfentesi már pontosan tudták, hogy a háború nemcsak elkerülhetetlen, de a kitérése küszöbön is áll, így mindent megtettek annak érdekében, hogy fokozzák szerkesztőségi készenlétüket. Felismerték a táblázatok, ábrák együttes alkalmazásának jelentőségét.

A konzervatívnak tekinthető, „mértékadó” Magyar Nemzet háborús tudósításait elemezve azt lehet megállapítani, hogy az Egyesült Államok a diplomáciai opció lehetőségét szinte január közepéig nyitva tartotta. Baker külügyminiszter ingajaratban közlekedett az Öböl és az amerikai főváros között annak érdekében, hogy fenntartsa a békés megoldást kereső kormányzati politika hitelét.

Felmerül az a kérdés, hogy Szaddamnak vajon valóban szándékában állt-e bevetni rendelkezésre álló fegyverzetének egészét és a lehető legsúlyosabb és kiterjedtebb csapásokat okozni az ellenségnek?

1991. január 14-én az amerikai Szenátus 52:47, a Kongresszus 250:183 arányban felhatalmazta az elnököt ar-

ra, hogy egyedül, saját belátása szerint dönthessen arról: támadást indít-e? A Magyar Hírlap 5. oldalán levő cikkében azt a kérdést tette fel Fodor György, hogy vajon az USA az ENSZ égisze alatt tud-e, illetve akar-e élni az egyedülálló lehetőséggel? Az üzenet meglehetősen világos volt: az újságíró amiatt aggódott, hogy későbbre halasztják a katonai megoldást, vagyis a támadást, illetve esetleg el is marad. Fodornak a katonai beavatkozás melletti kiállása még egyértelműbbé vált azzal, hogy a szövetségeket

91
K É K

„béketáborként” aposztrofálta, – élénken buzdított arra, hogy támadást indítson a valóban borzasztó háborús bűncselekményeket elkövető, harmadik országok békés polgárainak életét kioltó betolakodókkal szemben.

Ez az eset volt talán a legegyszerűbb áthágása a kiegyensúlyozott jelentések minimális standardjának, az ügyesen meghatározott arányú szerkesztőségi cikkeknek.

Szalay Hanna, a külpolitikai rovat vezetője cikkében azt a kérdést teszi fel, hogy „mi keresni valónk is van nekünk az Öbölben?” Megrökönyödését fejezi ki kollégái túlbuzgósága és irri-tálóan háború-párti fejtegetései kapcsán. Megítélése szerint azzal, hogy a magyar kormány felsorakozott a szö-

vetséges koalíció erőfeszítései mögött, Budapest egyértelmű Nyugat-orientációját fejezte ki. Nem tudta szó nélkül hagyni, sőt kritizálta a TV1 nemzeti-orientációjú és parochiális hangvételű híradóit.

Konklúzió

Egyetértek Stebenne megközelítésével, aki szerint a médiaközvetítés sokkal inkább a hadsereg azon törekvése határozta meg, hogy egyértelmű győzelmet arasson Szaddamon, mint a

92 K É K

média célkitűzése, hogy átfogó és pontos beszámolót adjon az eseményekről. Stebenne az amerikai polgároknak bízta, hogy döntsék el maguk vajon ez szolgálta-e a legjobban a közösség érdekeit.¹⁷¹ A hírfogyasztó számára aligha volt eldönthető, hogy vajon a CNN „élő” közvetítése gyakorolt-e erőteljes befolyást a diplomáciai csatározásokra és a háború előkészületekre, majd a háború menetére vagy pedig a hadsereg PR-részlege rendelkezett olyan meghatározó eszközrendszerrel, amely eldöntötte, hogy a katonai célkitűzésekre, az irakiak dezorientációjára irányuló törekvéseknek megfelelően hol és mikor engedélyezte tudósítások készítését, illetve sugárzását.

MULTIKULTURALIZMUS

Az erősen baloldali beállítottságú Gunder Frank megállapítása szerint a második Öbölháború megsértette és kifordította a nyugati demokráciák legfontosabb intézményes alapjait.¹⁷² David Stebenne idézi Howell Raines-t (NYT), akinek becslése szerint egy képzeletbeli hadsereg – média vetélkedés végeredménye arányaiban 100:1 lenne. De téves gondolatmenetnek bizonyul, ha ennek mentén próbáljuk értékelni az eseményeket, illetve a tudósításokat. Annak ellenére, hogy nyilvánvalóan ellenérdekeltségről is szó van, biztosan nem versengésnek kell tekinteni a média hadsereg PR kapcsolatrendszerét. A gyakorlatban mindez többnyire másképp sül el. Igen jelentős az egymásraultalság mértéke. Mindkét oldalnak szüksége van a másik fél tevékenységére – persze nem állandóan és főleg nem kiegyensúlyozottan egyenlő mértékben.

Ha ragaszkodnánk ahhoz a beállításhoz, hogy mégis mérkőzésnek tekintsük e bonyolult kapcsolatrendszerét, akkor azt kell (lehet) kijelenteni, hogy tendencia szerint a kormányzat akarata és a hadsereg PR bizonyult hatékonyabbnak és mérvadóbbnak. Mindazonáltal mégis hangsúlyozni szükséges, hogy igen ritkán lehet egyseges és világos frontvonalakat meghúzni. Egyértelmű, hogy mindkét térfélen akadnak egyének, „játékosok”, akik több közösséget éreznek a másik félel.

Kellner kíméletlen megállapítása szerint az Öböl-háború folyamán a média főárama a Bush kormányzat és a Pentagon háborús politikáját népsze-

rűsítő hírnökeikként és fanfárosaiként működtek. Megkülönböztetés nélkül minden háborúval kapcsolatos hírbe és tudósításba beleillesztették a kormány által képviselt álláspontot.¹⁷³ Gunder Frank úgy látja: Bush elnök annak érdekében, hogy biztosítsa Amerika meghatározó szerepét az Új Világrendben ígéretet tett arra, hogy az Amerikai Egyesült Államokat „ismét első számúvá teszi” – ehelyett kis híján csődbe vitte. (Talán még az USA-n belüli háború alatti, illetve a háborút követő fogyasztói bizalomnál is fontosabb volt a nemzetközi tőke és a többi nyugati szövetséges kormány bizalma). Gunder Frank aggodalmai szerint – a katonai erő elhibázott alkalmazása kis híján aláásta ezt a hatalmat. Úgy vélem, hogy éles és gyakorta nem teljesen megalapozott kritikájuk ellenére az említett szerzők sem vádolhatók azzal, hogy Amerika-ellenes tevékenységet fejtettek ki, hanem sokkal inkább talán túlzott érzékenységtől vezéreltetve egyes reális veszélyekre hívták fel a figyelmet.

Gunder Frank hangsúlyozta, hogy csak utóbb derült ki, került nyilvánosságra, hogy 1990. Novemberében Bush elnök a Szaud-Arábiába küldött új alakulatokkal nem az odavezényelt csapatokat váltotta fel – mint azt korábban bejelentette, hanem megerősítette az odavezényelt amerikai erőket. Meglehetősen kiélezetten megfogalmazott sarkos véleménye szerint: „Aligha valószínű, hogy az amerikai polgárok többsége valamint a törvényhozás két háza hozzájárult volna a válság háborúhoz vezető eszkalációjához, ha lett volna lehetőségük a vá-

lasztásra, azonban igazából becsapták őket és kész tényekkel ellátott titkos politikát folytattak.¹⁷⁴ Gunder Frank arra a következtetésre jutott, hogy a média a civil társadalom mozgósítása, a nemek közötti egyenlőség előmozdítása illetve garantálása, a környezet védelme és a béketeremtés érdekében helyi, nemzeti és nemzetközi ügyekben képviselt szerepvállalása hatalmas csapást volt kénytelen elszenvedni.

A nyugati bekemozgalmak erejének, befolyásának jelentős megcsappanása, legelsősorban Németországban éppen egybeesett a háborúval, ha nem is a háború következménye volt.¹⁷⁵ A Greenpeace több mint 150,000-re becsüli az iraki halottak számát, ebből 100,000-120,000 lehetett a katonai veszteség, míg 5,000-15,000 között a polgári áldozatok száma. Legkevesebb 5,000,000 embernek pusztult el lakóhelye vagy otthona.¹⁷⁶ Emellett nem szabad szem elől téveszteni az öböl-szindrómának nevezett kevésbé ismert betegcsoportot, amely amerikai és brit katonák ezreinek életét tette tönkre.

A média szerepével kapcsolatban más kritikusok, mint Kellner és Toth hangsúlyozzák, hogy a média – általánosságban – elmulasztotta a válságot, majd az azt követő háború okait megfelelő politikai-gazdasági összefüggések keretében ágyazni olyan leegyszerűsítő magyarázatok kialakítására törekedett, amelyek teljességgel kiiktatták a komplex rendszerekben való gondolkodást és a történelmi távlatok elemzését. Mindez a demokrácia válságának mélyüléséhez vezetett. A bírálók kiemelik, hogy a médiában nem folytattak vitát arról sem, hogy

vajon tehetett volna-e többet az amerikai diplomácia az iraki invázió illetve az ezt követő szövetséges katonai beavatkozás elkerülése érdekében. A háború után derült ki Schwarzkopf tábornok nyilatkozatából, hogy másfél évvel a válság kitörése előtt már folytak egy esetleges hasonló jellegű hadművelet tervezésének munkálatai. Powell vezérkari főnök szavaiból pedig az derül ki, hogy az Öböl-térségben kitörő, egy esetleg katonai beavatkozással fenyegető válság modellezésére kifejlesztett számítógépes szimulációs programokat 1989-től kezdték kifejleszteni.

Kellner érvelése szerint a média egy elbűvölően leegyszerűsítő elbeszélést konstruált: „Szaddam lerohanta Kuvaitot, nem fog kivonulni, a háború szükségszerű és elkerülhetetlen. A média főáramának „elbeszélése” elmulasztotta elmagyarázni azt aényt, hogy Bagdad a nyolcvanas években az USA és szövetségesei szállításai és szakértői segítségével tudta kifejleszteni a valóban jelentős volumenű és modern arzenálját és fegyverrendszereit – éppen az ősellenségnek számító Iránnal való sikeres védelmet, sőt időnkénti offenzívákat erősítendő; emellett Irak és Kuvait évszázadokig, az 1961-es függetlenségig közös történelme meglehetősen összetett viszonyainak megvilágítása is elmaradt.¹⁷⁷ Schiller ismételt hangsúlyozza, hogy a válság és a háború közvetítése a nyomtatott sajtóban ugyan általánosságban nem volt megfelelőnek tekinthető, de még felületeségében sem lehetett a tv csatornák szánalomra méltó színvonalú tudósítá-

saival összemérni.¹⁷⁸ Gene Ruffini, a Washington Journalism Center munkatársa arra a meggyőződésre jutott, hogy néhány kivételtől eltekintve a média nem akart jelentőséget tulajdonítani azoknak a világos és korai jelzéseknek, amelyek arra utaltak, hogy az Adminisztráció teljes körű háborúra készül Irak ellenében. Majd „a normális ügymenet” látszatát keltve elkerülhetetlennek tüntette fel az Adminisztráció háborúra való készülődését.¹⁷⁹

A Newsweek médiakritikusa Jonathan Alter szerint: „tudósítottuk a

háborút, nem közvetítettük”. Gyakorlatilag a háború utolsó napjáig elenyészően kevés volt a független újságírói tevékenység és megnyilvánulás. A pool-ra szorított zsurnalizmus nem nevezhető tényleges újságírói tevékenységnek.¹⁸⁰

Egy másfajta szemszögből Dennis – akinek a média teljesítményével kapcsolatban egyoldalúan pozitív a véleménye – azt húzta alá, hogy a háború negyven napja alatt a média sokkal több volt, mint egyszerű megfigyelő. „Miközben nem férhetett kétség ahhoz, hogy a média teljességgel hozzáértően hasznos szolgálatot tett, ezt különösebb tervezés nélkül hajtotta végre.¹⁸¹ Ugyanakkor hozzátesszi: kevésbé volt megvilágítva, hogy történelmi tapaszt-

talatok alapján mi is lehet a média szerep háború idején.

Mowlana úgy vélte, hogy bár lehetett találkozni olyan kifejezésekkel, mint „felületes tudósítás”, „a tudósítás elmulasztása”, „hiányos ismeretek”, igazából a média nem elmulasztotta ténylegesen tudósítani a második Öbölháborút, hanem sokkal inkább arról volt szó, hogy a média is felsorakozott azon intézmények közé, amelyek hozzájárultak a status quo fenntartásához. Másként megfogalmazva a médiának a fennálló regionális rendszer

támogatása érdekében végzett közvetítése az öbölháborúról nem különbözött más háború közvetítésétől.¹⁸²

A Los Angeles Times felmérése rámutatott arra, hogy két intézmény – a tv-állomások és a hadsereg volt a legnagyobb nyertese az Öböl-háborúnak.¹⁸³ MacArthur megállapítása szerint – miközben a tv állomások kiadásaikhoz képest arányaiban jóval szerényebb bevételekre tettek szert (bár a CNN példája ennek ellentmondhat) – a napilapok és hírmagazinok túlnyomó többségének is sikerült növelni példányszámukat. Igazából ez a végeredmény elég ironikusnak tűnik, különösen, ha az azonnaliság, illetve az egyidejűség szerepelt a tv-s közvetítés legünnepelebb mozzanatai között, és

MULTIKULTURALIZMUS

ennek jelentőségét igyekeztek a legaktívabban kihasználni a hírműsorok. Ebből tehát az vonható le, hogy bár a nyomtatott sajtó érthető okokból 8-10 órával az események bekövetkezése után tudott hírt közölni, ez nem hátrányt hanem inkább előnyt jelentet, hiszen valamivel több idő volt néhány esemény tüzetesebb elemzésére, volt lehetőség ülepíteni, összefoglalni. Emellett meghatározó szerepet játszottak az ábrák, a táblázatok valamint a fényképek.

Chomsky azt emeli ki, hogy igazából a politikai vezetés nem szolgált magyarázattal arra vonatkozóan, hogy miért szükséges háborút indítani, és a média teljességgel elhallgatta ezt a tényt. Ugyanígy nem esett szó a legdöntőbb események idején a politikailag inkorrektnek minősülő tényekről és véleményekről.¹⁸⁴ Hasonlóan húsbavágoán és élesen kritikus Hallin professzor megállapítása: az Öböl-háború egyik legfontosabb következménye kulturális jellegű, ugyanis visszahozta az amerikai kultúrába a háborút, amelyet szinte teljes egészében kimosott a vietnami háború nyomasztó emléke.¹⁸⁵

Szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy természetesen mindazok, akik éles vagy éppen kíméletlen bírálattal illették a háborús közvetítés minőségét, tartalmát, kereteit – korántsem jelentik azt, hogy hazafiatlanul Szaddam Husszeint elkötelezett híveivé szegődtek volna. Talán hazájuk demokratikus intézményeinek kritikus bírálóiként érdemes tekinteni ezen véleményekre és megnyilatkozásokra.

Semmiképpen nincs szó arról, hogy akár e könyv szerzője, akár az idézetek bármelyike kétségbe vonná Izrael polgárainak jogos igényét nemzetük biztonságára.

Általánosságban – a brit Taylor kivételével – egyik kutató sem volt a Bush-kormányzatnak vagy politikájának híve, s egyikük sem tett kísérletet arra, hogy átfogóbb és mélyebb elemzést nyújtva nyomon kövesse gazdasági, politikai vagy katonapolitikai szempontból a válság mérföldkövei illetve eseménysora mentén időrendben haladva a legfontosabb okokat és következményeket.

Megítélésem szerint meglehetősen széles merítésű az a bázis, amelynek alapján neki lehet fogni média és a hadsereg között összetett kapcsolatrendszer elemzéséhez, illetve vizsgálathoz, a média hozzáállásához, illetve az általa felmutatott keretekhez. Úgy vélem, lehetséges elválasztani a média torzításait, egyes esetekben pedig a vezérkar és a hadvezetés részéről való félretájékoztatás következményeit attól, hogy az újságok és tudósítók számára en bloc, nem, vagy csak igen korlátozottan, a kis létszámú, rezervátumszerű pool-ok keretei közé szorítva tették lehetővé a közvetlen helyszíni tudósításokat, beszámolókat. Mindazonáltal hangsúlyozni szükséges, hogy éppen az öböl-háborús közvetítés tapasztalataiból kiindulva semmiképpen sem célravezető a hadsereg, illetve a vezérkar PR-részlegének demonizálása. Inkább tényként kellene elfogadni a média- és közönségkapcsolatokra specializált katonák felkészültségét, és ennek figyelembe vételével elkezdni együtt gondolkodni arról, hogy melyek lehetnek

legfogadhatóbb közvetítési, tudósítói lehetőségek a jövő évezred fegyveres konfliktusai során. Természetesen figyelembe véve, hogy a technikai, technológiai fejlődés következtében a hadsereg és a média is jelentősen kiterjedtebb lehetőségekkel rendelkezik majd.

Meglehetősen zavarónak, illetve aggasztónak tartom azt a helyzetet, állapotot, amikor a hírfogyasztó állampolgárok tekintélyes hányada a professzionális audiovizuális és multimedialis propagandával szemben gyakorlatilag híján van mindenféle kritikai-mentális-vizuális védelmi mechanizmusnak, bár az 1990-es évek eleje óta a világháló(k) decentralizáltsága és növekvő hozzáférési, felhasználó lehetőségei miatt új feltételek alakultak ki. A nézők döntő többsége nyilván nem tud napi több órát egyetlen eseményhez kapcsolódó aznapi összes hírt és információt áttekinteni nem beszélve az elemző, reflektáló figyelmes hírkövetésről vagy hírolvasásról. A részletes elemzések amúgy is csak egy kevesebb idővel rendelkező célcsoporthoz jutnak el ténylegesen, bár az elvi lehetőség meg van, illetve meg kell lennie.

Ehhez kapcsolódóan: szinte lehetetlen annak egyértelmű meghatározása, hogy mit tekinthet a hírfogyasztó autentikusnak, valóságosnak illetve igaznak vagy virtuálisnak. A beszűkült kognitív térben és keretek között a hírfogyasztók háborúról alkotott véleményét eleve meghatározzák a gyorsan felolvasott, tömönatokból álló, jó esetben közérthetően megfogalmazott hírek és a gyorsan változó, jó esetben informatív és éles képek vagy képsorok. Bár túlzottan végletes felfogás azt kijelenteni, hogy minden médiatizált

információ részben vagy teljesen manipuláció, azért mégiscsak elgondolkodtató, hogy a hírfogyasztó védtelen a rázúduló képi és írott hír- és információözüben.

Véleményem szerint valójában nem magáról a háború egészéről tudósított a média, hanem egy létrehozott valóságról, virtuális valóságról. Tanulságos felidézni a nemzetközi kapcsolatok *hadműveleti színtér* terminusának elsődleges jelentését, hiszen némi csavarral ennek segítségével, az Egyesült Államok, Irak és Kuwait az előadás főszereplőjeként jeleníthető meg, akik színre viszik, a drámát, a művet, s ahol a dramaturgiát a főrendező, a vezérkar színi utasítása és egyéni elképzelése alapján, az Annex Foxtrot, a Sidle-jelentés képezi.

Áttekintve az idézett szerzők munkáit, megállapítható: általában hiányzott az elfogulatlan, teljesen kiegyensúlyozott, átgondolt leírása annak, hogy a körülmények, előzmények és helyszín ismeretében tulajdonképpen mi is lett volna a racionálisan elképzelhető szakmai követelménysor, elvárás ahelyett, amit végül is láthattunk, halhattunk? Erre immár reálisan elvárható lehetőség is nyílna, hiszen viszonylag elegendő idő telt el az események óta.

Amikor azt írom, hogy egyetértek Arlen több megállapításával, azzal kapcsolatban, hogy tulajdonképpen nem lehet tudósítani a háborút, nem jelenti azt, hogy nincs is szükség a média jelenlétére. Meggyőződésem szerint Arlen 70-es évek közepén tett megállapítása az évezred végére még inkább

megtalálja helyét: „A filmfelvételi, képrögzítési technika elképesztően jó, azonban a végeredmény már korántsem tűnik ennyire csodálatosnak, és amikor azt írom „tűnik”, valóban úgy gondolom, hiszen a leghalványabb elképzelésem sincs arról, hogy miként kellett volna a vietnami háborút, illetve általánosságban egy háborút filmre venni.¹⁸⁶

- 1 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.153.
- 2 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.151.
- 3 op. cit. p.152.
- 4 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.147
- 5 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.148.
- 6 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.159.
- 7 Bob Woodward: A parancsnokok Osiris 1996 p. 207
- 8 Bob Woodward: A parancsnokok Osiris 1996 p. 209
- 9 Bob Woodward: A parancsnokok Osiris 1996 p. 227-229
- 10 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.158.
- 11 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.159.1 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.153.
- 12 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.150.
- 13 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War Westview Press 1992 p.13.
- 14 Andre Gunder Frank: A Third World War: A Political Economy of the Persian Gulf War and the New World Order In: Triumph of the Image, the Media's War in the Persian Gulf—A Global Perspective ed. By H. Mowlana, G. Gerbner and Herbert I. Schiller p. 15.
- 15 Op. Cit. P.13.
- 16 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: New Political Science 1992 p. 13.
- 17 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: New Political Science 1992 p. 14.
- 18 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: New Political Science 1992 p. 25.
- 19 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: New Political Science 1992 p. 26.
- 20 Anoushiravan Ehteshami: Iran and Regional Security in the Persian Gulf, (St. Andrews-i Egyetem 1996 július21- Augusztus 9 közötti Biztonságpolitikai Kurzusán elhangzott előadás)
- 21 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.175.
- 22 Janice Gross Stein: Deterrence and Compellence in the Gulf, 1990-1991 In: International Security Fall 1992 (Vol 17, No.2.) p.179.
- 23 Bob Woodward: A parancsnokok Osiris 1996 p. 203.
- 24 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.4-5. Sem a tv állomások jelen levő nagyjai, sem maguk a csatornák nem voltak abban a helyzetben, vagy hangulatban, hogy diktálhassanak a hercegnek, A szaudi vízumkérés ügyében sokkal inkább a „kérelmező” kellemetlen helyzetében voltak, az ABC-s Watson szavaival élve. Ne feledjük: az öbölbeli beavatkozás volt a legnagyobb katonai hadművelet Vietnam óta, amelyben az amerikai fegyveres erők részt vettek
- 25 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.6.
- 26 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.8.
- 27 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War Westview Press 1992 p.39.
- 28 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War Westview Press 1992 p.155.
- 29 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: New Political Science 1992 p. 6.
- 30 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: New Political Science 1992 p. 11.
- 31 Noam Chomsky: 20th century American Propaganda in Propaganda Review No 8. p.9
- 32 Garth S. Jowett and Victoria O'Donnell: Propaganda and Persuasion SAGE p. 4
- 33 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 12.
- 34 Noam Chomsky: 20th century American Propaganda in Propaganda Review No 8. p.10.
- 35 Matthew Kanjirathinkal and Joseph V. Hickey: Media Framing and Myth: the Media's Portrayal of the Gulf War p.105
- 36 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 6.
- 37 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 57.
- 38 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 71.
- 39 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 76.
- 40 Hamid Mowlana: The Long Load of Intervention In: Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf A Global Perspective—ed. By H. Mowlana, G. Gerbner and Herbert I. Schiller p. 34.
- 41 Hamid Mowlana: The Long Load of Intervention In: Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf A Global Perspective—ed. By H. Mowlana, G. Gerbner and Herbert I. Schiller p. 35.
- 42 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf A Global

MULTIKULTURALIZMUS

- Perspective—ed. By H. Mowlana, G. Gerbner and Herbert I. Schiller p. 130.
- 43 Noam Chomsky: The Media and the War? In: *Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf A Global Perspective—* ed. By H. Mowlana, G. Gerbner and Herbert I. Schiller p. 59.
- 44 Noam Chomsky: The Media and the War? In: *Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf A Global Perspective—* ed. By H. Mowlana, G. Gerbner and Herbert I. Schiller p. 52-53.
- 45 Noam Chomsky: The Media and the War? In: *Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf A Global Perspective.* By H. Mowlana, G. Gerbner and Herbert I. Schiller p. 59.
- 46 Noam Chomsky: 20th Century American Propaganda In: *Propaganda Review* No. 8. p. 39.
- 47 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: *New Political Science* p. 19.
- 48 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 58-59.
- 49 Philip M. Taylor: War and Media Propaganda and Persuasion Manchester University Press 1992 p. 38.
- 50 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: *New Political Science* p. 7.
- 51 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 62.
- 52 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 2.
- 53 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 3.
- 54 Philip M. Taylor: War and Media Propaganda and Persuasion Manchester University Press 1992 p. 34.
- 55 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 162.
- 56 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 176-177. Az adatok azt mutatják, hogy a Scud rakéták okozta izraeli áldozatok száma 50%-kal magasabbra nőtt azt követően, hogy a Patriotok elkezdtek megvédeni Izraelt. Az épületekben keletkezett, Scudok okozta károk száma pedig megháromszorozódott, így arra lehet következtetni, hogy Izrael számára jobb lett volna, ha nem indít egyetlen Patriot rakétát sem.
- 57 Farrel Corcoran: War Reporting: Collateral Damage in teh European Theatre In: *Triumph of the Image* p.109.
- 58 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 157.
- 59 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 159.
- 60 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 160.
- 61 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 165.
- 62 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 163.
- 63 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.6.
- 64 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: *Triumph of the Image ...* p. 128.
- 65 Philip M. Taylor: war and Media Propaganda and Persuasion Manchester Univ. Press 1992 p.47.
- 66 Jurgen Habermas: The Past as Future Polity Press 1994 p.14-15
- 67 The Media and the Gulf War ed. By Hedrick Smith Seven Locks Press Washington 1992 p.xi
- 68 David Stebenne: The Military and the Media In: *The Media at War, the Press and the Persian Gulf War* p.9-11
- 69 David Stebenne: The Military and the Media In: *The Media at War, the Press and the Persian Gulf War* p.12-13.
- 70 David Stebenne: The Military and the Media In: *The Media at War, the Press and the Persian Gulf War* p.14-15.
- 71 Stig Norstedt: Ruling by Pooling In: *Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf ...* p. 118.
- 72 David Stebenne: The Military and the Media In: *The Media at War, the Press and the Persian Gulf War* p.15.
- 73 Stig Norstedt: Ruling by Pooling In: *Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf ...* p. 119.
- 74 David Stebenne: The Military and the Media In: *The Media at War, the Press and the Persian Gulf War* p.16.
- 75 Doris A. Graber: The Mass Media and American Politics CO press 1993 p.384.
- 76 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.8.
- 77 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.8.
- 78 Philip M. Taylor: War and Media Propaganda and Persuasion Manchester University Press 1992 p.35-36.
- 79 David Stebenne: The Military and the Media In: *The Media at War, the Press and the Persian Gulf War* p.16.
- 80 Jürgen Habermas: The Past as Future Polity Press 1994 p.5-6.
- 81 Philip M. Taylor: War and Media Propaganda and Persuasion Manchester University Press 1992 p.49-50.
82. Philip M. Taylor: War and Media Propaganda and Persuasion Manchester University Press 1992 p.40

97
K É K

- 83 Bob Woodward: A Parancsnokok Osiris 1996 p.17.
- 84 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In: *New Political Science* p. 12.
- 85 Pete Williams: Ground Rules and Guidelines for Desert Shields In: *The Media and the Gulf War* p.8-9.
- 86 Pete Williams: Ground Rules and Guidelines for Desert Shields In: *The Media and the Gulf War* p.9.
- 87 David Stebenne: The Military and the Media In: *The Media at War, the Press and the Persian Gulf War* p.18.
- 88 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 82.
- 89 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 81.
- 90 Everett E. Dennis: The Media at War In: *The Media at War, the Press and the Persian Gulf War* p. 3.
- 91 Andre Gunder Frank: A third World War: Apolitical Economy of the Persian Gulf War...In: *Triumph of the Image* p.15

MULTIKULTURALIZMUS

- 92 Philip M. Taylor: War and Media Propaganda and Persuasion Manchester University Press 1992 p.36
- 93 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.28. Technikai szempontból a Vietnami Háború tudósítóit csak olyan mértékben kísérték, hogy meghatározott katonai egységek mellé voltak beosztva, ám, hogy éppen melyik szakaszt választotta, és kísérte el bevetése során az a maga döntése volt. Ez pedig nagy különbséget jelentett ahhoz képest, hogy az Egyesült Államok (haderejének) Központi Parancsnoksága alatt egy PR tisztnek alárendelten tevékenykedik.
- 94 John Pavlik and Seth Rachlin: On Assignment In Media at War p.29.
- 95 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.19.
- 96 Stig A. Norstedt: Ruling by Pooling In: Triumph of the Image p.119.
- 97 John Pavlik and Seth Rachlin: On Assignment In Media at War p. 27.
- 98 Philip M. Taylor: War and Media Propaganda and Persuasion Manchester University Press 1992 p.42.
- 99 David Stebbene: The Military and the Media In: The Media at war, the Press and the Persian Gulf War p.17
- 100 Stig A. Norstedt: Ruling by Pooling In: Triumph of the Image p.120.
- 101 The Media and the Gulf war ed. by Hedrick Smith Seven Locks Press Washington 1992 p.xiv
- 102 Doris Graber: Mass Media and American Politics CO Press 1993 p.374
- 103 Doris Graber: Mass Media and American Politics CO Press 1993 p.384
- 104 John Pavlik and Seth Rachlin On Assignment In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.26.
- 105 Doris Graber: Mass Media and American Politics CO Press 1993 p.383
- 106 Michael J. Arlen: Living Room War Penguin 1982 p.7-8.
- 107 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In New Political Science 1992 p.11
- 108 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In New Political Science 1992 p.11
- 109 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 12.
- 110 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 77.
- 111 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 19.
- 112 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 25.
- 113 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 86.
- 114 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 152.
- 115 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In New Political Science 1992 p.12
- 116 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 63.
- 117 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 188.
- 118 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 64.
- 119 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In New Political Science 1992 p.17
- 120 James Toth: Demonizing Saddam Hussein: Manipulating Racism as a Prelude to War In New Political Science 1992 p.22
- 121 Noam Chomsky: 20th Century American Propaganda In: Propaganda Review No. 8 p.41
- 122 Matthew Kanjirathinkal and Joseph V. Hickey: Media Framing and Myth: the Media's Portrayal of the Gulf War p. 103.
- 123 Matthew Kanjirathinkal and Joseph V. Hickey: Media Framing and Myth: the Media's Portrayal of the Gulf War p. 111.
- 124 Matthew Kanjirathinkal and Joseph V. Hickey: Media Framing and Myth: the Media's Portrayal of the Gulf War p. 106.
- 125 Jurgen Habermas: The Past as Future Polity Press 1994 p.6.
- 126 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 6.
- 127 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 138-139.
- 128 Jurgen Habermas: The Past as Future Polity Press 1994 p.7.
- 129 Doris Graber: Mass Media and American Politics CO Press 1993 p.385.
- 130 Craig LaMay: By the Numbers, The Bibliography of war In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.41
- 131 Craig LaMay: By the Numbers, The Bibliography of war In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.45
- 132 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf p.129.
- 133 Everett E. Dennis: The Media at War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p. 5.
- 134 Everett E. Dennis: The Media at War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p. 1.
- 135 Everett E. Dennis: The Media at War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p. 2.
- 136 Doris A. Graber: Mass Media and America Politics CO Press 1993 p.372
- 137 Philip M. Taylor: War and Media, Propaganda and Persuasion Manchester University Press 1992 p.36
- 138 David Stebbene: The Military and the Media In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p. 20-21.
- 139 David Stebbene: The Military and the Media In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p. 21.
- 140 David Stebbene: The Military and the Media In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p. 21.
- 141 John MacArthur: Second Front, Censorship and Propaganda in the Gulf War 1993 p.8.
- 142 Doris Graber: Mass Media and American Politics CO Press 1993 p.383.
- 143 Craig LaMay: The Goals of War In: Bibliography of War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.53.

MULTIKULTURALIZMUS

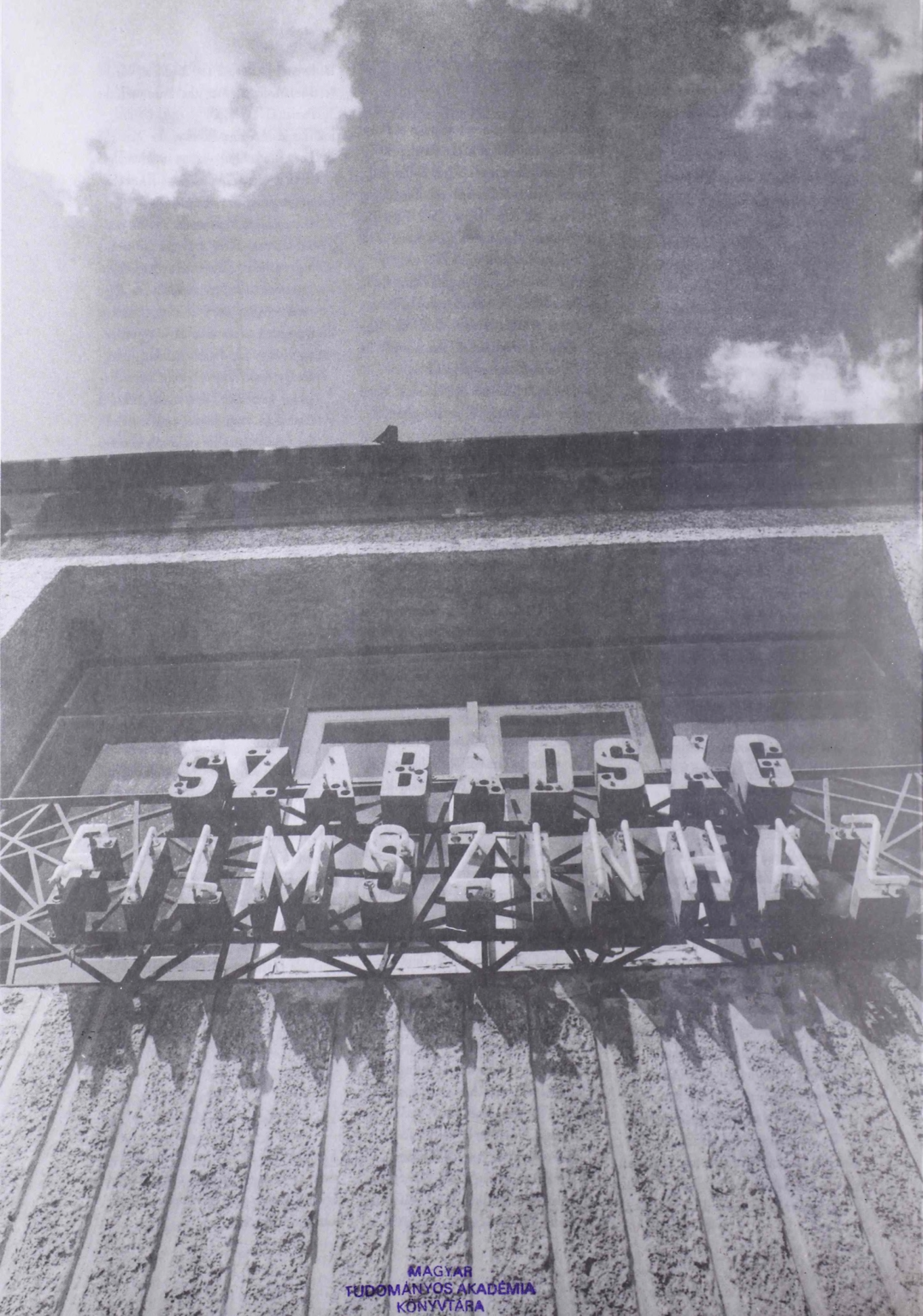
- 144 Craig LaMay: The Goals of War In: Bibliography of War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.54.
- 145 Craig LaMay: The Goals of War In: Bibliography of War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.55.
- 146 Craig LaMay: The Goals of War In: Bibliography of War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.56-58.
- 147 Craig LaMay: The Goals of War In: Bibliography of War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.59.
- 148 Craig LaMay: The Goals of War In: Bibliography of War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p. 65.
- 149 Farrel Corcoran: War Reporting: Collateral Damage in the European Theatre In Triumph of the Image p. 110.
- 150 Herbert J. Schiller: Manipulating Heads and Minds In Triumph of the Image p. 24.
- 151 Herbert J. Schiller: Manipulating Heads and Minds In Triumph of the Image p. 26.
- 152 Herbert J. Schiller: Manipulating Heads and Minds In Triumph of the Image p. 28.
- 153 An Interview with Tetsuo Kogawa, social critic and media activist from Tokio by Ludger Balant In: Triumph of the Image p. 90
- 154 Herbert J. Schiller: Manipulating Heads and Minds In Triumph of the Image p. 27.
- 155 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War: Westview Press 1992 p. 119.
- 156 Noam Chomsky: The Media at War: What War? In: Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf p.54-55
- 157 Noam Chomsky: The Media at War: What War? In: Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf p.58
- 158 Andre Gunder Frank: A Third World War: A Political Economy of the Persian Gulf War and the New World Order In: Triumph of the Image p. 15
- 159 Farrel Corcoran: War Reporting: Collateral Damage in the European Theatre In: Triumph of the Image p. 112.
- 160 Farrel Corcoran: War Reporting: Collateral Damage in the European Theatre In: Triumph of the Image p. 106.
- 161 Farrel Corcoran: War Reporting: Collateral Damage in the European Theatre In: Triumph of the Image p. 117.
- 162 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image p. 133
- 163 Kazem Motammed-Nejad, Naiim Badii, and Mehdi Mohsenian-rad: The Iranian Press and the Persian Gulf War: The Impact of the Western News Agencies In: Triumph of the Image p.99
- 164 Kazem Motammed-Nejad, Naiim Badii, and Mehdi Mohsenian-rad: The Iranian Press and the Persian Gulf War: The Impact of the Western News Agencies In: Triumph of the Image p. 102.
- 165 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image p. 128.
- 166 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image p. 132.
- 167 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image p. 133.
- 168 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image p. 133
- 169 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image p. 134
- 170 Heikki Luostarinen: Innovations of Moral Policy In: Triumph of the Image p. 135.
- 171 David Stebenne: The Media and the Military In The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.20.
- 172 André Gunder Frank: A Third World War: A Political Economy of the Persian Gulf War In: Triumph of the Image p. 13
- 173 Douglas Kellner: The Persian Gulf Tv War Westview Press 1992 p.1
- 174 André Gunder Frank: A Third World War: A Political Economy of the Persian Gulf War In: Triumph of the Image p. 14.
- 175 André Gunder Frank: A Third World War: A Political Economy of the Persian Gulf War In: Triumph of the Image p. 16.
- 176 André Gunder Frank: A Third World War: A Political Economy of the Persian Gulf War In: Triumph of the Image p. 12.
- 177 Douglas Kellner: The Persian Gulf tv War Westview Press 1992 p.92
- 178 Herbert J. Schiller: Manipulating Heads and Minds In Triumph of the Image p. 27.
- 179 Craig LaMay: The Goals of War In: Bibliography of War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p.52.
- 180 The First Casualty Revisited: A Round Table Discussion In: Bibliography of the War In: The Media at War ... p. 70
- 181 Everett E. Dennis: The Media at War In: The Media at War, the Press and the Persian Gulf War p. 1.
- 182 Hamid Mowlana: Roots of the War: The Long Road of Intervention In: Triumph of the Image p. 31. *Mowlana anti-kolonialista megállapítása szerint a közel-keleti-ek szemszögéből az amerikaiak által vezetett katonai akció a Perzsa Öbölben a nagyhatalmak Közél-Kelet térsége feletti hegemóniáinak, évszázadok óta folyó vetélkedésének újabb fejezete Ebben az értelemben, az amerikai akció a gyarmatosító, vagy imperialista hatalomgyakorlás egy újabb fejezete, amely a portugálokkal kezdődött, és a hollandokkal, a franciákkal, németekkel, majd a britekkel folytatódott. Mowlana meglehetősen*

99
K É K

vitatható, nagyperzsa nézetrendszere alapján Bahrain, Kuwait és Katar szuverén állami entitásként való létezése történelmi anomália, amely ellentmond a „racionális modern világ” alapvetéseinek.

- 183 Herbert J. Schiller: Manipulating Heads and Minds In Triumph of the Image p. 29.
- 184 Noam Chomsky: The Media at War: What War? In: Triumph of the Image, The Media's War in the Persian Gulf p.60.
- 185 The First Casualty Revisited: A Round Table Discussion In: Bibliography of the War In: The Media at War ... p. 66.
- 186 Michael J. Arlen: Living Room War Penguin 1982 p. 7

A fent leírtak a szerző magánvéleményét tükrözik, így nem tekinthetők a Magyar Külügyminisztérium sem akkori, sem jelenlegi hivatalos álláspontjának.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1958 BRÜSSZEL

1958-ban, Brüsszelben rendezték meg a négyévenkénti szokásos világkiállítást. Ennek a világkiállításnak a kiemelt, a hangsúlyozottan a korábbiaktól eltérő programjai a következő század felé figyelő világot reprezentáltak. Az Atomium szobrot (ami a technikai megoldása miatt akkor szenzációnak számított) a jövő század szimbó-

Szilágyi Erzsébet

A történetiség jelenidejűsége

lumnaként ünnepelték. Ugyancsak a jövő századot meghatározó vizuális gondolkodásmód alapjaként illesztették a programok közé a filmet is. Míg a korábbi világkiállításokon a technikai fejlődést reprezentáló találmányként jelent meg a film, vagy a századunkat dokumentáló eszközként, addig Brüsszelben a jövő század arculatát meghatározó művészetként kezelték. Még a világkiállítás nagydíját nyerő csehszlovák játékfilm, az *Ördögi találmány* (Vynález zkázy, r: Borivoj Zeman) is a technikát és a művészetet igyekszik összekötni (a technikára téve a nagyobb hangsúlyt) azzal is, hogy a múlt század jövő-mágusának, Jules Verne-nak a regényét dolgozza fel. Ez a világkiállítás szellemiségében a hu-

szadik század első felének összefoglalására vállalkozott, ezért szentelt kiemelt figyelmet a filmnek. A világkiállítás előkészítő bizottsága az 1895 és 1955 között készült filmalkotásokból a legjobbakat szakemberekkel kiválasztotta. Ezzel az eseménnyel a filmtörténet szimbolikus városává vált Brüsszel, hisz a film művészetként való definiálását vállalta fel. A világ 27 országának filmtörténezeit a FIAF

101
K É K

(Filmarchívumok Nemzetközi Szövetsége) kérte fel, hogy az általuk legjobbnak ítélt 30 film címét küldjék el postán a Belga Filmarchívum címére. Ebből a szavazatok alapján összeállítottak egy 12 filmből álló listát. A lista 9 némafilmet, és 3 hangosfilmet tartalmaz. (lásd 1. lista)

Ezután egy újabb zsűrit kértek fel arra, hogy a 12 filmből hatot válasszanak ki, melyeket a *Minden idők legjobb filmje* cím viselésére alkalmasnak tartanak. Kicsit abszurdnak tűnik, a modern tömegtársadalom torzult, folytonos címkézésre vállalkozni akaró gondolkodásmódja nyilvánul meg ebben az ötletben. Abszurd, hisz a több ezer film közül hatra azt monda-

ni, hogy az a legjobb, első hallásra képtelenségnek tűnik. Mégis oda kell figyelni arra a tényre, hogy a film dichotóm, szórakoztatás/művészet fogalmak közül a művészet vált az elsőfokú és a másodfokú zsűrizésben is az alapszemponttá. A másodfokú zsűri, mely 7 ország fiatal filmrendezőiből állt, úgy döntött, hogy a listán nem változtat, és az első hat helyen található filmeknek adományozzák a *Minden idők legjobb filmje* címet.² Ez a második döntés kevésbé került a köztudatba. Az utókor inkább tud a *Brüsszeli*

BRÜSSZELI 12

gozott fel, míg egy alkotás enciklopédikusan a (forgatás ideje alatti) jelenkortől egészen a babyloni időkhöz nyúl vissza a történelemben. Elmondhatjuk, hogy a filmek zöme a jelenről, a huszadik századi ember életéről, értékrendjéről, mozgásteréről, illetve annak hiányáról szól. A huszadik századi (kis)ember, polgár, tömegember élet lehetőségeit, és ideáljait kutatja.

A táblázat számai azt mutatják, hogy a film formájának, vizuális nyelv-

mi pozícióban levő országok fontosságát rejtik. Pedig a filmművészeti gondolkodás alakításában a század elején (éppen az 1910-es, és az 1920-as években) olyan kisebb országok is meghatározó szerepet játszottak, mint a dán, vagy a svéd film. Az amerikai film hegemóniája a század eleje óta fenyegette Európát, állandóan nagy harc volt az amerikai, az európai (illetve a nemzeti) filmgyártás(ok) között. Az amerikai film történetének azok az alkotásai kerültek a legjobb alkotások közé, melyek nem a piaci verseny agresszi-

102

K É K

tizenkettő-ről, mint a „*Minden idők legjobb filmje*” cím létezéséről.

A film fejlődése 1958-ból nézve

A lista négy amerikai, három orosz, két francia, és két német, valamint egy olasz filmet tartalmaz. A legkorábbi film 1916-ban, a legkésőbbi 1948-ban készült. Hét film az 1920-as években, kettő-kettő az 1910-es, illetve az 1940-es, és egy az 1930-as években készült. Tematikájukat tekintve a filmek fele a jelenről (a forgatás ideje alatti időszakról) szól. Három alkotás a huszadik század elejéről (a készülés idejénél 20 évvel korábbi időszakból) választotta témáját. Két film történelmi témát dol-

vének a kialakításában az amerikai és az orosz/szovjet film tette a legtöbbet. A film művészetté válásának a folyamatában a legfontosabb az 1920-as évtized volt. A film történetének ismeretében a számok a valós tendenciákat, a filmi gondolkodásmód alakulásának, változásának főbb jellegzetességeit valóban tükrözik, de azonnal hozzá kell tenni azt a megszorítást, hogy sajátos ideológiai, politikai retorika is megjelenik bennük. Az alkotások címei, témaválasztása a tömegességre asszociáltat. A listán az amerikai és az orosz/szovjet film túlsúlya a világal-

vitását tartalmazták, hanem a filmművészeti gondolkodásmód megújítására törekedtek. Mondhatni a listára került amerikai filmek mennyisége az USA világalma pozícióját és filmiparban betöltött szerepét úgy jelezték, hogy a művészeti gondolkodás érték-közvetítő jellege is megjelent bennük. Ezt igazolja, a ma már evidenciának tartott tény is, hogy valamennyi film esetében a *legjobb alkotó a rendező*. Olyan időszakban követelték a bevásárolt filmek rendezői a szerzőséget csak maguknak, amikor a filmgyártás ipari jellegét hangsúlyozták, és legjobb

A BRÜSSZELI TIZENKETTŐ – nemzetiség és gyártási év

Nemzetiség	Gyártási év				
	1910-es	1920-as	1930-as	1940-es	összesen
amerikai	1	2	1		4
orosz		3			3
francia	1	1			2
német	1	1			2
olasz	1				1
összesen	2	7	1	2	12

esetben szintetikus művészetnek tartották a filmet. A *brüsszeli tizenkettő* filmrendezői hittek a filmben, mint művészetben, valamennyien a film formanyelvének a megújításra, a filmnyelv szabályainak a tudatos kialakítására törekedtek. A filmek alkotói (az amerikai és az orosz-szovjet filmek alkotói is) az adott országban „persona non grata”-nak számítottak, a (sem a politikai, sem a gazdasági) hatalom nem támogatta őket. Valamennyi filmből kiolvasható az alkotóik hatalom-, pénz-, és kapitalizmus ellenessége. 1958-ban (sokszor ma is) egyenlőségeket tettek a tömegekkel szembeni felelősségérzet és a baloldaliság közé. A két attitűd szétválasztása feltétlenül szükséges, ezenkívül látni kell, hogy más magyarázó elvek, okok is megtalálhatók a *Brüsszeli 12* alkotásaiban. Az okok szélesebb hálójának a feltárása segíthetne abban, hogy a film megítélésében az egész századon áthúzódó tévhiteket, előítéleteket eloszlassuk. A hatalom, a pénz, a kapitalizmus-ellenesség mögött a demokratikus attitűd, és az alkotók perifériára szorultságában megfogalmazott tiltakozása is megtalálható. A film és a társadalom kapcsolatának az elemzése az elméletekben legfontosabb filmi specifikumként két dolgot említ, mint a többi kifejezési formától, művészeti ágtól eltérő meghatározottságokat. Ezzel a két (hol pozitív, hol negatív) elméleti tétellel igyekeztek alátámasztani a film huszadik századot meghatározó szerepét:

- nemzetközi, nemzetek felett álló,
- iskolai végzettségtől, műveltségtől függetlenül érthető a megértése.

Ma már tudjuk, hogy egyik tétel sem állja meg teljes egészében a helyét, legfeljebb nagyvonalakban igaz, de a filmről való gondolkodást mégis maig áthatja. Annak ellenére, hogy akkor is/ma is a leginkább az ideológia, és a piac számára teremtették meg a kislehetőséget. A film (az esetek legnagyobb százalékában) könnyű érthetőségének egyenes következménye lett, hogy minden hatalom a film vizuális nyelvének a sematizmusát igyekezett a saját hasznára fordítani, a tömegek megnyerésének az eszközévé tenni (nem egyszer óriási sikerrel). A hatalommal szemben a művész értelmiségi viszont azt a lehetőséget látták benne, hogy a tömegeket művelté tegyék. A lista valamennyi filmjét áthatja a tömegekért felelősséget érző gondolkodásmód, valamint az értelmiségi magatartás önbizalommal teli, az igazság megfogalmazását kislehetőséggé érzékelése.

A filmekben első szinten a kapitalizmust elítélő, demokratikus, nem egy esetben baloldali attitűd tűnik ki, de a film sematikus szintje mögé nézve ez utóbbi csak paravánnak tűnik. Az ún. munkásmozgalmi, a kollektivizálást bemutató filmekben minden esetben megjelenik a perifériára, a margóra kerüléstől való félelem, szorongás. Az értelmiség, a polgár félelme az erőszakosan „nyomuló” ideológia mindent megszüntető, mindenben átgázoló meghatározottságától. A leginkább ideológikusnak kikiáltott *Patyomkin páncélos*-ban is jelen van rejtetten ez az érzés. A film témája az 1905-ös

matrózlázadás. A film formája passiójáték, mellyel megkérdőjelezi, megszünteti a film rendezője a konkrét ideológiai kötöttséget, és a keresztény kultúra mindent átható, mindennek a gyökerét és lényegét adó jellegét emeli ki. Ennél erősebben, ugyanakkor átütősebben jelentkezik az ideológiai üzenet megkérdőjelezése az ugyancsak szovjet *Föld* című alkotásban. A falu kollektivizálását bemutató filmben a természet körforgásának panteista megközelítése, vagy az emberi társadalom a konkrét evilágon túli

meghatározottságának az éreztetése túlmutat az ideológiai paravánon, a konkrét események mögötti összefüggésekre, működési mechanizmusok felismerésére irányítva a nézői figyelmet. 1958-ból visszanezve a film a tömegkultúra része volt, de mint művészet a század eseményeit (háború, forradalom, kollektivizálás, munkanélküliség, lecsúszás stb.) mutatta be, de nem a szimpla krónikás eszközeivel. A formanyelvi újítások a konkrét eseményeken túlmutatva a századok alatt felhalmozódott rítusok, ismeretek, érzések, gondolatok maig ható, a más is meghatározó jellegét voltak hivatottak jelezni. A művészeti alkotás akárhol születik és akármit ábrázol olyan

többszintű struktúra, amelyben a parván szint mögött a mélyebb igazságok, utalások, asszociációk bonyolult rendszere bomlik ki. Ha valami nagyon fontos üzenete mindig lesz a brüsszeli vilákiállítás filmes értékeket megfogalmazó törekvésének, és a listára került 12 filmnek, akkor az éppen az, hogy a film az 1920-as években túljutott a retorikus fogalmazáson, szimbólikus, metaforikus jelentéstöbblettel volt képes a vizuális nyelv szabályait kialakítva, fejlesztve fogalmazni.

104
K É K

A filmtörténet 12 legjobb rendezője 1958-ban

Nemcsak a legjobb filmek, hanem a legjobb rendezők listája is elkészült Brüsszelben, 1958-ban. A rendezők közé öt amerikai, két szovjet-orosz, két francia, egy olasz, egy dán és egy német rendező került. Míg műfajilag a 12 film közé csak egyetlen burleszk került, a többi melodráma, dráma, tragédia, addig a rendezők között több vígjátékot, közönségfilmet készítő alkotó, sőt egy dokumentumfilm, dokumentum-játékfilm rendező is található. A profizmus, a szakmai színvonal nem

BRÜSSZELI 12

feltétlen a művészfilmekhez kapcsolódott a rendezői lista alapján, de az amerikai hegemonia még erősebbé vált, mintegy elismerve azt, hogy a szakmai normarendszer alakítója az amerikai filmgyártás. (lásd 2. lista)

Oscar-díj, Velence Cannes, San Sebastian, Karlovy Vary 1958

Brüsszelben, a vilákiállításon a film múltját értékelték, míg az akkori filmes díjak, 1958-ban, a filmes gondolkodásmód jelenéről adtak számot. A történelmi múlt és a jelen alkotásainak a megítélését érdemes összevetni. Az Oscar-díjjal Amerikában a szórakoztató ipart, míg Európában, a filmfesztiválokon a művészetet jutalmazták. Velencében a Rikszakuli (r: Inagaki Hiroshi) című japán nyerte az Arany Oroszlán-díjat. Az európai filmes szakma az 1950-es évek elejétől figyelt fel a japán filmkultúra gazdagságára, és éppen Velencében díjaztak többek között olyan japán alkotást, mint a *Vihar kapujában* (Rashomon, 1950, r: Kurosawa Akira). Az európai filmszakma arra törekedett, hogy megszüntesse a szakma Amerikára, és Európára való leszűkítését, jelezve ezzel a nemzeti filmgyártásokra való odafigyelés fontosságát, a szakmai tapasztalatok más forrásokból való táplálkozásának a fontosságát. Cannesban a *Szállnak a darvak* (Letyat zsuravljii, 1957, r: Mihail Kalatozov) című szovjet film kapott fődíjat. A díjat Kelet-

Nyugat enyhülését jelezni akart, gesztusnak is felfoghatjuk, de nemcsak politikai tett volt a film díjazása, hanem a szovjet-orosz új hullám egyik indító alkotása lett Cannes-ban a győztes. A szovjet/orosz, a lengyel, a cseh, a francia stb. fiatal filmes alkotók egyszerre kezdtek el bírálni a második világháború utáni helyzetnek, illetve a világ kétpólúsúvá válásának a hatását. Ezeknek az új hullámos filmeknek az egyike a *Szállnak a darvak*, ami méltán nyert fesztivál díjat. San Sebastianban az *Éva aludni akar* (r: Tadeusz Chmielewski) című lengyel filmet díjazták. A lengyel szocializmus parabolája, szatirikus ábrázolása otthon is, külföldön is sikert aratott. Karlovy Varyban a *Csendes Don* (r: Szergej Geraszimov) című szovjet filmet jutalmazták a fődíjjal. A felsorolt díjazottak között egyedül a *Csendes Don* az, ami politikai megfontolásból kapott fődíjat. A többi felsorolt fesztiváldíjas filmre a tartalmi és formai újítás jellemző, egyik sem radikálisan, mégis új szellemet, gondolkodásmódot tükrözve próbálta a filmet megújítani. A díjak jelzik, hogy valami új készülődik a film területén és ennek előhírnökeit elismerésben részesítik (*Szállnak a darvak*, *Éva aludni akar*). Ezekon kívül azon alkotásokat díjazták, melyek a status quo tudomásul vették, az ideológiai elvárásokat teljesítették. Az Oscar is, a fesztiváldíjak is olyan műveknek jutottak, melyek a hatalmat legfeljebb fricskázták, de a status quo nem kérdőjelezték meg. Az elvárásoknak megfelelni akaró, az egyéni boldogságot a megadott keretek között megvalósító hősokeket ábrázoltak.

Mannheimi tizenkettő

A filmszakma a *Brüsszeli tizenkettő* mögötti gondolatot módszerként is kezelte, és sorra születtek azok a 12 filmet tartalmazó listák, melyek a felhalmozódó filmes értékeket állították sorrendbe. 1964-ben megszületett a *Mannheimi tizenkettő*, amely a dokumentumfilm történetének 12 legjobb alkotását tartalmazta. A lista összeállítása kissé eltért a brüsszeli szavazástól (lásd 3. lista). Paul Rotha, az abszolút szaktekintélynek számító angol dokumentumfilm rendező, elméletíró listája alapján 24 országból, 81 dokumentumfilm rendező választotta ki a 12 legjobbat. Ezen a listán három amerikai, és három orosz-szovjet, két angol, és két francia, valamint egy német, és egy spanyol dokumentumfilm szerepel. A mannheimi lista riportfilmet, rekonstruált dokumentumfilmet, propagandafilmet, társadalmi igazságtalanságokat megfogalmazó dokumentumfilmet, majd az ember és a társadalom, az ember és a csoport viszonyát tárgyaló filmeket tartalmaz. A legkorábbi film 1920-ban, a legkésőbbi 1955-ben készült. Már maga az a tény, hogy nemcsak a játékfilmek, hanem a dokumentumfilmek is a szakmai értékelés részévé váltak rendkívül fontos tényező. Emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy az ideológia, a politika a dokumentumfilmek lehetőségeit még inkább behatárolta. Mégis születtek a filmtörténetben olyan dokumentumfilmek, amelyek a független, értelmiségi gondolkodásmódot, és értékeket tartalmazták, és ha nem is teljes egészében, de nélkülöztek a napi politikai, vagy ideológiai tételeket. Ez a

BRÜSSZELI 12

függetlenség ismét a műfaj szabályainak az alakításában, a formanyelvi újításokban jelent meg leginkább.

A dokumentumfilm kialakulása is az 1920-as évekre tehető, akárcsak a játékfilmeké. A film ebben az évtizedben olyan komplex rendszerré vált, melyben a nyelvi szabályokat a fikciós és a nem fikciós műfajokban egyaránt alakították, finomították. Itt egyetlen elméletíró ízlése szerinti válogatás lett a lista alapja, mégis a dokumentumfilm fejlődését, változását pontosan mutatja. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy több olyan rendező alkotása is bekerült a listába, akik a játékfilm megújításában is nagy szerepet játszottak, vagyis a filmről való gondolkodás komplexitása erősen jelen volt az 1920-as években. A lista azzal máig előremutató, hogy olyan műfajú filmeket is tartalmaz, amelyek a későbbi, az új hullámos filmtörténeti korszakban, sőt az utána következő évtizedekben is megtalálhatók. A mű-

fajok (a stilizációs szintek) keveredése, a dokumentumjátékfilm, vagy a rekonstruált dokumentumfilm műfaja máig jellemző a filmre.

Budapesti tizenkettő

A magyar filmelméletre, filmről való gondolkodásra is hatott a *Brüsszeli tizenkettő*, hisz 1968-ban megválasztották a *Budapesti tizenkettő*-t is (lásd 4. lista). Ez a választás éppúgy eltért módszerében a

105
K É K

Brüsszeli tizenkettőtől, mint a *Mannheimi tizenkettő*. A magyar filmekből a tizenkettő azért került kiválasztásra, hogy a hatalom (a kultur-

A MANNHEIMI TIZENKETTŐ – nemzetiség és gyártási év

Nemzetiség	Gyártási év				
	1920-es	1930-as	1940-as	1950-es	összesen
amerikai	1	2			3
szovjet-orosz	3				3
ango	2				2
francia	1	1			2
német	1				1
spanyol	1				1
összesen	5	3	3	1	12

politika a legitimitását, a színvonalaságát azzal is bizonyítsa, hogy művészfilmek Magyarországon csak 1945 után készültek, egész pontosan a filmipar 1948-as államosítása után. A lista összeállítását azzal is indokolták, hogy 1968-ban a FIPRESCI (Filmújságírók Nemzetközi Szövetsége) konferenciát tartott Budapesten. A konferenciát összekötötték a magyar filmszemből, és itt jelentették be a 12 kiválasztott filmet. 1969-ben a Magyar Televízió a filmeket, Ujhelyi Szilárd bevezető előadásával sugároz-

106
K É K

ta. Ez a lista tehát az 1948-1968 között készült teljes magyar játékfilm készletből válogatott.) Egy film került 1948-ból a listára, öt az 1950-es évek közepéről és hat alkotás az 1960-as évekből. A műfaji megoszlást nézve egy a vígjáték közöttük, a többi dráma, tragikomédia, tragédia. Ha a tematikai megoszlást veszem, akkor a legtöbb film a második világháború környékéről választotta a témáját. A filmek közül négy a második világhá-

ború idejéről, illetve közvetlenül az utána következő időszakról szól. Három film a forgatási idő jelenéből. Két film a 20. század húszas, harmincas éveit mutatta be. Míg egy az első világháború idején, és egy a 19. század utolsó évtizedeiben játszódott. Vagyis összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a *Budapesti tizenkettő* filmjei a történelmet ábrázolják, a honnan, hová vezető út jellemzőit gyűjtik össze. Erősen szubjektívek, ami az 1958 és 1968 közötti egy évtized változásaiból következik. Míg a *Brüsszeli tizenkettő* és a *Mannheimi tizenkettő* filmjeiből a személyesség csak nagyon rejtetten jelenik meg, addig az 1960-as évtized végére, az újhullámos gondolkodásmód eredményeként a személyességgel átítatott hitelesség a jellemző, ami a magyarok által kiválasztott filmeknél mint jelentős attributum van jelen.

A Brüsszeli tizenkettő, mint filmtörténeti etalon

A *Brüsszeli tizenkettő* véleményünk szerint olyan filmtörténeti fogalomává vált, amely a filmről való gondolkodás egy sajátos etapját tükrözi. Annnyiban túlmutat ezen az etappon, hogy a folytonos felülvizsgálatra és szembenézésre inspirálja a filmről

való gondolkodást (is). Ezt leginkább az idei év amerikai filmválasztásával igazolhatjuk. 1998-ban az AFI (Amerikai Film Intézet) 100 filmből álló filmlistát állított össze. Ezt a 100 filmet 1500 felkért szakértő állította össze, mint az 1896-1996 között készült amerikai játékfilmek legjobbait.⁶

Az 1998-as amerikai lista a *Brüsszeli* választások közül rendezőket, alkotókat tartalmaz. Az élén az *Aranypolgár* található. Ezen kívül a 100-as amerikai lista 44. helyén szerepel D.W. Griffith *Egy nemzet születése* (*The Birth of a Nation*, 1915) című filmjével. A 74. helyen szerepel Ch. S. Chaplin *Aranyláz* című alkotása. Chaplintól három filmet is beválasztottak a listára (*Nagyvárosi fények* *City Lights* 1931, *Modern idők*, *Modern Times* 1936). A brüsszeli legjobb rendezők közül *Griffith*en és Chaplinen kívül John Fordot választották be két filmjével (lásd 5. lista).

A brüsszeli gondolat, az értékek számbavétele továbbra is él a filmes gyakorlatban, és mint a legutóbbi amerikai film lista mutatja, a választást nemcsak az eladott mozijegyek mennyisége határozza meg, hanem a filmművészeti gondolkodás mai és történeti szintje is. Ennyiben a *Brüsszeli tizenkettő* nemcsak történeti érdekesség, elavult értékek gyűjtője, hanem filmről való máskéntgondolkodás továbbéltetője.

1. lista

A BRÜSSZELI TIZENKETTŐ

Ranghely, film alapadatai	szavazatok száma
1. Patyomkin páncélos r: Sz. M. Eizenstein Bronyenoszec Patyomkin, 1925, szovjet/orosz	100
2. Aranyláz r: Ch. Chaplin The Golden Rush, 1925, amerikai	85
3. Biciklitolvajok r: V. De Sica Landri di biciclette, 1948, olasz	85
4. Jeanne d Arc szenvedései r: C. TH. Dreyer La passion de Jeanne d Arc	78
5. A nagy ábránd, r: J. Renoir La grande illusion, 1937, francia	72
6. Gyilkos arany r: E. von Stroheim Greed, 1923, amerikai	71
7. Türelmetlenség r: D. W. Griffith Intolerance, 1916, amerikai	61
8. Anya r: V. Pudovkin Maty, 1926, szovjet-orosz	54
9. Az aranypolgár r: O. Welles Citizen Kane, 1941, amerikai	50
10. Föld r: A. Dovszenko Zemlja, 1930, szovjet-ukrán	47
11. Az utolsó ember r: W. F. Murnau Der letzte Mann, 1924, német	45
12. Dr. Caligari r: R. Wiene Das Kabinett des Doktor Caligari, 1919, német	43

3. lista

A MANNHEIMI TIZENKETTŐ

Ranghely, film alapadatai

1. Nanuk, az eszkimó r: R. J. Flaherty Nanook of the North, 1920, amerikai
2. Az éjjeli posta r: H. Watt-B. Wright Night Mail, 1936, angol
3. Turkszib r: V. Turin Turkszib, 1929, szovjet
4. Berlin, avagy egy nagyváros szimfóniája r: W. Ruttman Berlin, Symphonie Einer Grosstadt, 1927, német
5. Ember a felvevőgéppel r: D. Vertov Cselovek sz kinoaparatom, 1929, szovjet-orosz
6. Louisianai történet r: R. J. Flaherty Louisiana story, 1948, amerikai
7. Farrebique, avagy a négy évszak r: G. Rouquier Farrebique ou les quatres saisons, 1946, francia
8. Sötétség és kód r: A. Resnais Nuit et brouillard, 1955, francia
9. Régi és új r: Sz. Eizenstein, 1929, szovjet
10. Heringhalászok r: J. Grierson Drifters, 1929, angol
11. Spanyol föld r: J. Yvens Spanish Earth, 1937, amerikai
12. Föld kenyér nélkül r: L. Bunuel Los Hurdes, 1932, spanyol

2. lista

A 12 LEGJOBB RENDEZŐ

Ranghely, név	nemzetiség	szavazatok száma
1. Ch. Chaplin	amerikai	250
2. Sz.M. Eizenstein	szovjet-orosz	168
3. R. Clair	francia	135
4. V. De Sica	olasz	125
5. D.W. Griffith	amerikai	122
6. John Ford	amerikai	107
7. J.Renoir	francia	105
8. C.Th. Deyer	dán	99
9. E. von Stroheim	amerikai	93
10. V. Pudovkin	szovjet-orosz	91
11. W.F. Murnau	német	90
12. R.J. Flaherty	amerikai	82

4. lista

A BUDAPESTI TIZENKETTŐ

Ranghely, cím	rendező	gyártási év
1. Talpalatnyi föld	Bán Frigyes	1948
2. Szegénylegények	Jancsó Miklós	1965
3. Körhinta	Fabri Zoltán	1955
4. Hideg napok	Kovács András	1966
5. Budapesti tavasz	Máriássy Félix	1955
6. Hannibál tanár úr	Fabri Zoltán	1956
7. Bakaruhában	Fehér Imre	1957
8. Ház a sziklák alatt	Makk Károly	1958
9. Tízezer nap	Kósa Ferenc	1967
10. Sodrásban	Gaál István	1963
11. A tizedes meg a többiek	Keleti Márton	1965
12. Apa	Szabó István	1964

5. lista

1998. június 16-án az AFI (Amerikai Film Intézet) nyilvánosságra hozta annak a 100 amerikai filmnek a címét, amelyet 1500 filmszakember választott ki az 1896-1996 között készült amerikai alkotások közül, mint legjobb alkotásokat. A lista egyben rangsort is jelent, melyet a VARIETY 1998. jún. 22-28. számában publikáltak. Az általunk közreadott listában a magyar címeket akkor közöljük nagybetűvel, ha akár a magyar mozikban, akár a magyar televízióban bemutatásra került az adott alkotás. Emellett minden esetben közöljük a film gyártási évét, és a rendezőjének a nevét.

1. ARANYPOLGÁR (Citizen Kane), 1941, Orson Welles
2. CASABLANCA, 1942, Michael Curtiz
3. KERESZTAPA (The Godfather), 1972, Francis Ford Coppola
4. ELFÚJTA A SZÉL (Gone With the Wind), 1939, Victor Fleming
5. ARÁBIAI LAWRENCE (Lawrence of Arabia), 1962, David Lean
6. ÓZ, A CSODÁK CSODÁJA (The Wizard Oz), 1939, Victor Fleming
7. DIPLOMA ELŐTT (The Graduate), 1967, Mike Nichols
8. A RAKPARTON (On the Waterfront), 1954, Elia Kazan
9. SCHINDLER LISTÁJA (Schindler's List), 1993, Steven Spielberg
10. ÉNEK AZ ESŐBEN (Singing in the Rain), 1952, Stanley Donen, Gene Kelly
11. AZ ÉLET CSODASZÉP (It's Wonderful Life), 1946, Frank Capra
12. SUNSET BOULEVARD, 1950, Billy Wilder
13. HID A KWAI FOLYÓ FELETT (The Bridge of the River Kwai), 1957, David Lean
14. VAN AKI FORRÓN SZERETI (Some Like it Hot), 1950, Billy Wilder
15. CSILLAGOK HÁBORÚJA (Star Wars), 1977, George Lucas
16. MINDENT ÉVÁÉRT (All About Eve), 1950, Joseph L. Mankiewicz
17. Afrika királynője (The African Queen), 1951, John Huston
18. PSYCHO, 1960, Alfred Hitchcock
19. KINAI NEGYED (Chinatown), 1974, Roman Polanski
20. SZÁLL A KAKUKK FÉSZKÉRE (One Flew Over the Cuckoo's Nest), 1975, Milos Forman
21. ÉRIK A GYÜMÖLCS (The Grapes Of Wrath), 1940, John Ford
22. 2001: ŰRODÜSSZEIA (2001: A Space of Odyssey), 1968, Stanley Kubrick

23. MÁLTAI SÖLYÓM (The Maltes Falcon), 1941, John Huston
24. DÜHÖNGŐ BIKA (Raging Bull), 1980, Martin Scorsese
25. E.T. – A FÖLDÖNKIVÜLI (E.T. The Extra-Terrestrial), 1982, Steven Spielberg
26. DR. STRANGELOVE, 1964, Stanley Kubrick
27. BONNIE ÉS CLYDE (Bonnie and Clyde), 1967, Arthur Penn
28. APOKALIPSZIS, MOST (Apocalypse Now), 1979, Francis Ford Coppola
29. VÁRATLAN ÖRÖKSÉG (Mr. Smith Goes To Washington), 1939, Frank Capra
30. A SIERRA MADRE KINCSE (The Treasure of Sierra Madre), 1948, John Huston
31. ANNIE HALL, 1977, Woody Allen
32. KERESZTAPA II. (The Godfather, Part II.), 1974, Francis Frank Coppola
33. DÉLIDŐ (High Noon), 1952, Fred Zinnemann
34. Megölni egy csúfolódó rigót (To Kill a Mockingbird), 1962, Robert Mulligan
35. EZ TÖRTÉNT EGY ÉJSZAKA (It Happened One Night), 1934, Frank Capra
36. ÉJFÉLI COWBOY (Midnight Cowboy), 1969, John Schlesinger
37. ÉLETÜNK LEGSZEBB ÉVEI (The Best Years of Our Lives), 1946, William Wyler
38. GYILKOS VAGYOK (Double Indemnity), 1944, Billy Wilder
39. DOKTOR ZSIVAGO (Doctor Zhivago), 1965, David Lean
40. ÉSZAK-ÉSZAKNYUGAT (North By Northwest), 1959, Alfred Hitchcock
41. WEST SIDE STORY, 1961, Robert Wise, Jerome Robbins
42. HÁTSÓ ABLAK (Rear Window), 1954, Alfred Hitchcock
43. KING KONG, 1933, Merian C. Cooper, Ernest B. Schoedsack
44. EGY NEMZET SZÜLETÉSE (The Birth of a Nation), 1915, David Wark Griffith
45. A VÁGY VILLAMOSA (A Streetcar Named Desire), 1951, Elia Kazan
46. MECHANIKUS NARANCS (The Clockwork Orange), 1971, Stanley Kubrick
47. TAXISOFŐR (Taxi Driver), 1976, Martin Scorsese
48. A CÁPA (Jaws), 1975, Steven Spielberg
49. HÓFEHÉRKE ÉS A HÉT TÖRPE (Snow White and the Seven Dwarfs), 1937, David Hand és mások

50. BUTCH CASSIDY ÉS SUNDANCE KID (Butch Cassidy and Sundance Kid), 1969 George Roy Hill
51. Philadelfiai történet (The Philadelphia Story), 1940, George Cukor
52. EGY FÉRFI AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁGNAK (From Here To Eternity), Fred Zinnemann
53. AMADEUS, 1984, Milos Forman
54. NYUGATON A HELYZET VÁLTOZATLAN (All Quiet On the Western Front), 1930, Lewis Milestone
55. A ZENE HANGJAI (The Sound of Music), 1965, Robert Wise
56. MASH, 1970, Robert Altman
57. A HARMADIK EMBER (The Third Man), 1949, Carol Reed
58. FANTASIA 1940, Joe Grant, Dick Huerner
59. LÁZADÁS OK NÉLKÜL (Rebel Without a Cause), 1955, Nicholas Ray
60. AZ ELVESZETT FRIGYLÁDA FOSZTOGATÓI (Raiders of the Lost Ark), 1981, Steven Spielberg
61. SZÉDÜLÉS (Vertigo), 1958, Alfred Hitchcock
62. ARANYOSKÁM (Tootsie), 1982, Sidney Pollack
63. HATOSFOGAT (Stagecoach), 1939, John Ford
64. HARMADIK TÍPUSÚ TALÁLKOZÁSOK (Close Encounters of the Third Kind), 1977, Steven Spielberg
65. A BÁRÁNYOK HALLGATNAK (The Silence of the Lambs), 1991 Jonathan Demme
66. A HÁLÓZAT (Network), 1976, Sidney Lumet
67. A mandzsuriai jelölt (The Manchurian Candidate), 1962, John Frankenheimer
68. EFY AMERIKAI PÁRIZSBAN (An American In Paris), 1951, Vincent Minnelli
69. Shane, 1953, George Stevens
70. A FRANCIA KAPCSOLAT (The French Connection), 1971, William Friedkin
71. FORREST GUMP, 1994, Robert Zemeckis
72. BEN HUR, 1959, William Wyler
73. ÜVÖLTŐ SZELEK (Wuthering Heights), 1939, William Wyler
74. ARANYLÁZ (The Gold Rush), 1925, Charlie Chaplin
75. FARKASOKKAL TÁNCOLÓ (Dance With Wolves), 1990. Kevin Costner
76. NAGYVÁROSI FÉNYEK (City Lights), 1931, Charlie Chaplin
77. AMERICAN GRAFFITI, 1973, George Lucas
78. ROCKY, 1976, John Avildsen
79. SZARVASVADÁSZ (The Deer Hunter), 1978, Michael Cimino
80. A vad társaság (The Wild Bunch), 1969, Sam Peckinpah

81. MODERN IDŐK (Modern Times), 1936, Charlie Chaplin
82. AZ ÓRIÁS (Giant), 1956, George Stevens
83. A SZAKASZ (Platoon), 1986, Oliver Stone
84. FARGO, 1996, Joel Coen
85. Kacs leves (Duck Soup), 1933, Leo McCarey
86. LÁZADÁS A BOUNTYIN (Mutiny On the Bounty), 1935, Frank Lloyd
87. FRANKENSTEIN, 1931, James Whale
88. SZELID MOTOROSOK (Easy Rider), 1969, Dennis Hopper
89. PATTON, 1970, Franklin Schaffner
90. A JAZZ ÉNEKES (The Jazz Singer), 1927, Alan Crosland
91. MY FAIR LADY, 1964. George Cukor
92. Egy hely a nap alatt – Amerikai tragédia (A Place In the Sun), 1951, George Stevens
93. LEGÉNYLAKÁS (The Apartment), 1960, Billy Wilder
94. NAGYMENŐK (Goodfellas), 1990, Martin Scorsese
95. PONYVAREGÉNY (Pulpfiction), 1994, Quentin Tarantino
96. Nyomkeresők (The Searchers), 1956, John Ford
97. LEOPARD KISASSZONY – NŐSTÉNY TIGRIS (Bringing Up Baby), 1938, Howard Hawks
98. NINCS BOCSÁNAT (Unforgiven), 1992, Clint Eastwood
99. TALÁLD KI, KI JÖN MA VACSORÁRA (Guess Who's Coming to Dinner), 1967, Stanley Kramer
100. YANKEE DOODLE (Yankee Doodle Dandy), 1942, Michael Curtiz

IRODALOM

- Karcsai Kulcsár István (szerk.,vál.): 24 filmremek I. „A BRÜSSZELI 12” Útmutató a klasszikus filmek világában
 Budapest, é.n. MFITU-NPI (Filmbarátok kiskönyvtára – 1.szám/
 Vörös Éva (írta, szerk.): 24 filmremek II. „A MANNHEIMI 12”
 Útmutató a klasszikus filmek világában
 Budapest, é.n. MFITU-NPI (Filmbarátok kiskönyvtára – 2.szám/
 Karcsai Kulcsár István (szerk.,összall.): A BUDAPESTI 12
 Budapest, 1971, MFITU-NPI (Filmbarátok kiskönyvtára – 6.szám/

Az 1958-as brüsszeli világkiállítás alkalmából, nemzetközi zsűri részvételével, kiválasztották minden idők legjobb tizenkét filmalkotását. Az értékelés valószínűleg sokoldalú szempontrendszer alapján történt, de a kiemelés döntő momentuma az lehetett, hogy a kiválasztott filmek a filmművészet kialakulása és fejlődése szempontjából korszakalkotó jelentőségűek. A filmművészet fiatal művészet, melynek technikai eszköztára és művészi kifejező rendszere folyamatos fejlődésben, változásban van. Az 1958-as vá-

folytán anyagi bázisa is erős. Az ennek köszönhetően rendkívül gyors fejlődést mind a mai napig alapvetően ez a két tényező határozza meg: az alkotói szuverenitás, az ebből táplálkozó művészi eszközkeresés, valamint a befogadó, a közönség igényeinek kielégítése az ahhoz való alkalmazkodás, vagy nem alkalmazkodás.

Ez a kapcsolat azonban természetesen nem tisztán üzleti kapcsolat, bár a film anyagi lehetőségeit jelentősen befolyásolja, hanem a minden művészi alkotásra jellemző alkotó és befogadó

A brüsszeli tizenkettő,

ahogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészettudományi Karának

Kommunikáció szakos hallgatói látják, 1998-ban

111
K É K

logatás egyfajta visszatekintés is, az addig elkészült alkotások sorából kiemelésre kerültek azok, melyek a film művészetté válásához a legnagyobb mértékben járultak hozzá.

A film, keletkezésekor, 1895-ben, pusztán technikai látványosság. Kezdeti sikerét technikai érdekessége, szokatlansága és az ebből kovácsolt anyagi tőke jelenti. Ez ad ösztönző erőt a további fejlődéshez. Rövidesen azonban a filmeket előállítók között megjelenik az alkotó, aki a létrehozott művel saját gondolatait, eszméit szeretné leképezni és elküldeni a befogadónak, a mozi közönségének.

A film hihetetlenül gazdag lehetőségeket nyújt ezen alkotói elképzelések megvalósítására és népszerűsége

viszony is, mely egy harmadik értéket hoz létre: az alkotást. A filmet pedig a kezdetektől ilyen alkotásként kell szemlélni, hasonlóan egy irodalmi, képzőművészeti, vagy zenei alkotáshoz. Művészi, esztétikai kifejező rendszerének vizsgálatát azonban nehezíti, hogy rendkívüli népszerűsége révén – Balázs Béla szavaival élve – igazi „népművészet”, továbbá, hogy olyan több művészeti ágat magába foglaló produktum, mely képes az integrálásra és mégis önálló, egyedi értéket hoz létre.

A film nyelvének fejlődése máig tartó folyamat. Ez a megállapítás természetesen jellemzi többi művészet nyelvét is, de a film – tőlük eltérő módon – folyamatosan és látványosan képes felhasználni a technika fejlődé-

sének eredményeit. A kép- és hangefektusok, a számítógépes digitális technika lehetőségei, az elképzelt képi világ megteremtésének lassan korlátlan eszköztára, valamint a televíziózás világában sem csökkenő népszerűsége a filmet kiemelt pozícióba helyezi a művészetek sorában.

A film azon művészi kifejezőeszközei azonban – a filmdramaturgia, a vágás technikája, a szerkesztés és cselekménybonyolítás – melyek ma is alapvetően meghatározzák egy filmalkotás minőségét, a brüsszeli tizenkettő

112 K É K

filmjein nyugszanak. A brüsszeli tizenkettő filmjeinek elemzése tehát alkalmat ad arra, hogy a film művészeté válásának, a filmnyelv kialakulásának legfontosabb pillanatait értékeljük. Alkalmat ad továbbá olyan általános érvényű szempontok megfigyelésére és taglalására is, melyek az alkotás létrejöttének motivációit kutatják az alkotó és befogadó kapcsolatán keresztül, valamint a filmek kifejezőeszközeinek, nyelvének az egyetemes filmművészetre gyakorolt hatását vizsgálják.

A filmek e szerint négy csoportba oszthatók.

Az első csoport az *ideológiai* filmek csoportja. Ide tartozik a *Patyomkin páncélos*, *Az anya* és a *Föld* című szovjet némafilm. A közös bennük,

BRÜSSZELI 12

hogy áthatja őket az a forradalmi hűvület, amely az orosz közgondolkodást létrehozásuk időszakában jellemezte. A filmek témaválasztása erre vezethető vissza, és alapvetően ez a szemlélet és lelkesedés áll a rendkívül expresszív, dinamikus képvezetés háttérében, mely mindhárom alkotásra jellemző.

A filmek következő csoportjába a *művészi útkeresés* filmjei tartoznak. Ezeknek a filmeknek közös jellemzőjük, hogy mindent alárendeltek az alkotói elképzeléseknek, céljuk a film kifejezőeszközeinek feltárása volt. Három némafilm tartozik ebbe a csoportba a *Dr. Caligari*, a *Jeanne d'Arc* és a *Türelmetlenség*.

A harmadik csoportba a *közönség* filmjei tartoznak. Azok a filmek, melyek tudatosan számolnak a közönség igényeivel és a művészi szempontok mellett a nézőre a témaválasztásban és megvalósításban is tekintettel vannak. Nem véletlen, hogy két Amerikában készült film tartozik ide, az *Aranyláz* és az *Aranypolgár*.

Az utolsó a társadalmi filmek csoportjába, négy film került, két némafilm a *Gyilkos arany* és az *Utolsó ember*, valamint két hangosfilm a *Nagy ábránd* és a *Biciklitolvajok*. Közös ezekben a filmekben, hogy a társadalomban élő ember konfliktusainak, életének, sorsának ábrázolása áll középpontjukban. A legfontosabb céljuk a társadalmi feszültségek és az emberi kapcsolatok megjelenítése, ezért a filmet a valóság ábrázolásának eszközeként használják, a realiztikus elemek dominálnak bennük.

(Borbély László)

Eizensteint 1925-ben az 1905-ös forradalom emlékére írt forgatókönyv megfilmesítésére kértek fel. Ám mikor Eizenstein ellátogatott Ogyesszába (ahol a forgatókönyvnek alig másfél oldalnyi epizódja játszódtott volna), és megpillantotta a nagy kikötői lépcsősört, elhatározta, hogy az egész filmet Ogyesszának és a Patyomkin csatahajó felkelésének szenteli. [...]

Megragadóak a film szimbólumai. A felágaskodó és felülvöltő kőoroszlán a forradalmi harc a tüzet jelképezi, a záróképekben pedig a győzelmesen haladó hajó, a népi kezdeményezés sikerességét tükrözi. Külön ki kell emelni az operatőr, Tiszse nagyszerű munkáját. A lépcsőjelenet ritmusa és mesteri kompozíciója, a beszédes arcok, szemek és tárgyak, az érdekes fény-árnyak, mind az operatőr művészi munkáját dicsérik.

Ennek a visszafordíthatatlanságnak szimbóluma a páncélos, amely szimbólumba sűrítve értelmezi a rendező a forradalmat. A film lírai alkotás, Eizenstein a forradalmat nem statikus formában mutatja be, hanem egy úton lévő, a világot, a partot a maga tudatos távolságtartásából szemlélő, de az anyaföld problémáival a maga egzisztenciájában a legközvetlenebbül konfrontálódó hajó világára adoptálja. A forradalom, az új világ a legénység felkelésében, ebben az izolált, jól megismerhető és bemutatható családban manifesztálódik, innen lép tovább a part, a kikötő felé, és igazsága ebben a logikai kiteljesedésben válik a közösségi gondolkodás axiómájává. A film ezt formai jegyeiben is kivetíti, hiszen a hajón manifesztálódó érzelmi kitérés, forradalmi tudatosodás, a hősi halál genezise fog megismétlődni a városban

is. Ugyanaz a mag-esemény hullámsík végig a filmen, újabb és újabb drámai elemekkel bővülve. Azt mondhatjuk, hogy ez a drámai kiterjeszkedés a film végével sem szűnik meg, szándéka szerint tovább sugárzik a néző felé – a hajó kitör a blokádból – amely megoldás egy olyan közvetett üzenetet hordoz, miszerint a szocialista forradalom, mint mag-esemény nem érhet véget intézményes formában, vagy egy rövidre zárt spekulatív-filozófiai dogmában. A forradalom az emberi szabadság örök és kiolthatatlan vágya. Ez a tudatos szimbólum-képzés, a forradalom esszenciájának spiritualizálása a rendező ellenzéki-aggódó megnyilvánulása is lehet. (1925-öt írunk, 1924. január 21-én meghalt a filmben megszólaltatott Lenin. Végredelelte, amelyben többek között Sztálin lemondását javasolja, Zinovjev közbenjárása folytán nem valósul meg.

Szovjet-Oroszország elindul a diktatúra felé. A Sztálin, Zinovjev, Kamenyev triumvirátussal szemben – az Eizensteinnel rokon felfogású – Trockij „permanens forradalma” kisebbségben marad.) Ez a magyarázat kézenfekvő ugyan, de a film lényegi megközelítéséhez mégsem teljesen elégséges. A szimbolikusságnak kell lennie egy mélyebb értelmének is a pusztá történelem-politikai reakción túl. A Patyomkin páncélos testében egy olyan esemény revelálódik, melyet a természeti és történelmi világ szövődése már nem tud magába zárni. A hajó világa ugyan elemeiben magába foglalja a teljes világot, de tiszta forradalmisága messze meghaladja a világi lét lehetőségeit. A hajó forradalmának drámaisága Odesszában tragédiává teljesedik ki. A parton is megszületik

és hat az evangélium, de a makrokozmosz mégsem azonos az igazság tiszta párlatával, a Patyomkinnal.

Eizenstein, filmjében nemcsak egy rendkívüli történelmi eseményt hirdet, hanem – bármilyen furcsán hangzik is – az Isten Országának emberi alakban visszatérő eseményére emlékeztet. A film ugyanolyan stíluselemekből építkezik, mint az evangélium. Kis emberek hétköznapijai által manifesztálódnak az örök igazság. A pátosz és a realizmus nem zárja ki egymást, sőt tudatos társításuk hangsúlyozza, hogy a Patyomkinon lejátszódó

113
K É K

Brüsszeli tizenkettő

PATYOMKIN PÁNCÉLOS (*Bronyenoszec Patyomkin*)

Készült 1925-ben.

Goszkino, Szovjetunió, Moszkva 1925.

Írta: Nyinya Agadsanova – Schutko és Sz. M. Eizenstein

Rendezte: Sz. M. Eizenstein

Operatőr: E. Thisze.

Főszereplők: Antonov, Alekszandrov, Barszkij, Levhin, Gomorov, a Feketetengeri Flotta legénysége, a Proletkult Színház színészei, Odessza lakossága.

Odesszában állomásozik a Cári Haditengerészet Patyomkin nevű páncélos cirkálója. A hajón nagyon feszült a helyzet, mert a matrózokkal embertelenül bánnak. Megindul a szervezkedés Vakulinczuk matróz vezetésével, de kezdetben csak kevés ember foglalkozik komolyan a lázadás gondolatával. A végső lökést az adja meg a matrózoknak, hogy sokadszorra is férges húst akarnak velük megetetni. A kapitány ki akarja köttetni azokat a tengerészeket, akik nem ettek a levesből. Zavarodottság uralkodik a hajón, aminek az eredménye lázadás lesz. A harcban Vakulinczuk elesik. Bajtársai kiviszik Odesszába a holttestét, hogy lássák a munkások, mire képes az önkény. Odessza utcáin nagy tömeg gyűlik össze, a hír szájról szájra jár. A városparancsnokság azonban az utcára küldi a katonákat, akik a tömegbe lőnek. Asszonyok és gyerekek is meghalnak. A Patyomkinról elkezdik lőni a "gyilkosok fészét". Flottila indul a Patyomkin elfogására, de az orosz tengerészek átengedik a menekülő cirkálót. Nem lőnek testvéreikre.

Szergiej Mihailovics Eizenstein (1898–1948) Rigában született. Mérnöknek és építésznek tanult. 1920-tól Moszkvában élt, a japán nyelvel és a színházzal foglalkozott. Színházi jelmez- és díszlettervező, majd rendező. Az 1924-ben elsőként elkészített Sztrájk c. filmje már maga nagy siker volt, de a következő alkotása, a Patyomkin páncélos tette őt igazán világhírűvé. E film egyaránt lett része az akkori politikai életnek, és évtizedekre befolyásolta a világ filmművészetét is. A film levetítését számos felkelés követte szerte a világban. Eizensteint a Paramount-tal kötött szerződése csalódásokba sodorta, mivel egyetlen filftervezetést sem tudta kivitelezni. 1933-tól újra Moszkvában tevékenykedik mint a Filmművészeti Főiskola tanára. Mivel legtöbb forgatókönyvét a szovjet vezetés nem ítélte elegendően jónak, sok filmje csak megvalósítatlan álom maradt számára.

konfliktus nyitott és végtelen, lezáratlan és éppen ezért ránk is igényt tartó esemény. Ez a film is megerősítheti azt a gyanúkat, hogy a kommunizmus, legalább is művészi ábrázolásában nem más, mint egy Isten nélküli vallás. Az orosz rendező egy letűnő vallásos világ helyébe egy újat hoz, azonban ezzel együtt formailag is megvalósítja az evangélium műfaját. Eisenstein a tiszta evangélium magyarságát beszéli el történetében, és szimbólumában – a később, az öngyilkosságba kergetett művész – azt sugallja, hogy a Patyomkin kihívása a

114
K É K

fennálló világ alapja, de feltételeinek mégsem megfeleltethető egészen. A hajó a végtelen felé úszik, magával víve az ember szenvedő, jobbat akaró vágyát, a szabadság evangéliumi szenvedélyét. Kilépvé a történelmi világ tarthatatlanságából, tovább viszi a magányos, de tiszta és végtelen vizek felé az örökséget, amelyet a múlt, a világ, mint Ézsau tette egykor, „egy tál borscslevesért” eladott.

(Veréb Ildikó)

BRÜSSZELI 12

„Szemközt a pusztulással egy ember lépked hangtalan.” A filmművészet első és nagy lírikusa Charlie Chaplin. „Hiszek a könnyek és a nevetés hatalmában, mint a rettegés és gyűlölet ellenszerében.” Az Aranyláz című alkotásában ennek lehetünk tanúi. Itt ad először életet a bánatos lírikus figurának. „A megaláztatott és megszorítottak tragikus lázadása ez.” Hősünknek minden természetesnek tűnik, nem veszi észre a körülötte lévő dolgok abszurditását, mindent úgy fogad el, ahogy van. De ez csak látszat, a mélyben fájdalmas érzéseket hordoz. Ilyen például a magány érzése. Ki ne érezte volna, milyen egyedül lenni, még talán akkor is, amikor pedig ezrek vesznek körül. Mégis, a vágyak továbbvisznek utadon.

Egyszerű emberi problémákat tár elénk sajátos módon, elvonatkoztatva. Csak nevetni tudunk az éhínségen akkor, amikor Chaplin a bakancsából lakomázik. Valóban így van? Talán mégsem, hiszen milliók éheznek, és nem nevetünk, ők sem nevetnek rajta. Ekkor már az illúzió sem segít.

Egy arkifejezés mindent elmond, még a jellegzetes chaplini járásmód mellett is. Ha csak a szilveszteri jelenetre gondolunk, ezt ott is láthatjuk. Mulatozás, tánc, zene, boldog, kipirult arcok, vidámság... De valahol, valaki szenved csendes magányában. Becsapottan, egyedül szenved. Vár, reménykedik, talán... De nincs talán. A szeretett, kedves nem jön, pedig mindent pontosan előkészített, még az ülési rendre is figyelt. Hiába. A hősünk nem fogja fel teljesen a történetet, de arca mindent elárul. Mi lenne, ha itt lenne?

Képelete játszik vele, mint velünk is sokszor. „És tudjátok nevét az árvaságnak?” Nem érez szegényt, ha elérzékenyül.

Az önzetlenség, gyermeki naivság mintaképe. Szeretnék én is olyan lenni. Elbukás? Chaplin számára ismeretlen a fogalom. Talpra áll, és megy tovább. Tulajdonképpen mindig győz.

(Petró Ildikó)

A film az aranykeresés-mániát fiigurázza ki, amikor az emberek tömegével mennek a meggazdagodás reményében Kaliforniába, és bizony emberei mivoltukból kivétlenül bármire képesek egy kis aranyért.

A film üzenete, mondanivalója éppen ebben rejlik. Az Aranyláz azt mondja, hogy a meggazdagodásért folytatott harc deformálja, eltorzítja az embert.

Chaplin mindezt a humor nyelvén mondja el. Káprázatos gegek zúdulnak a nézőre. Gondoljunk például arra a jelenetre, amikor Charlie-t az ehhalál fenyegeti: megfőzött cipőjét olyan jóízűen csemegézi, mintha csirkehús volna, a szegeket csontként szopogatja és társát is jóízűen kínálgatja. És mindehhez mozgalmalmas arcjáték járul: a rágóizmok munkája, a farkasétvágy érzékeltetése, a táplálkozás szertartásosságának illúziója.

(Veréb Ildikó)

Az Aranyláz minden idők filmkészítő műhelyeinek példaképe lehetne: hogyan kell úgy közönségfilmet készíteni, hogy a művészi elképzelések is maximálisan érvényesíthetők legyenek.

nek. Chaplin ebben a filmjében mindkettőt megvalósítja, és filmjének eszköztárára már maga a film nyelve. Egy olyan művész alkotása, aki már nem kísérletezik, nem keresi a legkifejezőbb megoldásokat, hanem az általa már megismert és ösztönösen érzett kifejező eszközökkel elmond valamit. Elringatja nézőit, a film varázslatos világába csábítja őket, ahol minden lehetséges, és melynek legcsodálatosabb és egyben legveszélyesebb fegyvere, hogy a valóság erejével tud hatni.

Chaplin figurájában mindannyiunkból van egy kicsi, sutaságán azért nevetünk olyan felszabadultan, mert végre nem rajtunk nevetnek.

(Borbély László)

A neorealizmus az 1940-es évek Olaszországában bontakozott ki. A neorealista nem egyszerűen csak áb-

rázolni akarták a valóságot, hanem a politikai rendszer megbuktatását tűzték ki célul (Mussolini diktatúrát). A neorealista alkotások a valóságot romantikus színezések és csiszolások nélkül ábrázolják. A hősök kismizizett, egyszerű emberek, perifériára szorult munkanélküliek.

Nem ismerik a műtermi beállítást: az utcák, sikátorok, a „száradó pelenkák világát” mutatják be.

A Biciklitolvajok megrázó művészi dokumentuma az 1950-es évek olasz társadalmának. Ez a küzdelmek világa. „Küzdelem a betevő falatért, küzdelem az állásért, küzdelem a munkaeszközért, küzdelem a tolvaj ellen, mely nem hagyja élni, és nem hagyja boldogulni az embert.” Ricci, a főhős ebben a szerencsétlen világban teljesen magára marad, a munkanélküli ember magá-

nyossá válik. Ez a magányosság egyrészt az emberek részvétlenségéből, közönyéből fakad, másrészt a társadalmi intézmények (rendőrség, szakszervezet, munkaközvetítő) rideg személytelenségéből és bürokráciájából ered.

Amikor a rendező, főszereplőt keresett, a nem tehetségtelen, de a szépfiú skatulyájában besorolt amerikai színészt, Cary Grantet ajánlották neki. Ő azonban a főszerepet nem hivatásos színészre, hanem egy egyszerű olasz munkásra, Lamberto Maggionira bízta. Hogy választása mennyire szeren-

115
K É K

Brüsszeli tizenkettő

ARANYLÁZ (The Golden Rush)

Készült 1925-ben.

United Artist - Charlie Chaplin produkció, USA 1925.

Írta és rendezte: Charlie Chaplin. Operator: Roland Totheroh és Jack Wilson.

Főszereplők: Charlie Chaplin, Mack Swain, Tom Murray, Georgia Hale, Henry Bergman, Betty Morrissey, Malcolm Waite.

Egy csavargó vándorol magányosan Alaszka hórengetegében. A viharban a rettegett gyilkos Black Jack kunyhójába vetődik. Jack legszívesebben szabadulna tőle, de nem tud az idő miatt. Nemsokára csatlakozik hozzájuk Big Jim is, aki rengeteg aranyat talált, de elfogyott az élelme. A kunyhóban is kifognak az ételből és sorsot húznak, hogy ki menjen ennielőért. Jack indul el, de cserbenhagyja társait. Nemsokkal később Jim is elindul. Összetalálkozik Jackkel, aki megölte üldözőit és most Jimmel akar végezni az aranyáért. Dulakodnak, majd Jim megsérül, Jack pedig lezuhan egy szakadékba. Charlie már a városban csavarog, ahol beleszeret egy lányba. Szilveszter estére meg is hívja magához abba a házba, amit egy férfi bízott rá, aki befogadta. A lány és barátnői persze nem mennek el. Másnap Charlie bemegy a városba, ahol az ivóban találkozik Jimmel, akivel visszamegy a kunyhóhoz és meg-találja az aranyat. Charlie gazdag lesz. Egy hajón utazik Jimmel az újsütött milliomos. Itt találkozik Georgiával és végre beteljesül szerelmük.

Spencer Charles Chaplin (1889–1977) Londonban született. Szülei színészek voltak. Nyomorúságos körülményei miatt a család arra kényszerült, hogy borbélyinasnak, később artistának adja Charlest. Hat éves korától fogva énekelt, táncolt, bűvészműtárványokat mutatott be, később egy pantomimtársulat is szerződtette. Ezután egy színházhoz, majd pedig bátyja révén újfent egy pantomimtársulathoz került, amellyel mind Európában, mind a tengerentúlon mutattak be darabokat. 1914-től filmszínész, filmbőrleszkekben játszik. Ekkor alakult ki jellegzetes figurája is. A csavargóban (1915) bontakozott ki először e jellemábrázolás és öltözködés révén.

filmjei, a Modern idők, Cirkusz, Nagyvárosi fények, A diktátor a kapitalizmust ostromozó, Hitlert és Mussolininét neveléssé tevő filmalkotások, amelyeknek eszméi mondanivalója, értéke napjainkban is jelentős. Charles Chaplin eredményeinek méltó elismerése Nemzetközi Békedíjjal való kitüntetése 1954-ben. kor propagandista filmjein, Dovszenko és Eisenstein mellett őt tartjuk a némafilm-korszak egyik legkiemelkedőbb rendezőjének. Jelentős filmjeit egy trilógiába lehet foglalni, melynek első darabja Az anya (1926), a másik kettő a Szent-Pé

csés volt, bizonyítja a meggyőző, nagyszerű alakítás. Az „utca embere” valószínűleg azért játszott nagy beleéléssel, mert alakítását nem szerepnek fogta fel, hanem megértette, hogy a munkanélküli Ricci sorsa egyben az ő története is.

(Veréb Ildikó)

Az apa és fia viszonya a filmben állandóan jelen levő érzelmi kapcsolat, minden cselekvés, minden esemény kapcsolatba áll vele. Kontrollt jelent ez Riccinek akkor is, mikor biciklit akar

116 K É K

lopni, s a fiú iránt érzett aggodalom vezeti őt rá arra, hogy felhagyjon a tolvaj megtalálásával. A kamera hol az apa arcának szintjén mozog, hol pedig a fiú szintjében. Gyakorta láthatjuk az eseményeket a fiú szemével, és amint ez a látómező tűnik föl, mindig egyfajta, a társadalom és főként a felnőtt-társadalom iránti undort jelképez.

(Gazda Ákos)

A Biciklitolvajok hőse, Ricci saját fajtájának kiszolgáltatottja. Ricci szerencsétlen ember egy szerencsétlen világban. A filmben szereplő személyek, intézmények és tömegek részvétlensége nem is rosszindulatú, inkább tehetetlen. A jelenséget a filmrendező doku-

BRÜSSZELI 12

mentum igényű elemzésnek veti alá. Érzelmileg érdekeltté válik és teszi a nézőt is, bár intimitás és felelősségvállalás nélkül, majd visszajeti figuráit a névtelen tömegbe. Nem születik ítélet, sem feloldozás. A művész valóságos, tárgyilagos képet fest a város nyüzsgő, de egyszerű életéről, a szegénység törvényeiről, az elesett emberről. Töretlen folytonosságban láttatja a megrögzött keresést, Ricci fanatikus ámokfutását az egzisztenciát nyújtó bicikli után. A kétkerekű remény néha feltűnik, majd ismét eltűnik az emberek fenyegető, félelmetkeltő tömegében. Sovány vigaszt ad de Sica a kétsébeesésben egyes alakok és momentumok megjelenítésével. Ilyen a szerető, áldozatkész feleség, a barát, az ebéd, legfőképpen pedig a kegyelmet nyújtó férfi, akinek könyörülete ígéretet jelent, ha halványat és bizonytalanat is, a hős további sorsára nézve. Ezek oldják valamelyest a légkör sivárságát és a megsejtett reménytelenséget, de épp csak annyi hőt árasztva, amennyi a mediterrán vérnek létszükséglete. A kis Bruno karaktere bonyolultabb árnyalású. Egyrészt apjának élesebb tükörképe, másrészt keresztje és társa. Ugyanakkor benne testesül meg a jövő, Ricci gyötrelmeinek folytatása, de az ígéret is. Az alaknak és árnyékának azonban nyoma vész, életük keserű tragédia, melyet csak egy neorealista mozgókép jelöl.

(Váradi-Kalmár Zsuzsa)

Az európai kultúra bölcsője, a keresztben ábrázolt Jézus és Jeanne közötti párhuzam érezhető, a vágásoknak köszönhetően. Mindez azonban többet jelent magánál az emberi sorsnál; a jelentőség hiányát, a szavak és az elvek halálát. Az önmagukat kivételezettnek és tisztának tartók erkölcsi bukását. Hogy is írja Babits: „Hozzám már hűtlen lettek a szavak.”

Reménytelenség és fájdalom sugárzik Jeanne arcáról, amelyet a kamera gyakran mutat premier plánban. Szintén érezzük ezzel szemben az őt kínzó lelkén ülő gyűlöletet és sötétséget. És a zene: Johann Sebastian és Vivaldi muzsikája megszólal, méghozzá nagyon kifejezően. Az öröm, a bánat, a magányosság ugyanis mind-mind érezhető a zene szférája által.

(Fabián László)

Annyira egyszerű Dreyer Jeanne d'Arc szenvedési című filmje, mint Jeanne d'Arc maga. Az egyszerűség nemességét véve alapul.

Az inkvizíciós bíróság hajthatatlansága sem tudja megtörni a hősnő hitét. A lelke biztos alapokon nyugszik, a hite alapos és még biztosabb. Nem ér semmit a lelki ráhatás, csak a testi szenvedések törik meg egy pillanatra, de ez csak egy apró megingás. Vállalja mindazt, amiben hisz, amiért él, minden megvetés, kigúnyolás, megalázás ellenére. Sehol nem láttam még ilyen színészi tehetséget, mint Maria Falconetti alakításában.

Félelmetes képeket vonultat fel a rendező. Megkoronázzák, mint Jézust. Ez volt az a pillanat, amikor már nem bírtam tovább, azt mondtam magamban: állj! De az események peregtek tovább.

BRÜSSZELI 12

Félelmetes volt a bírák megjelenítése, amit Dreyer azzal segített, hogy alsó gépállásból fényképezte őket, a hősnőt ugyanakkor felülről. Ez a bírák felsőbbrendűségét fejezte ki és azt, hogy mennyire lenézik Johannát. Pedig ez az apró, törekeny test sokkal hatalmasabb náluk azáltal, ami benne van.

A színész mindent el tudott mondani az arcával, a szemével. A lélek minden apró rezdülése fogható volt a néző számára. Ehhez segített hozzá a premier plának nagyszámú használata. „Ezek a szemek, egyedül eme pillantások méltóak észrevenni a halált és a virágok átköltözködését. Egyedül ők tudják elkiáltani a világ minden bánatát, és egyedül ők tudják elhallgatni Isten titkát szemközt a lincselő tömeggel.”

(Petró Ildikó)

Az igazság nem verifikáció, tehát nem az igazolás és a cáfolat elemeiből tevődik össze, hanem egységes jel, magatartás, gesztus, manifesztáció (P. Ricoeur). Az igazság igazolhatatlan, nem általánosan kötelező tétel, hanem egyedi létállapota az embernek.

Lényege ezért nem kifejezhetőségében van, hanem éppen kifejezhetetlenségének elhordozásából adódik. Az igazsággal nem lehet megokolni semmit, de talán még megmagyarázni sem, mert lényegét élményszerűsége határozza meg. Az igazság nem a dolgok helyes sorrendbe állását jelenti, tehát nem a gyakorlati helyességet, mert ilyen nincs. A rendet legtöbbször a világra ütjük, mint pecsétet (Camus), koncepciók szerint válogatunk értelmünk elemeiből, azért, hogy rendet hazudjunk a rendetlenségre, hogy a világ megfeleltethető legyen

céljaink számára. Ebből következőleg az igazságnak nincs célja önmagán kívül. Az igazság az őt vádolóknak a némasággal felel meg. Jeanne d'Arc koncepció pere három elemre külön el. A szűz arcának változásaira, a vádlók gesztusaira és gótikus ablakok „színes” képeire. Ez a három elem „beszél” egymással, és ebben a szűk térben történik meg az igazság. Mindössze három elemmel dolgozik Dreyer és mégis a „Jeanne d'Arc” a maga rendszerén belül tökéletesen megjeleníti az igazság esztétikáját. A szűz, mint az a film elején is elhangzik,

117
K É K

Brüsszeli tizenkettő

BICIKLITOLVAJOK (*Ladri de biciclette*)

Készült 1948-ban.

Produkción: Vittorio de Sica, 1948.

Olaszország.

Írta: Cesare Zavattini és Vittorio de Sica, Bartolini regénye nyomán

Rendezte: Vittorio de Sica.

Operatőr: Carlo és Mario Mantuoni.

Szereplők: Lamberto Magiorani, Enzo Stailo, Lianelle Carell

A film története nagyon egyszerű, könnyen követhető. Egy olasz munkástól, Riccitől, a plakátragasztótól ellopják féltett kincsét a biciklijét. Ricci kétségbeesetten igyekszik az ellopott munkaeszközét megtalálni és a tolvajt felkutatni, de minden kísérlete hiábavaló.

De Sica (1901–1974) az olasz neorealizmus legnagyobb mestere. Pályafutását színészként kezdte, és számos jelentős alakítást vitt véghez, míg végül a rendezői pálya felé fordult. Rendszeres együttműködése Zavattini forgatókönyvíróval hozta létre az olasz filmművészet új korszakát, a neorealizmust. A neorealista filmek sajátossága, hogy mindennapi eseményeket, bármikor bekövetkező tragédiákat dolgoz fel, ügyelve annak valószínűségére.

már nem a harcos szent, hanem az ijedt kislány, aki akkor válik értetlenné, amikor saját igazságának lehetetlenségével szembesítik. A háború hőse, a látomásában elhívott lány nem a történelemben, küldetésének céljában konfrontálódik igazságával, hanem saját egyházában, hitrendszerében. A gótikus templomablakokra tekintve, az egyetemes keresztyén szimbólumokat nézve a látomás szubjektív, felfokozott igazságtartalma visszaigazolható. Az örök válás Jeanne d'Arc-ról szól, a színes üvegek üzenete megegyezik a szűz látomá-

sosságával. Azonban az örök Küldött és az örök üzenet között ott áll az egyház, a párizsi egyetem szigora, amely nem az igazságra alapozza létét, hanem önmaga vélt, örök voltára. A politikus, időleges emberi manipuláció kiáltja ki magát öröknek, és az isteni igazságot eszközzé degradálja. Az emberiség története, Jeanne d'Arc pere, nem más, mint permanens szembenállás az igazság és az eszköz-igazság között. A díszes ablaküvegek üzeneteiből pedig, a konfliktus keretéből, a világból, mindkét fél bizonyíthatná saját igazságát. A kereszten szenvedő Krisztus éppen úgy lehet a szűz belső megvilágosodásának demonstrációja, mint az egyházi tekintély jogalapja az ítéletre. Két igazság van tehát és a közvetítés lehetősége kizárt. A

BRÜSSZELI 12

leány tulajdonképpen nem is védekezik a tárgyalás során. Igazsága eldönthetetlen, és éppen ezért nem avatkozik bele mások igazságába sem. Jeanne d'Arcnak ezért nincs helye a világban, az ő szerepe az örök többlet, a vádlóké pedig az örök megfoghatóság és ez – ha más felhanggal is – de szintúgy tragikus. A vádlók ugyanis egyáltalán nem vérengző inkvizítorok, hanem nagyon is polgárcu emberek. Vannak köztük olyanok, akik elnémulnak a szűz szavaitól, vannak, akik dührohamban törnek ki, és vannak olyanok is, akik csodálattal néznek a lányra. Az eszköz-igazság oldalán is emberek vannak, sőt csak ott igazán, akik éppen úgy szenvednek igazságuktól passzív módon, mint a szűz, akit máglyára vetnek. Talán ezért nem is Jeanne d'Arc a legnagyobb áldozat, hanem a világ, amely elítélte őt. Ettől függetlenül a vádlókat felelősségre kell vonni, de sorsuk, az ítéleteket alkotó ember sorsa, sokkal árnyaltabb és sokkal veszjóslóbbá lesz ebben az alkotásában. Dreyer filmje a legalaposabb, a legmélyebb és a legelfogulatlanabb vallás- és igazságkritikai alkotás a hasonló célkitűzésű filmek között, azért mert már nemcsak kritikai mű, hanem a sematikus igazságfelfogások fölé rendelt új igazság-ábrázolás, tisztázás is egyben. Dreyer szemléletét legjobban talán Heidegger igazság-meghatározásával lehet megvilágítani. Az igazság eredeti értelme szerint az elrejtettségből előkényszerítettet jelenti. Vagyis nem az észlelés, a képzet, vagy az állítás helyességét, hanem az igazságot, mint a lét vagy a valóság leleplezését vagy feltárulását.

(Pásztor Ádám)

A közelgő katasztrófának már vannak figyelmeztető és pánikkeltő jelei: Németország megszállja a Rajna-vidéket, létrejön a Berlin-Róma tengegy, Franciaországban győz a Népfrent, megalakul az anti-komintern paktum, stb. A történet az első világháborúban játszódik, de a cím elsősorban nem a francia hadifogoly katonák menekülésére utal, hanem arra, hogy úgy kell befejezni a háborút, hogy ez lesz az utolsó. Persze a cím egyfajta öniróniát is sugall: két évvel (!) a második világháború kitörése előtt tévesen és kissé „ábrándosan” hitték azt, hogy nem kerül sor egy második világégre. A címben benne rejlik a nemzeti összetartozás vágya is.

Erre különösen nagy szükség van egy olyan kegyetlen és embertelen világban, mint a háború. Bár a film rámutat arra, hogy a nemzeti összetartás hite egyelőre illúzió, ugyanis a különböző társadalmi rétegek között egyelőre mély és széles szakadék húzódik. Von Rauffenstein, a német fogolytábor parancsnoka De Boeldieu márkival, a francia tisztel találja meg a közös hangot. A két arisztokrata barátságát a háború törvénye öli meg: De Boeldieu feláldozza magát társai menekülése érdekében, és ez bizony az életébe kerül. Az igazi ellenséget fel kell ismerni – üzeni a film –, küzdeni kell ellene, a mieinkkel összefogva, egy emberként. A fogolytáborban összetartanak a barátokká lett francia tiszték, pedig társadalmi rangjuk, műveltségük és viselkedésük is teljesen eltérő.

Renoir legnagyobb „ábrándja”, ami túlmutat a nemzeti összefogás vágyán, s amivel megelőzhető lenne az

BRÜSSZELI 12

értelmetlen, óriási emberáldozatot követelő vérfürdő: ez az egyetemes emberi szolidaritás.

Össze kell fogni a nemzeteknek egymással. Úgy, ahogy azt a szökésben levő Maréchal és az őt befogadó német asszony, Elsa teszi. Az ő szolidaritásuk igaz szerelemben teljesedik ki. A második világháború – Renoir figyelmeztetése ellenére is – két év múlva kitört. Megakadályozása „ábránd” volt csupán.

(Diós Judit)

A béke- és háborúbeli erkölcsi normák találkozásáról szól ez a film, valamint ezek, nemzetektől független, hatásáról. Realista film, de egyben lírai és mélysegesen emberi. A cselekménybonyolítás ragaszkodik a valóság hű ábrázolásához, a pontosságához, de ez csak keretét adja a rendkívül finom eszközökkel elért jellemábrázolások-

nak, az emberi lélek, gondolatok, erkölcsi normák bemutatásának.

A film festői képi világa, a díszletek, helyszínek kiválasztása Renoir „családi örökségét” sejteti. Az emberi kapcsolatok, helyzetek ábrázolásában kiemelkedő szerepe van a filmben játszó kitérő színészeknek.

A nagy ábránd alapvetően háborúellenes film. Szereplői, akik a háború felfordult értékrendjében egymás életét oltják ki, békében barátok lehetnének. A film üzenete egyetemes: a neveltetés, a társadalmi különbségek ugyan a háború szélsőséges helyzetében is meghatározzák az emberek tetteit, de mindennél erősebb és fontosabb lesz a szolidaritás, egymás megsegítésének igénye.

(Borbély László)

Annyira vágyunk valami után, mégis eldobjuk magunktól, amikor elértük célunkat. Sosem elég, ami van. Amihez tiszta érzésekkel látunk neki, végül érdekekbe fullad, és a folyamatban elvesztjük mi is az értékeinket. Stroheim *Gyilkos arany* című filmjében az érdek a pénz.

Aranyos, kedves lányka beleszeret a szimpatikus, de amúgy jelentéktelen fogorvosba. A szerelem tragédiába toroklik. A szerelmi idill már az elején sem jellemzi a képeket a környezet romlottságát sejtet. Az esküvőn is bal-

119
K É K

Brüsszeli tizenkettő

JEANNE D'ARC SZENVEDÉSEI (*La Passion de Jeanne d'Arc*)

Készült 1928-ban.

Produkción: Société General de Films, Franciaország, Paris, 1928.

Irt: Carl Th. Dreyer, Joseph Diteil regénye nyomán. Rendezte: Carl Th. Dreyer. Operatőr: Rudolf Máté.

Szereplők: Maria Falconetti, Maurice Schultz, Eugene Sivain, Antonin Simon, André Berley, Michel Simon.

Dreyer a forgatókönyvet nagymértékben a per vallomásvagyára alapozta. A film egyetlen nap alatt játszódik. Az inkvizíciós bíróság kihallgatással, rábeszéléssel és kínzással akarja rávenni Jeanne d'Arc-ot, hogy tagadja meg önmagát. Johanna bírái előtt áll. Faggatják, hogy mit ígért neki Isten, milyen jutalmat vár? Folyamatos testi és lelki kínzásoknak vetik alá, hogy nézeteit vonja vissza. Végül ráveszik, hogy visszavonja tanait, de nem sokkal később rádöbben, hogy ezzel Isten csapta be. Ekkor visszaveszi aláírását. Fogvatartói, ezért megégetik.

Carl Theodor Dreyer (1889–1968) dán rendező. Koppenhágában született. Újságíróként kezdte, főleg szinkritikákat írt, ám a sport iránt is mutatott némi érdeklődést. 1912 óta dolgozik a filmes szakmában, előbb mint forgatókönyvíró, később mint vágó, és csak 1920-ban volt lehetséges arra, hogy első önálló filmjét is leforgassa. Miután Európa legtöbb országát megjárta, hazatérve újra az újságírás felé fordult, és filmelméleti szakönyveket is írt. Korai misztikus szemlélete később a realista irányzatot követte. Szívesen ültetett át filmre irodalmi műveket is. Jelentős alkotásai: *A sátnaplója*, *A ház ura*, *Vámpír*, *Gertrude*.

jós jeleket figyelhetünk meg, már abban is, ahogyan a tipikus emberi tulajdonságokat ábrázolja, hát még akkor, amikor az ablakon át egy gyászmenetet látunk elvonulni. Mindent, ami idillikusnak, szépnek indul megtör válni. A pesszimizmus szele lebegi át az egész alkotást. Az asszonykának nem elég férje „lomha” kedveskedése, és amikor pénzt nyer, már csak dollárokban gondolkodik. Nem létezik számára semmi más, csak a pénz. Végigkísérhetjük, hogyan változik meg valaki a pénz hatása alatt, hogyan veti le

120 K É K

minden emberi értékét és aljasodik le az állat szintjére. Mi ez, ha nem a „hiúság vására”?

A férj egykori vetélytársa is vérszemet kap és börtönbe juttatja a férjet, aki diploma nélkül gyakorolja hivatását. A férj zülleni, inni kezd, míg végül eljut odáig, hogy megöli feleségét. A törvény elől a sivatagba menekül, ám itt találkozik a „bajforrással”, az egykori vetélytárral. Őt is megöli. Azt gondolhatnánk itt a végső győzelem, de nem így van. Ez a végső elbukás. Sivatag..., szomjúság..., éhínség..., halál.

A film dráma, amelyben a kapzsiság és az emberség értéke csap össze, majd a kapzsiság győzelmé a szereplők tragikus halálát okozza.

Stroheim maga által írt története-

ivel ellentétben a Gyilkos aranyban felfedezhetünk jellemváltozásokat, még ha ezek negatív irányúak is. Zasu Pitts emberábrázoló tehetségének köszönhetően a filmben nyomon követhetjük egy egyre inkább pszichopátává váló nő átalakulását, akit a kapzsiság, az arany utáni mohóság teljesen hatalmába kerít. Trina kezdetben bölcs háziasszony módjára takarékoskodik, majd kuporgatni kezd, később férjétől is ellopja annak keresetét. Anyjának a kérve kért 50 dollárt nem küldi el, Mark előtt pedig szándékosan rosszabbul festi le anyagi helyzetüket, mint amilyen az valójában, nehogy kölcsönkérni támadjon kedve a régi ismerősnek. (Zasu Pitts színésznői készségét és Stroheim rendezői tehetségét egyaránt dicséri ez a jelenet, melyben Trina Mark mögött mimikával és gesztusokkal figyelmezteti férjét, hogy ne árulja el, meglehetősen jól elnek.)

A zsugoriság minden érzelmet elnyomott Trinában: barátságot, szülői és hitvesi szeretetet. Ez a vonzalom nem volt természetes, már-már betegség jellegűvé vált. Trina kezdetben csak örökösén fényezgeti az érmeket, később már éjszaka is aranyakkal alszik. A természetellenes vágy megállíthatatlanságát jelzik az aranyban elragadtatással turkáló csontsovány karok. A vágy tárgya, az arany, azonban kegyetlen és a halálba taszítja imádóját.

Mark jelleme nem ennyire kidolgozott. A fiatal barát először nagylelkűen lemond a Mac által áhított hölgyről, de mozdulatai és szavai már ekkor is túl patetikusak ahhoz, hogy

valódinak hihessük őket. „Ezután is barátok maradunk mindhalálig” – mondja a halás MacTeague-nek. Mikor megtudja, hogy Trina nyert a sorsjegyen, leginkább magára dühös amiért lemondott – no nem a lányról – hanem az ötezer aranydollárról. Irigysége azonban a halálba taszítja: újabb „baklövés” miatt – mellyel a kulacsot találta el – kudarainak okozójával együtt az arany mellett kell meghalnia.

MacTeague jelleme nem változik. A nyugodt, de hirtelen haragú Mac jóságos, de felesége szívtelenségét nem érti, s nem tud megbocsátani neki. A gyilkos arany mindhármukat megöli.

Ezt a tragikus véget egy ügyes rendezői fogás már a történet elején előre vetíti. Míg a teremben MacTeague és Trina házasságot köt, az ablakon keresztül gyászoló tömeget látunk, majd egy villanás erejéig kilépve a szobából elhalad előttünk a korporsó.

Stroheim arra törekedett, hogy filmje ne rugaszkodjon el a valóságtól. A kabareban Trina kisöccse sürgetve rázza mamája kötényét, mert pisilnie kell. Ez a jelenet anélkül, hogy szerves része lenne a filmnek, életszerűbbé teszi azt. Ezt a hatást erősíti az is, hogy az állandó háttérzene magyarázatoként a filmben szerepelnek zenegépek, például Mark és Mac kávéházi beszélgetése alatt. Trina mamája a fonetikus felirat alapján tájékozódásban búcsúzik az ifjú házasoktól, mondván: „Doktor fityásson rá!”.

Erich von Stroheim tíz filmje közül csak egyet mutattak be az általa elképzelt formában. A Gyilkos aranyat is felére „vágták”.

(Petró Ildikó)

BRÜSSZELI 12

A gyilkos arany rendezője, Erich von Stroheim fontosnak tartotta a realista, helyenként naturalista ábrázolást. Filmjét ezért eredeti helyszíneken forgatta. Célja pontos képet festeni az amerikai társadalom alsóbb rétegeiről, és kétségbe vonni a pénz mindenek feletti hatalmát.

MacTeague egyszerű, mindennapi ember, tisztességesen, a munkájával kívánja megélhetését biztosítani, feleséget, boldog otthont szeretne. Egy különös véletlen „szerencse” azonban kiökökenti az eseményeket a normális menetükből: felesége sorsjegyen pénzt nyer, melyet csengő aranyak formájában kap meg. A nyereség azonban a szereplőkben a negatív tulajdonságokat erősíti fel, a feleségben a kapzsiságot, a barátban a pénzhétséget. Ennek köszönhetően a főhős életének addigi rendje felborul, elveszti barátját, majd állását. Szorult helyzetében felesége

csak aranyai megóvásával foglalkozik, így megállíthatatlan a lecsúszás, mely a végső tragédiához vezet, az asszony megöléséhez.

Az emberi motivációk, jellemek rendkívül aprólékos és pontos ábrázolásával találkozhatunk Stroheim filmjében, pontosan rajzolja meg a MacTeague ellen összeesküvő világ riddeg képét, mely az egyébként jóakarátú embert a bűnre készíti. Stroheim a lelkekben dúló csatákat a képek drámaiságával fokozza, ilyenek az aranyban turkáló kéz snittjei, a kanárra epekedő macska megjelenítése.

(Borbély László)

A válasz egyszerűbb, mint gondolnánk. Ahogy az irodalomban, úgy a filmben is a kezdetet az eposz jelenti.

Az eposz nemcsak egy egyedi, alapműfajt jelent, hanem egy kivételes világfelfogást is. Az eposzban a világ töretlen, megingathatatlan, és ezért teljességében kifejezhető valóság. A világ, a kozmosz testében a számos érzékelés a nagy egy keretébe foglalható. A fiatal Lukács György kifejezésével szólva, a homéroszi eposz minden kérdést megelőzve a választ ismeri, azt a világot manifestálja, ami után a következő történelmi korok embere szorongva, elérhetetlenül vágyakozik. Az eposz világának elemei felidézhetőek, azon-

121
K É K

Brüsszeli tizenkettő

A NAGY ÁBRÁND (*La grande illusion*)

Készült 1937-ben.

Realisations d'Art Cinematographique 1937. Franciaország.

Irtá: Charles Spaak és Jean Renoir,

Rendezte: Jean Renoir.

Operatőr: Christian Matras és Claude Renoir.

Főszereplők: Jean Gabin, Pierre Fresnay, Dita Parlo, Erich von Stroheim, Dalio, Carette, Gaston Modot, Georges Pecket, Jean Deste.

Az első világháború alatt egy francia vezérkari tiszt és egy pilóta német fogságba esik miután gépüket lelőtték. A győztes német pilóta rendkívül lovagiasan bánik velük, megvendégeli őket. A franciák tisztí fogoly-táborba kerülnek, ahol jó körülmények között élnek. A két új tiszt össze-barátkozik négy másik tiszttel, akikkel a szökést tervezik. Elkészítik az ala-gutat, de ekkor áthelyezik őket. A másik – szigorúan őrzött – tábor parancsnoka a súlyosan sebesült német pilótát is. Ebből a táborból is szökést készítenek elő a franciák. A vezérkari tiszt jó barátságba kerül a táborparancsnokkal és nem akar szökni. Ezért a pilóta és egy bankár próbálja meg, miközben a vezérkari tiszt elterli a figyelmet. A két francia sikeresen megszökik, de segítjük az életével fizet.

A két menekülő a határ mellett egy német tanyán rejtőzködik, majd átszöknek a határon.

Jean Renoir (1894–1979) August Renoir, világhírű festő fiaként született Párizsban. Itt járt egyetemre is, majd hadirepülő volt. Leszerelése után kerámiakészítést tanult, s mint újságíró és író dolgozott. A húszas évek elején a film felé fordult. Az akkori avantgardista törekvések ellenére, stílusára jellemzőbb volt az apjától tanult vagy látott impresszionista hajlam, és az irodalmi ihletés. Irodalmi művek alapján készült filmjei közül említendő a *Nana*, a *Bovaryné*, a *kis ólomkatona*, ebből a műfajból a legjelentősebb Gorkij *Éjjeli menedékhelyének* filmváltozata.

ban teljes világa, az egység már megvalósíthatatlan.

Lukács szerint megüresedett helyét kutatva születik meg a regény, a megbomlott univerzumban, a kétségek között élő ember műfajaként. Griffith alkotása az első és talán egyetlen epózi ihlettségű mű, amely átívelve történelmi korokat, az igazság és igazságtalanság kérdését egy lezárt művészi jelben valósítja meg. Eisenstein, Dovzsenko, Stroheim alkotásaiban is felfedeztünk már epózi, mítoszi elemeket, azonban ezek a jelek inkább

BRÜSSZELI 12

Griffith művében az igazság még egy totális élményt, Végső Igazságot jelent, amely felé a négy történet, egymást erősítve, igazolva halad. Babilon egyrészt maga az Ókor, de ugyanakkor a múltat, a képzeletet is magában hordozza, a történelem konkrétan tűnő, de ugyanakkor fiktív elemeként. Az elmesélt történelmi rétege ez a filmnek, de talán a teljes emberi pszichének is, mert Babilon a mese valóságát nyitja fel, amely éppen annyira valóságos és konkrét, mint amennyire igazolhatatlan, álomszerű. Az Ókor mellett megjelenik a középkor is, a reformáció kora, Szent Bertalan éjszakájának sokkoló emléke. A történelem végpontja a jelen, a kisember hétköznapi pokoljárása. E három történeti egységet kapcsolja össze a Nagy Kód (Northrop Frye), a Biblia, ezen belül Jézus személyének előértett, vertikális története. Már a film címéből is kiderül, hogy az egész alkotás epózi konfliktusa a különböző vallási, világnézeti különbségekből áll elő. A Baál papok komorsága irigye az Istár-kultusz szerelmi örömeinek, a római katolikus párt ellensége a hugenottáknak, a farizeusok képmutató törvénytisztelete keresztre feszíti Jézust, akinek bűne, hogy az embert jobban szereti, mint a törvényt, és végül a mában, a szigorú, protestáns fundamentalista kegyesség halálba üldözi erőszakos reformjaival az élni vágyó kisembert. A film, a felvilágosodás valláskritikai elveihez hasonlóan nemcsak hogy elítéli ezt a magatartást, de tovább menve, a türelmetlenség elszenvedőit, a történelem, az egyetemes emberi lét főhőseiként

ábrázolja. Griffith nemcsak arról beszél, hogy az igazságtalanságot jobb elszenvedni, mint elkövetni, hanem filmjével kialakítja az emberi nem ideáltípusát, aki lehet férfi, vagy nő, akinek élete végződhet mártírhalállal, vagy boldog véggel, de karaktere elmentmondás mentesen kiabrázolja az igaz ember egyetemes képét. Az igaz ember története, éljen bármelyik korban is, a szeretet analógiája, megismélt áldozatok sora, és ezeket együtt bemutató megszülethet a tipikus jó „arché”-ja.

Griffith filmje rokon az utópista írók idealításával, de a pozitívizmus abszolút, erkölcsi világlátásával is. A film igazságfelvetése mára már megkérdőjelezhető, azonban a film látványanyaga, színészi teljesítményei, az epózi kísérlet technikai kivitelezése, még ma is lenyűgöző.

(Pásztor Ádám)

egy szándékot jelöltek, eszközök voltak a rendező kezében, hogy mondani- valóját egyetemesen fejezhesse ki. Griffith mondani- valójája maga az egyetemesség. A Türelmetlenség nem más, mint a szüntelen, feloldhatatlan világszituáció, a Törvény és az Evangélium, a szeretetlenség és a szeretet kozmikus rendet teremtő örök története. Ilyen szándékkal ma már nem lehet filmet rendezni. Ahogyan az írott, úgy a képi valóság is szétöregedett, az egyetemesség XX. századi története inkább elborzaszt, mint gyönyörködtet, és az igazság egy elkülönülő művelői egységgé vált a világbárázolásban, amelynek többször, egymás után kell megisméltódnie ahhoz, hogy a világ elviselhetőbb legyen.

A film egy politikai példabeszéd. Pudovkinnál, és főleg ebben a filmben igen fontosak a motázások a cselekvésmozzanat minél árnyaltabb bemutatására. A filmben előforduló számos motázs mindig arra szolgál, hogy több aspektusból vizsgálhassuk meg az adott történetet.

Egyik legkiemelkedőbb ellentétes motázs, a bírósági épület bemutatása. Apró részletek, amelyeket egymás után láttatva a szerző a hatalmaság érzetét kelti, és végül egy felirattal zárja le, amely az épületen látható: „Az igazság megrendíthetetlen vára”. Ezt a képsort állítja folyamatosan szembe az anya apró természetével, reménytelen sorsával, teljes kiszolgáltatottságával.

Ugyanilyen nagyhatású képsor, mikor az anya a hatalmas teremben először csak egyedül ül, előrevetítve ezzel az ítelet kegyetlen voltát.

Pudovkin párhuzamokat is elrejt filmjébe: a jégzajlást és a tüntető tömeget mutatja felváltva, megteremtve ezzel a fölszakadó jég motívumát: hogyan tör elő az emberekből az elégedetlenség.

(Gazda Ákos)

Vszevolod Pudovkin alkotásában az emberségnek épp az ellenkező ismérvét, az erőt állítja szemlélődésének középpontjába. Az erőt, mely a jobb jövő reményéből fakad. Sem a hit, sem a szeretet nem játszik akkora szerepet a műben, mint az öntudatos társadalmi küzdelem. Az anya harcossá magaszosul. A család pusztán lekicsinyített, jelképes mása, dialektikus képlete a rendszernek, melyben az apa az áru-

ló, az elnyomó, a fiú az ideális szervezett munkás, az anya pedig a tudatára ébredő meggyötört áldozat. A jellemek az ideológia szolgálatában erőteljesen sarkítottak, csakúgy, mint a környezet és a többi elem, a szegényes, rideg külvárosi gyárak, a kocsmák, a szervezkedés, rendőrök, börtön.

A munkássors realista ábrázolása azonban szerencsésen keveredik a forradalmi pátosszal és a hangnem líraiságával. Az egyértelmű kommunista propaganda neveltségességén túlmutat Pudovkin művészete. Ritmikus epikája kiegyensúlyozott, egyszerűsége tiszta és áttetsző, virtuóz beállításai és montázstechnikája rendkívül hatásosak. Az anya élményének személyessége teszi a filmet hitelessé, mely azonban nem részvétet, hanem tiszteletet ébreszt. Itt maga a természet hozza el a beteljesü-

lést. A tavaszi jégzajlás monumentalitása és ereje nemcsak az eszme, a forradalom felsőbbrendű igazságát tükrözi, de a zászló hordozójának erkölcsi nagyságát is.

(Váradi-Kalmár Zsuzsa)

A filmrendezés élettapasztalatot, tudást, szakértelmet igényel. „A filmrendezői gyerekkor jóval húsz fölött kezdődik.” Orson Welles kivételnek számít, ez persze csak a szabályt erősíti. Csodagyerekeknek számított: szinte gyerekekfejjel rendezett színházi fesztí-

123
K É K

Brüsszeli tizenkettő

GYILKOS ARANY (*Greed*)

Készült 1923-ban.

Goldwyn Company, 1923–24. USA

Írta és rendezte: Erich von Stroheim

Frank Norris "Mac Teague" című regénye alapján.

Operatőr: Ben Reznolds és William Daniels.

Főszereplők: Gibson Gowland, Zasu Pitts, Jean Hersholt, Dale Fulles, Cesare Graavina, Chester Conklin.

Mac fogász. Igaz még nincs diplomája, de már praktizál San Franciscóban. Egy alkalommal barátja, Marcus egy lányt mutat be neki, aki kezelésére jött. (A lány Marcus rokona.) Nem sokkal később elveszi Trinát feleségül. Kezdetben jól indul a házasságuk, de később az asszony pénzsóvársága egyre nő. Mindez odáig fajul, hogy Mac zsebeit is átkutatja. Később feljelenti Mac-t és abba kell hagynia a rendelést. Mindenét eladja és munkát keres, de végül ivásnak adja a fejét. Egyre sűrűsödnek a veszekedések Trinával, ami oda vezet, hogy Mac elhagyja feleségét és vidékre megy. Mac visszatér a városba és betör feleségéhez. Dulakodni kezdenek, aminek végén megfojtja Triánát. Menekülnie kell, volt barátja Marcus segít a rendőrségnek a nyomozásban.

A Halálvölgyben találkozik újra a két férfi. Mac megöli Marcust, de vele kell halnia, mert össze vannak bilincselve.

Erich von Stroheim (1885–1957) osztrák származású amerikai rendező. Bécsben született. Katonai akadémiát végzet, és katonai szolgálatot is teljesített éveken át. 1909-ben vándorolt ki az Egyesült Államokba, ahol mint idegenvezető, énekes és újságíró dolgozott. 1914-ben Griffith révén került közel a filmszakmához, és már a *Türelmetlenség* c. alkotásban is dolgozott asszisztensként. Pályája később statisztai szerepből a forgatókönyvíró szerepbe sodorta, míg nem színészként vált híressé a *Virág a romok között* c. Griffith-filmben. Első önállóan rendezett filmjét 1918-ban készítette el. Az 1930-as évektől visszatért a színészi pályára, és e téren is nagy sikereket aratott, többek között a brüsszeli tizenkettő egy másik darabjában, *A nagy ábrándban*.

vált, színtársulatokat alapított, színpadon Shakespeare-t rádióban pedig hangjátéksorozatokat rendezett.

Mindössze 26 éves, amikor első filmjét, az Aranypolgárt elkészíti.

Egy dúsgazdag ember szegény sorból küzdötte föl magát a hatalom és a jólét trónusára, de tiszta és nemes céljai visszájára fordulnak tekintélye megnövekedésével párhuzamosan. Környezetét és családját teljesen tönkreteszi, így teljesen magára marad. Utolsó gondolataival visszamenekül gyerekkora felhőtlen, boldog világába.

BRÜSSZELI 12

egyformán élesen látszik. Így például egyetlen beállításban félközelből mutatja Kane feleségét, amint öngyilkosságot kísérelt meg az ágyában, nagyközelben a kép szelén az üveget, amelyből a mérget itta, és totálban a hátsó szobafalat és ajtót, amelyiken Kane lép be. Orson Welles ezzel a filmmel csodagyerekből csodafelnőtté vált. Igazi talentum a rendező. Ezt mutatja az is, hogy hármas minőségben van jelen az Aranypolgárban: író, rendező és címszereplő.

(Veréb Ildikó)

*

Mint von Stroheim alakjai, Orson Welles Aranypolgára sem kezdettől fogva romlott, a pénz, a siker, a hatalom azonban az ő szívét is szétmarja. Karizmatikus személyisége szinte észrevétlenül válik saját áldozatává. Kane jelleme végül kibogozhatatlanul összegabalyodik. És mégsem lesz egyéniség, csupán jelenség. Erkölcsisége tátongó úr, vákumként szívja magába a kapitalizmus fétiseit, miközben maga is istenséggé válik. Életében nincsenek válaszok, az utána nyomozó riporter az újabb és újabb kérdőjelekből rakosgatja össze, ki is volt valójában. Különböző időkben, terekben, összefüggésekben megvilágítva más és más fenomén jelenik meg a néző előtt, és gúnyosan, szomorúan szemébe nevet. Összetett jelenségeket sűrít egyetlen szimbólumba. Az idő hosszát, a szavak értelmét keserű, könyörtelen iróniával robbantja föl.

Torzul a valóság azzáltal is, hogy az egyes epizódok visszamlékezések, ráadásul kommentárokkal dúsitva. Kane életének egymásba fonódó szálai egyre

erősebben misztifikálják alakját, ezzel párhuzamosan azonban érezhetően egyre távolabb kerülünk titkának megoldásától, míg végül tragikus alakká emelkedve önmaga rombolja le egész életművét, mint valami kártyavárat. Halála pillanatában keresztülnyúl üres létén, és gyermekkori játékszerébe kapaszkodik. Talán nem véletlen, hogy neve megegyezik az emberiség ártatlanságát megrontó gyilkosával. (Angolul Kane és Kain fonetikailag azonos.) A nagy manipulátor Welles történetét a pszichológiai hatás igényével bontja ki. Az események a Kane lelkében lezajló változásokra reflektálnak, a külső folyamatok lényege belső eredetű.

(Váradi-Kalmár Zsuzsa)

*

Gyönyörű természet, viruló rét, gyümölcstől roskadó almafák. A tájbőségének lehetünk szemtanúi az ukrán filmművészet megalapítójának filmjében. A címe: Föld.

Az indító kép annak ellenére is ilyen idilli marad, hogy feltűnik benne egy haldokló aggastyán, aki azonban a halál közelségében is bölcs megnyugvást áraszt. Tudja, ez az élet rendje, a körnek forogni kell. Mellette kisgyerek játszik, szintén a természeti folyamatra utalva. Az öregség és ifjúság ellentétébe itt valami meghatározhatatlan nyugalom vegyült. A természet együtt lélegzett az élettel, maga az élet.

Olyan ez, mintha egy költemény kelt volna életre. Még a képek viszonylagos lassú váltakozása is nyugalmat áraszt.

(Petró Ildikó)

*

A „rózsabimbó”-val elveszett gyerekkorára emlékezett vissza: ez volt a felirat szánkóján. Az események nem időrendben követik egymást, és csak a részösszefüggések egybeillesztése után tárul fel a jellem és cselekvés logikája. Az egyes epizódokban nem eseményeket mond el a film, hanem visszaemlékezésekről számol be.

Ennek megfelelően a ritmus elég szaggatott, hol gyors iramban követik egymást az események, hol meg részletező, lassú beállítások sorát látjuk.

Az Aranypolgár művészi nyelve iskolát teremtett a modern filmművészetben. Welles visszatér a mélységelesség alkalmazásához. Ez az eljárás abból áll, hogy a háttér, közép- és előtér

Nagyon érdekes mű, hiszen talán annak az elképzelésnek alátámasztója, mely szerint a mozgókép feladata nem csupán a dokumentációban rejlik. Túl azon, hogy megragadja, és bármikor visszajátszhatja azt a bizonyos elillanó pillanatot, művészet is. Vannak saját kifejezőeszközei és képes valami eredetire; nem más művészetek jelennek meg külön-külön benne, hanem egy új születik. Él benne szinte minden. Így a „természetes” állapotban lévő természet, amely a jövő ismerője, majd a vihar és a táj szintúgy naturalisztikus képe. Akad, hogy a néző nem tudja, hogy miért, ám mégis harmóniát és valamiféle teljességet érez egy-egy jelenet, sőt esetleg egy-egy film után. Dovzsenkonál is vannak ilyen momentumok. Talán a megemlítendő egyik kulcsszó a „tudatosság”. Nagyon sok kép megfeythető ugyanis, utólag, miután fény derült fontosságára. Em-

lékezünk csak a látványra, mely a kókadozó napraforgók s a természet párhuzamát jelenítette meg. Nagyon sok azonosság ismerhető fel a film kezdeti és záró kockáiban is: a mező, a napraforgó és a gyümölcsök is hasonlóan jelennek meg mindkettőben, mint a természet harmóniái.

Az emberi világba vetett hit váltsága ez. Az a bizonyos legfőbb szintézis mégis megoldólni látszik. Bizonytalanság ez a javából. Tulajdonképpen két halál képe jelenik meg. Egy, az elete végén járó, harmóniában élő és várakozó öregemberé; és egy életerős, zaklatott s konfliktusokat cipelő fiatalemberé. Ez a két út, életvitel sokat elárul. A földből vétetett ember különböző visszatérései az anyaföldbe. Misztikus ez és természetes; az örök körforgás rendje szerint. Rend. Igen,

talán ez a pontos, ahol minden a maga eleve elrendeltetett módján történik. Az ember a harmónia és a teljes tudás – vagy nem-tudás – birodalmába száll alá, s nem szól bele valamiféle felsőbb mozgató, a természet világába; összhangban él vele.

A másik kép egy vesztet mutat, egy lázadó férfit, aki az ősök rendje ellen teszi minden lépését. Újat akar tenni, valamit az alapvető lét ellen. Nincs semmi bizonyossága. A gépek félelmet keltenek, ellentétet, halált. A XX. század ez, a villanypóznák és a

125
K É K

Brüsszeli tizenkettő

TÜRELMETLENSÉG (*Intolerance*)

Készült 1916-ben.

Wark Producing Corporation, USA, 1916.

Írta és rendezte: D. W. Griffith. Operatőr: C. W. Bitzer és Karl Brown.

Főszereplők: Lilian Gish, Mae Marsch, Fred Turner, Robert Haron, Howard Gays, Lilian Langdon, Margery Wilson, Constanze Talmadge, Elmer Clifton, Alfred Paget, Douglas Fairbanks.

Az első epizódban Krisztus életének kiemelkedő eseményeit láthatjuk: a kánai menyegzőt, a házasságtörő nő történetét, egy farizeusi ájtatosságot, majd a Megváltó keresztre feszítését. A bibliai képek és a főcselekmény között szoros a párhuzam, pl. a munkások szórakozásának betiltásával párhuzamosan a kánai menyegző kerül a szemünk elé.

A következő epizódban a Bertalan-éji vérengzés jeleneteit láthatjuk, de nem csak a borzalmakat, hanem a mindennapi élet egyszerű eseményeit is. A harmadik rész Babilonba vezet, ahol a főpapok a perzsákkal szövöttek a szabadelvű király ellen, akit a nép is támogat. A babiloniak megnyerik az első csatát, de később a perzsák újra támadnak, Babilon városa elesik.

A türelmetlenség utolsó képsorai az első Világháborúból mutatnak megrázó képsorokat, de végül fellélegezhetünk, mert az igazságnak semmilyen ármány nem állhat útjába, a mű pedig a békehimnusszal zárul.

David Wark Griffith (1875–1948) újságíróként kezdte pályafutását, s először filmszínészként, majd forgatókönyvíróként, végül rendezőként került kapcsolatba a filmmel. Hollywood egyik alapítója. Korai korszakára jellemzőek a rövid filmek, és a tízes évek alatt fokozatosan tért át a normál hosszúságú filmekre. A premier plan egyik első alkalmazója. Kedvelte a melodramatikus hatást, montázstechnikájára az egyre fokozódó tempó jellemző, amely a nézőt képes volt a konfliktus részesévé tenni.

Sok neves filmrendező nőtt föl mellette, többek között Stroheim is. Művészete az egész világ filmművészetére kihatással volt, talán leginkább az orosz rendezőkére, így Eisensteinére is. Pénzügyileg legnagyobb sikere az *Amerika hőskora* c. alkotás, ám művészileg a *Türelmetlenséget* tartják a legkiemelkedőbbnek.

telefon világa. A földet és az eget há-
lazzák be, mint ahogy majd később az
autó és a gépmadár is megjelenik. Ha-
tásuk az alkotásból áradó zaklatottság
és nyugtalanság. Így szól belőle az ar-
cok és mozdulatok szférája, a magya-
rázatként megjelenő és kézzelfogható
kiírás is ilyesfélet ébreszt a befogadó-
ban, sőt a zene is társul mindezekhez.
Milyen világ az, ahol még a temetés –
amikor a test visszatér a Földbe, a
nyugalomba – sem mentes az agitáció-
tól. A fájdalmat és a gyászt legyőzi a
felreppenő gépmadár látványa és zaja.

BRÜSSZELI 12

Am az utolsó filmkockák meghozzák
az esőt és a megtisztulást.

(Fábián László)

Alekszander Dovszenko Föld című
filmalkotásában az ember és az őt kö-
rülvevő természet kapcsolatát ábrázol-
ja, hangsúlyát azonban azok összefor-
rotságára helyezi. A műben az élet
eleven erői győzedelmeskednek a halál
felett. A filozófikus, lírai filmnyelv
gazdagsága bő hömpölygést ad a me-
sének. Komoly, mégis ujjongó ünnepe
ez az életnek, a munkának. A rendező
demagóg karakterizálásán, rosszízű
propagandisztikus húzásain át kell
lépnünk, hogy befogadhassuk a mű
valódi értékeit. A folytatolagosság
nemcsak vigaszt nyújt az istentelen
szocialista realista, egy egész életen, és

csak az életen át tartó, küzdelmes lét-
ben. A megkövetelt materialista ideo-
lógián túlmutat Dovszenko életigenlé-
se és -szeretete. Szimjon apó unokájá-
ban él tovább, Vaszilij halálát vágy és
születés követi. És nincs is ennél bizto-
sabb, kézzelfoghatóbb valóság, nincs
ősibb kapocs, mely a földhöz köt. Az
ember gazdája a földnek, használatá-
ban tartja, de tiszteletben is. A folya-
mat, melyben a búza az ember által
étellé válik, a kalászkok levágásától a
kenyér dagasztásáig, azt a békés dia-
dalt mutatja, melyben az ember és a
természet összhangja kiteljesedik. Az
alma, a gabona, az állatok méltó kör-
nyezete a születésnek, az elmúlásnak, a
férfi és a nő pedig két kezének törődé-
sével becsüli meg az őt eltető erőt. A
körforgás, a kölcsönhatás szellemíti át
a lényeket és a tájat, ez festi meg a ké-
peket, ez nyújt tartást az anyagnak. Az
atmoszféra éppoly nyugodt, egyszerű,

Brüsszeli tizenkettő

Az anya (МАТЬ)

Készült 1926-ban.

Mezrabpromrusz Studio, Szovjetunió, Moszkva, 1926.

Irtó: N. Zarhi (Maxim Gorkij regény nyomán.) Rendezte: Vsevolod Pudovkin.

Operatőr: Anatolij Golovnya.

Szereplők: Vera Baranovszkaja, A. P. Csisztjakov, Nyikolaj Batalov, I. K. Szamborszki, Anna Zemcova, V. Pudovkin, Vidonov, Alekszandr Szavickij, V. Novikov, Sovroskin.

A kocsmából érkezik haza a férj. Pável a fia alszik. Az apa bemege a szobába és el akarja vinni az órát. Az anya könyörög neki, hogy ne tegye. A férfi dühösen kirohan; a kocsmába megy, ahol a feketeszázak tanácskoznak arról, hogy a másnapi sztrájkot, hogyan verjék le. Az apa közéjük tar-
tozik. Pável egy csomaggal tér haza, amiben fegyverek vannak. Testvére, Anna a házkutatástól fél. Hajnalban a kommunisták találkoznak és meg-
beszélik, hogy később legyen a sztrájk. A feketeszázak azonban megakadályozzák a sztrájkot. Az apát megölik. Házkutatások kezdődnek és Pávelt
letartóztatják.

Az anya meglátogatja fiát és tudatja vele, hogy a rabok szökést terveznek.

Pávelt szökés közben lelövik. Az anya felkapja az elejtett zászlót, de őt is megölik.

Vszedolod Pudovkin (1893–1953) egész alkotói munkája a sztálinista rezsim időszakához kötődik. Ennek ellenére filmjei mégis túl tudtak lépni
a kor propagandista filmjein, Dovszenko és Eisenstein mellett őt tartjuk a némafilm-korszak egyik legkiemelkedőbb rendezőjének. Jelentős filmje-
it egy trilógiába lehet foglalni, melynek első darabja Az anya (1926), a másik kettő a Szent-Pétervár végnapjai és a Dzsingisz kán utóda.

mint a felvevőgép beállításai, mozgása, a vágástechnika. Az alakok elnagyoltak, a kompozíciók tiszták, a kontrasztok élesek, a keret ugyanakkor lágy, amint az ég és a föld öleli át az embert. Ez a biztos ölelés fűti a képsorokat. A nagypapa almák közt haldoklik. A forró nyári estén szinte izzanak a házak és a napraforgós mezők, a párok összebújnak. A temetési menet nyitott koporsóval vonul a gyümölcsfák és búzamezők közt.

(Váradai-Kalmár Zsuzsa)

Dovzsenko a kiadott témát olyan csodálatosan filmesíti meg, hogy később az elégedetlen „megrendelő” erőszakkal veszi le a műsorról az alkotást. A filmben a politika helyett sokkal inkább szó van az élet és a halál örök körforgásáról. A vezérmotívum az uk-

BRÜSSZELI 12

rán táj. Halállal kezdődik a történet: Szemjon nagypapó utolsó perceit éli. Mielőtt azonban meghalna jóízűen elfogyaszt egy almát, a természet gyümölcsét. Ez a gyümölcs voltaképp az élet jelképe, Szemjon saját életét „eszi meg”.

(Diós Judit)

Murnau filmje leginkább a tiszta filmstílus megteremtéséért érdemel dicséretet. „Murnau képjelenetei tiszták, lehetőleg nagyon kevés formából és mozgásból állók, de csak azért, hogy ez a kevés forma és mozgás nagyobb súlyt kapjon, és a tiszta nagyvonalú jelenetekből hangsúlyozottan bontakozzék ki a film drámaisága.” – írja Hevesy Iván.

Az utolsó ember megszemélyesítője Emil Jannings, aki kitartott, nyomaté-

kos mozdulataival egyszerűen érthető, mégis művészien kifejező mimikájával és gesztusaival feleslegessé tette a némafilmeknél gyakori feliratokat. A „hír-terjedési” jelenet a mellekszereplőket és a vágót dicsérik. Az udvarról az ablakba, az ablakból az erkélyre terjed a megállíthatatlan hír, gonosz és kárörvendő mosollyal kísérve.

(Diós Judit)

Képek és még mindig csak képek. Azt hittem, hogy később lesz majd fel-

127
K É K

Brüsszeli tizenkettő

ARANYPOLGÁR (*Citizen Kane*)

Készült 1940-ben.

Mercury Films-RKO, USA 1941.

Írta: Herman J. Mankiewicz és Orson Welles.

Rendezte: Orson Welles

Operatőr: Gregg Toland

Szereplők: Orson Welles, Joseph Cotten, Dorothy Comingore, Agnes Moorhead, Ruth Warrick, Ray Collins, Erskine Sanford, Everett Sloan

A film egy mesés kastélyban kezdődik, ahol a világ hatodik leggazdagabb embere Charles Foster Kane haldoklik. Utolsó szava: rózsabimbó. Híradásokból tájékozódunk nem mindennapi életútjáról. Hatalmas vagyont örökölt és ebből újságot vett, amellyel az igazságos hírközlést kívánta szolgálni. Az újság segítségével nagy befolyásra tett szert, majdnem a kormányzóságig vitte. Végül magányosan hal meg. A riporterek megpróbálják kideríteni mit jelentett utolsó szava.

Orson Welles (1915–1985) a Wisconsin állambeli Kenoshában született.

Chicagóban mérnöki, majd művészi tanulmányokat folytatott. Festőként is dolgozott és az újságírói pályával is megpróbálkozott. Később színházi rendező, majd pedig színházigazgató. Híres rendezése Shakespeare *Macbethjének* kizárólag néger színészekkel történő előadása. Sokoldalú művész, aki hol színházi rendező, díszlet- és kosztümtervező, hol pedig egy személyben forgatókönyvírója, rendezője és főszereplője egy filmnek, amelyre legjobb példa maga az *Aranypolgár* c. alkotás.

iratozás is, de beláttam, hogy ehhez a filmhez sürgősen, hiszen mindent képes elmondani a vizualitás nyelvén. Ez meglepő, ugyanakkor vonzó is volt számomra. Murnau Az utolsó emberében megalkotta az abszolút filmet.

A mindenki által nagyra tartott hotelportást utolérte a természet keze, megöregedett. Mit tesz a főnök ilyenkor? Lefokozza, és a mellékhelyiség takarítását bízta rá. Hogy becsületében kár ne essék, titkolni próbálja a dolgot. A lelki szenvedését kísérhetjük végig pontról pontra. Azt gondolhatta belül,

BRÜSSZELI 12

elérte a végzet, amire nem számított. Megöregedett, nem kell senkinek, nem jó semmire. Amikor környezetében rájönnek a turpisságra, kigúnyolják. A megszegyenülés pillanatában a nevető arcok elmosódnak, ami jól szemlélteti a lélekben zajló folyamatok mélységét.

Mindent a főszereplő szemszögéből láthatunk, mintha mi lennénk ő. Ezt segítette elő, hogy a kamera mindig együttmozgott hősünkkel. Nagyon tetszett az a megoldás, hogy míg az egyenruhájában díszelgő, büszke embert alsó állásból fényképezte, ezzel is mutatva nagyságát, addig a film másik részében a megalázottság érzését felülről való fényképezéssel érte el.

(Petró Ildikó)

A Dr. Caligari a tízes évek végének vérfagyasztó krimije. A „beteges fan-tázia-labirintusba” vezetett néző Alan meggyilkolását, mint árnyjátékokat nézi végig, együtt keresi a titkokat hosszútávú gyilkost Franz-cal, borzongva látja a sovány, feketeruhás médiumot Cesare-t Johanna felé közeledni, rémülten hőköl vissza Dr. Caligari örült-cinikus mosolyától, majd az elme-gyógyintézet falához dőlt élő Cesare-t látva rádöbben becsapottságára.

(Diós Judit)

A torz Dr. Caligari – akiről a történet elfeledteti valós hatalmát, de az álom utáni pillanatok varázsában, mosolya mindent elárul róla – sátáni alak. Akarva-akaratlanul Thomas Mann Cipollája jut róla eszünkbe; ami persze érthető, hiszen Freud és a lélekelemzés időszaka óta méltán foglalkoztatta a manipuláció és a hipnózis az irodalom

FÖLD (Земля)

Készült 1930-ban.

Írta és rendezte: Alekszandr Dovzsenko.

Operatőr: Danilo Demuckij.

Szereplők: Szemjon Szvasenko,

Sztyepan Skurat, Mikola Nagyemzskij,

Jelena Mihajlov.

Az 1930-as évek Szovjetunióban Sztálin parancsára megkezdődik a kolhozosítás. A filmbeli faluban élesen elkülöníthető két réteg. Nem derül ki, hogy a kulákok és a kommunisták, csak a föld-kérdésben állnak-e egymással szemben, vagy egyéb nézetekben sem egyezik a véleményük.

A kulákok közé tartozik Homa, akinek legfőbb ellensége Vaszilij a hithű kommunista. Kettejük konfliktusa a meghatározó a filmben.

A faluba megérkezik az új traktor a kolhoz számára. Vaszilij elkezdi vele beszántani Homáék földjét. Homa az éjszaka közepén megöli Vaszilijt. Vaszilijt – apja kérésére – kommunista módon pap nélkül temetik el.

Alekszandr Petrovics Dovzsenko (1894–1956) Szosznycában született. Falusi tanítóként kezdte, később konzulátusi tisztviselőként Berlinben és Varsóban teljesített szolgálatot. Művészi pályáját karikatúristaként és mint festőművész alapozta meg. 1926-ban került az ugyesszai filmgyárba, ahol először mint forgatókönyvíró, később mint rendező tevékenykedett. Első önálló munkáját 1926-ban készítette el. Tanított ezenkívül a Film-művészeti Főiskolán, és a – később róla elnevezett – kijevi filmstúdiónak is éveken át volt vezetője. Híresebb filmjei: *A diplomáciai aktatáska*, *Arzenál*, *Scorsz*, *Micsurin*.

BRÜSSZELI 12

és a század gondolkodó emberét. Megdöbbentő a hasonlóság és az egyezés a külsőségek és a belső világ között.

A hangulat és a mondanivaló megvilágításában hatalmas szerep jutott a díszleteknek; az expresszionista elképzelések torz és szörnyűséges házakat és figurákat emeltek a vászonra.

Félelmet sugároznak, kényszerképzeteket ébresztenek; műalkotás a műalkotásban. Felhívják a figyelmet arra, hogy valami nem tökéletes. Ugyanakkor a kerettörténet tompítja mindezen megfigyelések valós hatását, hiszen értelmezésre ösztönzi a nézőt. A film nem ad választ semmire sem, csupán sugall. A fiatalember számára oly fontos fogalmak és érzések – ilyen talán a szerelem, a barátság és a hit – dr. Caligari világában nem léteznek. Az illúziók bukása ez, amely önmagában ébreszt kilátástalanságot; a történelmi háttér ismer-

retében mindez persze érthető. Rémes vízió, amelyet mesterien támogat a díszletek világa. Dr. Caligari veszélyes figura, aki ismeri a múltat, és azt mondja, látja a jövőt. Látja, hiszen ő alakítja azt. Ennél azonban valamivel tovább mutat a film. Hiszen a századforduló utáni „gépesedés” és „elementelenedés” nagyon sokba került. Megölte magát az érző és vívódó lelket, elfelejtette vele ezzel hatalmát és lehetőségeit a megfoghatatlanság terén. Dr. Caligari persze felismeri, hogy saját tekintélyét növelheti, ha szörnyű elképzeléseivel uralkodik az emberek felett; a lelkek felett.

(Fábián László)

A Dr. Caligari felfogható egy átvitt értelmű és egy elvont jelentést hordozó filmként egyaránt. Ha egyszerűen átvitt értelműnek, allegorikusnak tituláljuk, megállapítható, hogy a pszichiáter jelenti a zsarnokot, Cesare pedig a kisembert, aki engedelmeskedik a hatalomnak. Ez esetben a zsarnoki hatalom egy álcázott lény formájában jelenik meg. Az „örök álmát alvó” Cesare annak a tömegnek a jelképe, ami bármikor befolyásolható egy megfelelő képességű ember révén.

129
K É K

Brüsszeli tizenkettő

AZ UTOLSÓ EMBER (*Der letzte Mann*)

Készült 1924-ben.

UFA, Berlin, Németország, 1924.

Írta: Carl Mayer

Rendezte: F. W. Murnau

Operatőr: Karl Freund

Főszereplők: Emil Jannings, Maly

Delschraft, Max Hiller, Emilie Kurz, Hans Unterkirchen, Olaf Storm, Hermann Valentin, Emma Vyda, Georg John.

Az egyik berlini szálló portását leváltják. A portáról a WC-be helyezik át. Az öreg azonban minden nap felveszi portási egyenruháját, hogy otthon senki se tudja meg. Ő ugyanis egy köztiszteletben álló személy a környéken. Lányát nemrég adta férjhez.

Egyszer azonban kiderül az igazság a házbeliek kinevetik, otthon pedig alig akarnak neki ajtót nyitni. Lánya zokog, a veje meglöki, az öreg portás összeomlik. Csak az éjjeliőr vigasztalja.

Nem sokkal később kiderül, hogy egy milliomos minden pénzét az öreg portásra hagyta. Ezzel minden jóra fordul.

F. W. Murnau (1889–1931) Heidelbergben született, filozófát, zenét és művészettörténetet tanult. Ifjúkorától kezdve foglalkozik színjátszással, rendezéssel. Képzőművészeti hajlamai és filozófiai ismeretanyaga filmjeiben igen érezhetően szerepelnek. A tudatos gépmozgásokkal ő maga is létrehozott egy-egy filmeteknikai újítást. Stílusára kezdetben az expresszionizmus jellemző, ám ebből eljutott a hétköznapok, kisemberek világát bemutató filmekig, úgy mint *Az utolsó ember* (1924).

Filmjeiben gyakran dolgozik együtt a kor kiváló forgatókönyvírójával, Karl Mayerrel.

Az utolsó emberen kívül híres még *Dracula* c. filmje, *Tartuffe*-je és *Faust*-ja.

BRÜSSZELI 12

Ha elvont jelentéstöbblettel ruházzuk fel a filmet, tekinthetjük egy álomnak. Avagy tekinthetjük a helyszíneket a lélek mélységeinek, kacskaringós utcáinak, így a tárgyak az érzéseket fejezik ki. De mivel valótlán ez a világ, lehetséges az is, hogy már a túlvilágban járunk, avagy egy örült lázálmát látjuk végig, talán éppen Francis-ét, akit később az örültekházába helyeznek.

Doktor Caligari, ez a démonikus alak, uralma alá keríti az alvajáró Cézárt, és arra kényszeríti, hogy az éjszaka

beálltával gyilkolni induljon minden tudatos cél és érdek nélkül. A film centruma az elmegyógyintézet, innen indul, és ide érkezik minden. Az alkotás az örület élményéből táplálkozik, és akkor jut el ennek legmagasabb fokára, amikor kiderül, hogy a gyógyító orvos nem más, mint maga az örület, Doktor Caligari. Azt mondhatnánk, hogy Wiene korai alkotásában a modernkor német társadalmi örületnek totális lehetősége kap hangot, de ez a később beteljesedő rémálom itt még csak, mint életérzés fogalmazódik meg. Az egész alkotás az emberi pszichét szürrealista, ködös, bolyongó térként ábrázolja, amely végzetesen ki van szolgáltatva az ismeretlen hatalmának. A gonosz szétszaggató, gyilkos alakja a lélekből és nem egy külső anyagból támad. A pusztulás, az örület magát magunkban hordoz-

zuk, és ez felnövekedve, torz virágaival bármikor elemésztheti az elme rendezett kertjét. Az örület metamorfózisa, így egyszerre borzongatóan vonzó, és ugyanakkor ijesztő lehetőség. Holstenwall unalmas kisvárosát meglátogatja az örület fejedelme és a világot egyfajta titokzatos, kiismerhetetlen erőterré változtatja át, amelynek hatalomra kerülését nem lehet megmagyarázni és ezért legyőzni sem lehet. Ha a film ezen elemeit visszatükrözzük a történelem horizontjára, akkor valóban kiábrázolódhat a fasiszmus alaptörténete Németországban, de mivel Wiene filmje túl korai ehhez, ez a megfigyelés legfeljebb áttételesen, motívumaiban igaz. A film keletkezésének ideje inkább arra a sokkos tudatállapotr utal, ami Németországban a békekötés után alakult ki. Ilyen szempontból Wiene alkotása inkább elfordulás a történelemtől, nem pedig annak profétikus adaptációja. A

130
K É K

Brüsszeli tizenkettő

DR. CALIGARI (*Das Kabinett des Doktor Caligari*)

Készült 1919-ben.

Decla-UFA, Berlin Németország, 1919.

Írta: Carl Meyer, Hans Janowitz ötlete nyomán.

Operatőr: Willy Hameister

Rendezte: Robert Wiene

Szerzők: Werner Krauss, Conrad Veidt, Friedrich Fehér, Lili Dagover, Hans-Heinz Twardowsky

A film egy parkban kezdődik. Két férfi beszélget, amikor megjelentik egy szellemeszerű lény. A fiatalabb férfi ekkor kezdi elmesélni történetét. Egy német kisvárosban élt, ahová egyszer mutatónyosok érkeztek. Köztük volt dr. Caligari is. Caligari mutatónyója az alvajáró Cesare. A doktor megszerezte a szükséges engedélyeket a városházán, így felléphet a vásárbán. Cesare 23 éves és azóta alszik, csak Caligari tudja felébreszteni. Ilyenkor Cesare minden kérdésre meg tud felelni. A városban rejtélyes halálesetek történtek. Egy hosszú tőrrel embereket gyilkol meg egy ismeretlen. Franz – az egyik áldozat barátja – Caligari véndencére kezd gyanakodni. Egy egész éjszakán keresztül a doktor ablakán leselkedik, de Cesare mindvégig alszik. Ekkor jön a hír, hogy Janát az egészségügyi tanácsos leányát megpróbálta elrabolni. A tettes nem más, mint Cesare, aki meghalt. Franz és mások kihozzák Cesare ládáját, amiben egy bábu feszik. Caligari elkezd menekülni, Franz követi. Egy elmegyógyintézetbe menekül, ahová követi Franz. Kiderül, hogy Caligari az igazgató és egy könyvből vette az ötletet a kísérlethez.

A következő jelenetben Franz az intézetben sétál és találkozik a doktossal.

Megdöbbenve elkezd kiabálni, hogy ez a férfi dr. Caligari. Kényszerzubbonyt húznak rá, majd az igazgató így szól: Ez a férfi azt hiszi, hogy én vagyok dr. Caligari. Most már tudom a betegsége okát, így meg tudom gyógyítani.

R. Wiene (1881–1938) Drezdában született. Egyetemi tanulmányai után közvetlenül a filmezéssel kezdett foglalkozni, kizárólag rendező és forgatókönyvíróként. A náciizmus hatalomra jutásáig Németországban élt, 1933-ban költözött Párizsba. Munkásságát kezdetben a modern irányzatok iránti érdeklődés, utkeresés jellemezte, így fordult az expresszionizmus felé, melynek legtökéletesebb remeke a *Dr. Caligari* (1919)

„mindent irányító őrület” lehetősége ekkor még általános európai életérzés, a történelem borzalmas, irracionális élményeit megélt személyiség kissé dekadens, horrorisztikus emberszemlélete, sajátos esztétikum, amely majd a freudi pszichoanalízis mindent elsőprő megjelenésében fog kiteljesedni. Arra a felismerésre, hogy Doktor Caligari irracionális, őrült intézményében Hitler és a náci Holstenwall prototípusát fedezzük fel, a figurának, mint motívumnak későbbi története ad okot. Caligari racionalizált alakja lesz majd Cippola, Thomas Mann „Mario és a varázsló” című regényének (1930) tipikus, zsarnoki hipnotizőrje,

BRÜSSZELI 12

aki már valóban ízig-vérig történelmi alak, akinek nem szabad győzedelmeskednie. Aztán 1940-ben, Moszkvában is feltűnik a Gonosz, Mihail Bulgakov „A mester és Margaréta”-jában, de paradox módon a Sátán a zsarnokhoz képest emberi, igazságosztó alak lesz. Nyomában – ahogy Wiene filmjében és Thomas Mann-nál is – alvajáró, hipnotizált emberek tántorognak, de az őrület itt is élet-, és igazságélmény, tehát esztétikum.

Az őrült, titokzatos doktor alakja, a Faust-tól kezdve, el egészen napjaink

pszicho-thriller filmjeiig, egyedi képződménye az emberi civilizációnak. A motívum, legyen az hipotetikus, vagy akár beazonosítható személy, olyan kontúrokkal festi újra a kiismerhetőnek hitt emberi pszichét és történelmet, hogy ebben az új aurában mi csak vendégek, idegenek lehetünk. Doktor Caligari a fikció és a valóság, a józan ész és az őrület egymásba omlásának szimbóluma, esztétikai tudathasadás, a világ tudattalan metamorfózisának nem várt lehetősége.

(Pásztor Ádám)

Összeállította, Szilágyi Erzsébet útmutatásával: Gazda Ákos

131
K É K

SZERZŐINK

BORBÉLY LÁSZLÓ (Bp. 1966.) PPKE BTK magyar-kommunikáció szakos hallgató

DEÁK GÁBOR (Vác, 1976.) PPKE BTK magyar-kommunikáció szakos hallgató

DIÓS JUDIT (Mosonmagyaróvár, 1978.) PPKE BTK szociológia-kommunikáció szakos hallgató

FÁBIÁN LÁSZLÓ (Tata, 1978.) PPKE BTK magyar-kommunikáció szakos hallgató

GAZDA ÁKOS (Bp. 1978.) PPKE BTK francia-kommunikáció szakos hallgató

GUBA PÉTER (Bp. 1967.) politológus. Korábban az MTI Külpolitikai Főszerkesztőség munkatársa, később az SzDSz külügyi titkára. Jelenleg a Külügyminisztérium NATO-NYEU Főosztályának munkatársa.

JAKAB MÁRTA (Sepsiszentgyörgy, 1977.) az ELTE BTK pszichológia-kulturális antropológia szakos hallgatója.

KORNAI JÁNOS (Bp. 1928.) közgazdász. 1986 – a Harvard Egyetem közgazdász professzora, 1992 – a Collegium Budapest vezető kutatója.

LÁNYI ANDRÁS (Bp. 1948.) író, filmrendező. 1994 – a Liget főmunkatársa. Az ELTE-n politikai ökológiát ad elő. 1993- a Magyar Mozgóképek Alapítvány kutatás-képzési szakkuratóriumának elnöke.

PÁLINKÁS JÁNOS (Szerencs, 1974.) az ELTE BTK Szociológiai Intézet negyedéves, és a kulturális antropológia harmadéves hallgatója.

PÁSZTORI ÁDÁM (Bp. 1971.) PPKE BTK magyar-kommunikáció szakos hallgató

PETRÓ ILDIKÓ (Kisvárd, 1978.) PPKE BTK magyar-kommunikáció szakos hallgató

S. NAGY KATALIN (Nagykanizsa, 1944.) művészettörténész, szociológus. 1981- a BME Építésztechnika Karán, az MKKE-n, az ELTE-n a Miskolci Egyetemen művészetszociológiát, művészettörténetet tanít, egyetemi docens. 1989- a Magyar Szociológiai Társaság művészetszociológiai szakosztályának elnöke.

SZILÁGYI EZSÉBET (Somogy, 1940.) szociálpszichológus. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK docense. Filmszociológus, média-kommunikációelmélet kutató.

VÁRADI-KALMÁR ZSUZSA (Bp. 1975.) PPKE BTK angol-kommunikáció szakos hallgató

VERÉB ILDIKÓ (Tatabánya, 1979.) PPKE BTK történelem-kommunikáció szakos hallgató

VERES EMESE GYÖNGYVÉR (Marosvásárhely, 1966.) újságíró, az ELTE néprajz-kulturális antropológia szakos hallgatója, az UNESCO Európai Folklor Központ munkatársa.

ZÁTONYI TIBOR (Bp. 1955.) fotóművész.

